
कविकुलगुरु - कालिदास - संस्कृत - विश्वविद्यालयः

३०१

वैद्य ८८ पु

॥ अथसाहित्यदर्पणग्रन्थस्यारंभणंशुभं॥ ज्ञेयं विचारणादक्षैः श्रीरामोजयतातराम ॥ श्रीराम

Acc. NO. 1098. M. 1567

Title - साहित्यदर्पण.

Author - विश्वनाथ.

Date - A.D. 1810.

Subject - अलङ्कारशास्त्र.

folio - 103 avalible.

Xerox - 206

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ग्रंथारंभे निर्विघ्नेन प्रारिप्सितसमाप्तिकामो वाङ्मयाधिकृततया वाग्देवतायाः सां
मुख्यमाधत्ते ॥ शरदिंदुसुंदररुचिश्चेतसि सा मे गिरां देवी ॥ अपहृत्य तमः संततमर्थानखिलान् प्र
काशयतु ॥ १ ॥ अस्य ग्रंथस्य काव्यांगतया काव्यफलैरेव फलवत्त्वमिति काव्यफलमाह ॥ चतुर्वर्ग
फलप्राप्तिः सुखादल्पधियामपि ॥ काव्यादेव यतः तेन तत्स्वरूपं निरूप्यते ॥ २ ॥ चतुर्वर्गफल
प्राप्तिर्हि काव्यतो रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिकृत्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशद्वा
रेण सुप्रतीतैव ॥ उक्तं च ॥ धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ॥ करोति कीर्तिं प्रीतिं च सा
धुकाव्यनिषेवणमिति ॥ किंच काव्याद्धर्मप्राप्तिर्भगवन्नारायणस्तवनादिना ॥ एकः शब्दः
सुप्रयुक्तः सम्यक् ज्ञातः स्वर्गे लोके कामधुग्भवतीत्यादिवाक्येभ्यः सुप्रसिद्धैव ॥ अर्थप्राप्तिः
प्रत्यक्षसिद्धा ॥ कामप्राप्तिश्चार्थद्वारैव मोक्षप्राप्तिश्चैतज्जन्यफलाननुसंधानात् ॥ मोक्षोप ॥१॥

यौगिवाक्ये न्युत्सलाधारैयकृताच्च ॥ चतुर्वर्गप्राप्तिर्हि वेदादिशास्त्रेभ्यो नीरसतया दुःखादेव परिण
तबुद्धीनामेव जायते ॥ परमानंदसंदोहजनकतया सुखादेव सुकुमारबुद्धीनामपि पुनः काव्या
देव ॥ ननु तर्हि परिणतबुद्धिभिः सत्सु वेदशास्त्रेषु काव्ये किमिति यत्नः करणीय इत्यपि न वक्त
व्यं ॥ कटुकौषधोपशमनीयस्यास्ति न शर्करोपशमनीयत्वे कस्य वा रोगिणः सितशर्करा प्रवृत्तिः
साधीयसी न स्यात् ॥ किंच ॥ काव्यस्योपादेयत्वमाग्नेयपुराणेप्युक्तं ॥ नरत्वं दुर्लभं लोके विद्या
तत्र सुदुर्लभा ॥ कवित्वं दुर्लभं तत्र शक्तिस्तत्र सुदुर्लभा ॥२॥ त्रिवर्गसाधनं नाट्यमिति ॥ विष्णु
पुराणे च ॥ काव्यालापाश्च ये केचिद्गीतकान्यखिलानि च ॥ शब्दमूर्त्तिधरस्यैते विष्णोरंशा महा
त्मनः ॥ इति ॥ तेन हेतुना काव्यस्य स्वरूपं निरूप्यते ॥ एतेनाभिधेयं च दर्शितं ॥ तत्र किं स्व
रूपं तावत्काव्यमित्यपेक्षायां कश्चित् तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती पुनः क्वापीत्येत
दाह तच्चिंत्यं ॥ तथाहि ॥ यदि दोषरहितस्यैव काव्यत्वांगीकारस्तदा ॥ न्यक्कारो ह्ययमेव मेऽय

रस्य स्तत्राप्यसौ तापसः सोप्यत्रैव निहंति राक्षसभयान् जीवत्यहो रावणः। धिक् धिक् शक्रजितं प्र
बोधितवता किं कुंभकर्णेन वा स्वर्गग्रामटिकाविलुंटनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः। अस्य श्लोकस्य विधे
याविमर्शदोषदुष्टतया काव्यत्वं न स्यात्॥ प्रत्युत ध्वनित्वेनोत्तमकाव्यतास्यांगीकृता। तेनाव्या
प्तिर्लक्षणदोषः। ननु कश्चिदेवांशोत्र दुष्टो न पुनः सर्वोपीति चेत्। तर्हि यत्रांशो दोषः सोकाव्यत्व
प्रयोजको यत्र ध्वनिः स उत्तमकाव्यत्वप्रयोजक इत्यंशाभ्यामुभयत आकृष्यमाणमिदं काव्यम
काव्यं वा किमपि न स्यात्। न च कंचिदेवांशं काव्यस्य दूषयंतः श्रुतिदुष्टादयो दोषाः किं तर्हि
सर्वमेव काव्यं। तथाहि। काव्यार्थभूतस्य रसस्यानपकर्षकत्वे तेषां दोषत्वमिष्टिनांगीक्रियते।
अन्यथा नित्यदोषानित्यदोषव्यवस्थापि न स्यात्। यदुक्तं ध्वनिकृता। श्रुतिदुष्टादयो दोषा
अनित्या ये च दर्शिताः। ध्वन्यात्मन्येव शृंगारे ते हेया इत्युदाहृताः। किं चैवं काव्यं प्रविर
लविषयं निर्विषयं वा स्यात्। सर्वथा निर्दोषस्यैकांतमसंभवात्। नन्वीषदर्थे नञ्प्रयोग ॥२॥

इतिचेत्। तर्हियदिदोषौ शब्दार्थौ काव्यमित्युक्ते निर्दोषयोः। काव्यत्वं न स्यात्। सतिसंभवे ईषद्दोषाविति
चेत्। एतदपि॥ काव्यलक्षणे न वाच्यं। रत्नादिलक्षणे कीटानुवेधपरिहारादिवत्। नहि कीटानुवेधा
दयो रत्नस्य व्याहंतुमीशाः किंतूपादेयतातारतम्यमेव कर्त्तुं तद्वदत्रापि श्रुतिदुष्टादयः काव्यस्य।
उक्तंच। कीटानुविद्धरत्नादिसाधारण्येन काव्यता। दुष्टेष्वपि मता यत्र रसाद्यनुगमः स्फुटइ
ति। किंच। शब्दार्थयोः सगुणत्वं विशेषणमनुपपन्नं। गुणानां रसैकधर्मत्वस्य ये रसस्यांगि
नो धर्माः शौर्यादय इवात्मन इत्यादिना तेनैव प्रतिपादितत्वात्। रसाभिव्यंजकत्वेनोपचारत उपप
द्यत इति चेत्। तथाप्ययुक्तं। तथाहि। तयोः काव्यत्वेनाभिमतयोः शब्दार्थयो रसोस्ति वा न वा। नास्ति
चेद्गुणवत्त्वमपि नास्ति। गुणानां तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्। अस्ति चेत् कथं नोक्तं रसव
न्ताविति विशेषणं। गुणत्वान्यथानुपपत्त्यैतल्लभ्यत इति चेत्। तर्हि सरसावित्येव वक्तुं युक्तं न सगु
णाविति। नहि प्राणिमंतो देशा इति वक्तव्ये शौर्यादिमंतो देशा इति केनाप्युच्यते। ननु शब्दार्थौ

सगुणावित्यनेनगुणाभिव्यंजकौशब्दार्थौकाव्येप्रयोज्यावित्यभिप्रायइतिचेत् । ननुगुणाभिव्यंजकश
ब्दार्थवत्वस्यापिकाव्येउत्कर्षाधायकत्वंनतुस्वरूपाधायकत्वं । उक्तंहि । काव्यस्यशब्दार्थौशरीरंरसा
दिश्चात्मागुणाःशौर्यादिवद्दोषाःकाणत्वादिवद्रीतयोऽवयवसंस्थानवत् । अलंकाराःकुंडलादि
वदिति । एतेनानलंकृतीपुनःक्वापीतियदुक्तंतदपिपरास्तं । अस्यह्यर्थः । सर्वत्रसालंकारौक्वचिद
स्फुटालंकारौअपिशब्दार्थौकाव्यमिति । सालंकारशब्दार्थयोरपिकाव्येउत्कर्षमात्राधायकत्वात्
एतेनवक्रोक्तिःकाव्यजीवितमितिवक्रोक्तिजीवितकारोक्तमपिपरास्तं । वक्रोक्तेरलंकाररूपत्वात् ।
त्वे यच्चक्वचिदस्फुटालंकारौउदाहृतं । यःकौमारहरःसएवहिवरस्ताएवचैत्रक्षपास्तेचोन्मीलितमा
लतीसुरभयःप्रौढाःकदंबानिलाः । साचैवास्मितथापितत्रसुरतव्यापारलीलाविधौरेवारोधसि
वेतसीतरुतलेचेतःसमुत्कंठते । एतच्चिंत्यं । अत्रहिविभावनाविशेषोक्तिमूलस्यसंदेहसं ॥२॥
संकरालंकारस्यस्फुटत्वं । एतेन । अदोषंगुणवत्काव्यमलंकारैरलंकृतं । रसान्वितंकविःकु

वेन कीर्त्तिं प्रीतिं च विंदति। इत्यादीनामपि काव्यलक्षणमपास्तं। यत्तु ध्वनिकारेणाप्युक्तं काव्यस्यात्मा
ध्वनिरिति। तत्किं वस्त्वलंकाररसादिलक्षणस्त्रिविधो ध्वनिः काव्यस्यात्मा उत रसादिरूपमात्रो वा। ना
द्यः प्रहेलिकादावतिव्याप्तेः। द्वितीयश्चेदोमिति ब्रूमः। ननु यदि रसादिमात्ररूपध्वनिः काव्यस्यात्मा
तदा। अत्ताए त्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिवसए पलोएहि। मा पहिअ रत्ति अंधअ मह सज्जाए णिमज्ज
सिहि। इत्यादौ वस्तुमात्रव्यंजकत्वे कथं काव्यव्यवहार इति चेत्। अत्रापि रसाभासवत्तैवेति ब्रूमः।
अन्यथा देवदत्तो ग्रामं गच्छतीति वाक्ये तद्भृत्यस्य तदनुसरणरूपवस्तु व्यंग्यावगतेरपि काव्यत्वं स्यात्॥
अस्त्विति चेत्। न रसवत एव काव्यत्वांगीकारात्। काव्यप्रयोजनं हि रसास्वादसुखपिंडदानद्वारेण वेदशास्त्रवि
मुखानां सुकुमारमतीनां राजपुत्रप्रभृतीनां विनेयानां रामादिवत्प्रवर्तितव्यं न रावणादिवदित्यादि कृ
त्याकृत्यप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेश इति चिरंतनैरप्युक्तत्वात्। तथा चाग्नेयपुराणे। वाग्वैदग्ध्यप्रधानेपि रस
एवात्र जीवितमिति। व्यक्तिविवेककारेणाप्युक्तं। काव्यस्यात्मनि संज्ञिनि रसादिरूपे न कस्यचिद्विम

तिरिति। ध्वनिकारेणाप्युक्तं। नहि कवेरितिवृत्तमात्रनिर्वा(हे)णात्मलाभ इतिहासादेरेव तत्सिद्धेरित्यादि। ननु

त्वं २ तर्हि प्रबंधांतर्वर्त्तिनां केषामपि पद्यानां नीरसानां काव्यत्वं न स्यात्। इति चेन्न। रसवत्पद्यांतर्गतनीरसपद्याना

मिव पद्यरसेन प्रबंधरसेनैव तेषां रसवत्तांगीकारात्। यत्तु नीरसेष्वपि गुणाभिव्यंजकसद्भावाद्दोषाभा

वादलंकारसद्भावाच्च काव्यव्यवहारः स रसवत्काव्यबंधसाम्याद्गौण एव। यत्तु वामनेनोक्तं। री

तिरात्मा काव्यस्येति। तन्न। रीतेः संघटनाविशेषत्वात् संघटनायाश्चावयवसंस्थानरूपत्वात्। आ

त्मनश्च तद्भिन्नत्वात्। यच्च ध्वनिकारेणोक्तं। अर्थः सहृदयश्लाघ्यः काव्यात्मा यो व्यवस्थितः।

वाच्यप्रतीयमानाख्यौ तस्य भेदावुभौ स्मृताविति। तत्र वाच्यस्यात्मत्वं काव्यस्यात्मा। ध्वनिरित्यादि

स्ववचनविरोधादेवापास्तं। तत्किं पुनः काव्यमित्युच्यते। वाक्यं रसात्मकं काव्यं। रसस्वरूपं निरू

प यिष्यामः। रस एवात्मा साररूपतया जीवनाधायको यस्य तेन विना तस्य काव्यत्वाभावस्य प्रति

पादितत्वात्। रस्यत इति रस इति व्युत्पत्तियोगाद्भावतदाभासादयोऽपि गृह्यंते। तत्र रसो यथा॥ ॥४॥

शून्यंवासगृहंविलोक्यशयनादुत्थायकिंचिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्यसुचिरंनिर्वर्ण्यपत्युर्मुखं विस्रब्धंपरिचुंब्यजातपुलकामालोक्यगंडस्थलींलज्जानम्रमुखी प्रियेणहसताबालाचिरंचुंबिता। अत्रसंभोगश्रृंगाराख्योरसः। भावोयथा। महापात्रराघवानंदसांधिविग्रहिकाणां। यस्यालीयतशल्कसीम्नि जलधिःपृष्ठेजगन्मंडलंदंष्ट्रायांधरणीनखेदितिसुताधीशःपदेरोदसी। क्रोधेक्षत्रगणःशरेदशमुखः पाणौप्रलंबासुरोध्यानेविश्वमसावधार्मिककुलंकस्मैचिदस्मैनमः। अत्रभगवद्विषयारतिर्भावः। रसाभासोयथा। मधुद्विरेफःकुसुमैकपात्रेपपौप्रियांस्वामनुवर्तमानः। श्रृंगेणसंस्पर्शनिमीलिताक्षींमृगीमकंडूयतकृष्णसारः। अत्रहिसंभोगश्रृंगारस्यतिर्यग्विषयत्वाद्रसाभासः। एवमन्यत्। दोषाः पुनःकाव्येकिंस्वरूपाइत्युच्यंते। दोषास्तस्यापकर्षकाः। श्रुतिदुष्टापुष्टार्थत्वादयःकाणत्वखंजत्वादयइवदेहद्वारेण व्यभिचारिभावादेःस्वशब्दवाच्यत्वादयोमूर्खत्वादयइवसाक्षात्काव्यस्यात्मभूतंरसमपकर्षयंतःकाव्यस्यापकर्षकाइत्युच्यंते। एषांविशेषोदाहरणानिवक्ष्यामः। गुणादयः

खंडे

कं

श्री

किं स्वरूपा इत्यपेक्षायामाह। उत्कर्षहेतवः प्रोक्ता गुणालंकाररीतयः। गुणाः शौर्यादिवत्। अलंकाराः कटककुं
डलवत्। रीतयो अवयवसंस्थानविशेषवत्। देहद्वारेणेव शब्दार्थद्वारेण तमेव काव्यात्मभूतं रसमुत्कर्ष
यंतः काव्यस्योत्कर्षका इत्युच्यंते। इह यद्यपि गुणानां रसधर्मत्वं तथापि गुणशब्दोऽत्र गुणाभिव्यंजकश
ब्दार्थयोरुपचर्यते। अतश्च गुणाभिव्यंजकाः शब्दा रसस्योत्कर्षका इत्युक्तं भवतीति प्रागेवोक्तं। एषा
मपि विशेषोदाहरणानि वक्ष्यामः। इति श्रीमन्नारायणचरणारविंदमधुव्रत साहित्यार्णवकर्णधा
रध्वनिप्रस्थानपरमाचार्यकविसूक्तिरत्नाकराष्टादशभाषाविलासिनीभुजंगसांधिविग्रहिकम
हापात्र श्री विश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे काव्यस्वरूपनिरूपणो नाम प्रथमः परिच्छेदः ॥१॥
वाक्यस्वरूपमाह। वाक्यं स्याद्योग्यताकांक्षासत्तियुक्तः पदोच्चयः। योग्यता पदार्थानां परस्परसंबंधे बाधाभा
वः। पदोच्चयस्यैतदभावेऽपि वाक्यत्वे वह्निना सिंचतीत्याद्यपि वाक्यं स्यात्। आकांक्षा प्रतीतिपर्यवसान
विरहः। स च श्रोतुर्जिज्ञासारूपः। निराकांक्षस्य वाक्यत्वे गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्याद्यपि वाक्यं स्यात्। आस

व ॥५॥

निर्बुद्धिर्ध्येच्छेदः। बुद्धिविच्छेदेऽपि वाक्यत्वे इदानीमुच्चारितस्य देवदत्तशब्दस्य दिनांतरोच्चारितेन गच्छतीति
पदेन संगतिः स्यात्। नात्राकांक्षा योग्यतयोरात्मार्थधर्मत्वेऽपि पदोच्चयधर्मत्वमुपचारात्। वाक्योच्चयो महावाक्यं
योग्यताकांक्षासत्तियुक्तः इत्येव। इत्थं वाक्यं द्विधा मतं। इत्थमिति वाक्यमहावाक्यत्वेन। उक्तं च। स्वार्थबोधे
समाप्तानामंगांगित्वाद्यपेक्षया। वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुनः संहत्य जायत इति। तत्र वाक्यं यथा। शून्यं
वासगृहमित्यादि। महावाक्यं यथा। रामायणमहाभारतरघुवंशादि। पदोच्चयो वाक्यमित्युक्तं
तत्किं पदलक्षणमित्यपेक्षायामाह। वर्णाः पदं प्रयोगार्हानन्वितैकार्थबोधकाः। यथा घटः। प्रयोगार्हा
इति प्रातिपदिकस्य व्यवच्छेदः। अनन्विता इति वाक्यमहावाक्ययोः। एकेति साकांक्षानेकपदवाक्यानां।
अर्थबोधका इति कचटतपेत्यादीनां। वर्णा इति बहुवचनमविवक्षितं। तत्र। अर्थो वाच्यश्च लक्ष्य
श्च व्यंग्यश्चेति त्रिधा मतः। एषां स्वरूपमाह। वाच्योऽर्थोऽभिधया बोध्यो लक्ष्यो लक्षणया मतः। व्यंग्यो
व्यञ्जनया ताः स्युस्तिस्रः शब्दस्य शक्तयः। ताः अभिधाद्याः। तत्र संकेतितार्थस्य बोधनादग्रिमाभिधा

उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य गामानयेत्युक्ते तं गवानयनप्रवृत्तमुपलभ्य बालोस्य वाक्यस्य सास्नादिमत्पिंडानयनमर्थ
इति प्रथमं प्रतिपद्यते। अनंतरं च गां बधान अश्वमानयेत्यादावावापोद्धाराभ्यां गोशब्दस्य सास्नादिमानर्थ आनयतिः शब्दस्या
हरणमर्थ इति संकेतमवधारयति। क्वचिच्च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात्। यथेह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबति।
सत्र। क्वचिदाप्तोपदेशात्। यथा यमश्वशब्दवाच्य इत्यत्र। तं च संकेतितमर्थं बोधयंती [illegible] शब्दस्य [illegible]नंतरितार्था शक्तिरभि
धानाम। संकेतो गृह्यते जातौ गुणद्रव्यक्रियासु च। जातिर्गोपिंडादिषु गोत्वादिका। गुणो विशेषाधानहेतुः सिद्धो वस्तुधर्मः
शुक्लादयो हि गवादिकं सजातीयेभ्यः कृष्णगवादिभ्यो व्यावर्तयंति। द्रव्यशब्दा एकव्यक्तिवा[illegible]चिनः। हरिहरडित्थडपित्था
दयः। क्रियाः साध्यरूपा वस्तुधर्माः पाकादयः। एषु ह्यधिश्रयणावश्रयणांतादिः पूर्वापरीभूतो व्यापारकलापः पाकादिवा
च्यः। एष्वेव हि व्यक्तेरुपाधिषु संकेतो गृह्यते न व्यक्तौ। अनंत्यव्यभिचारदोषापातात्॥ अथ लक्षणा। मुख्यार्थबाधे तद्युक्तो
यथान्योर्थः प्रतीयते। रूढेः प्रयोजनाद्वा सौ लक्षणा शक्तिरर्पिता। कलिंगः साहसिक इत्यादौ कलिंगादिशब्दो देशविशे
षादिरूपे स्वार्थेऽसंभवन्नया शक्त्या स्वसंयुक्तान् पुरुषादीन् प्रत्याययति। यथा च गंगायां घोष इत्यादौ गंगादिशब्दो जलमया

॥६॥

दिरूपार्थवाचकत्वात्प्रकृते संभवन्स्वस्य सामीप्यादिसंबंधसंबंधिनं तटादिं बोधयति। सा शब्दस्यार्पिता स्वाभाविके तराईश्व
रानुद्भाविता वा शक्तिर्लक्षणा नाम। पूर्वत्र हेतू रूढिः प्रसिद्धिरेव। उत्तरत्र गंगायां घोष इति प्रतिपादनालभ्यस्य शैत्यपावनत्वातिशय
स्यबोधनरूपं प्रयोजनं। हेतुं विनापि यस्य कस्यचित्संबंधिनो लक्षणेतिप्रसंगः स्यादित्यत उक्तं रूढेः प्रयोजनाद्वापीति। केचित्तु कर्मणि
कुशल इति रूढावुदाहरंति। तेषामयमाशयः कुशांल्लातीति व्युत्पत्तिलभ्यः कुशग्राहिरूपो मुख्योर्थः प्रकृते संभवन्विवेचकत्वसा र्थ
धर्म्यसंबंधसंबंधिनं दक्षरूपमर्थं बोधयतीति। तदन्येन मन्यते। कुशग्राहिरूपार्थस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वेपि दक्षरूपस्यैव मुख्यत्वा
त्। अन्यद्धि शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तं। व्युत्पत्तिलभ्यस्य मुख्यार्थत्वे गौः शेते इत्यत्रापि लक्षणा स्यात्। गमेर्डोरिति
गमेर्धातोर्डोप्रत्ययेन व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकारिणि प्रयोगात्। तद्भेदानाह। मुख्यार्थस्येतराक्षेपो वाक्यार्थेऽन्वयसिद्धये। स्या
दात्मनोऽनुपादानाद् देषोपादानलक्षणा। रूढावुपादानलक्षणा यथा। श्वेतो धावति। प्रयोजने यथा। एते कुंताः प्रविशंति। अनयोर्हि श्वे
तादिभिः कुंतादिभिश्चाचेतनतया केवलैर्धावनप्रवेशनक्रिययान्वयमलभमानैरेतात्सिद्धये आत्मसंबंधिनोऽश्वादयः पुरुषादय
श्चाक्षिप्यंते। पूर्वत्र प्रयोजनाभावाद्रूढिरुत्तरत्र कुंतादीनामतिगहनत्वं प्रयोजनं। अत्र च मुख्यार्थस्यात्मनोऽप्युपादानं लक्षणत्व

न

क्षणायांतुपरस्यैवोपलक्षणमित्यनयोर्भेदः। इयमेवाजहत्स्वार्थेत्युच्यते। अर्पणंस्वस्यवाक्यार्थेपरस्यान्वयसिद्धये। उपलक्षण
हेतुत्वादेषालक्षणलक्षणा। रूढिप्रयोजनयोर्लक्षणलक्षणायथा। कलिंगःसाहसिकोगंगायांघोषइतिच। अनयोर्हिपुरुषतट
योर्वाक्यार्थेन्वयसिद्धयेकलिंगगंगाशब्दावात्मानमर्पयतः। यथावाउपकृतंबहुतत्रकिमुच्यतेसुजनताप्रथिताभवतापरं। वि
दधदीदृशमेवसदासखेसुखितमास्वततःशरदांशतं। अत्रापकारादीनांवाक्यार्थेन्वयसिद्धयेउपकृतादयःशब्दाआत्मानम
र्पयंति। अपकारिणंप्रत्युपकारादिप्रतिपादनान्मुख्यार्थबाधः। वैपरीत्यलक्षणसंबंधः। फलमपकारातिशयः। इयमेवाजह
त्स्वार्थेत्युच्यते। आरोपाध्यवसानाभ्यांप्रत्येकंताअपिद्विधा। ताःपूर्वोक्ताश्चतुर्भेदलक्षणाः। विषयस्यानिगीर्णस्यान्यतादा
त्म्यप्रतीतिकृत्। सारोपास्यान्निगीर्णस्यमतासाध्यवसानिका। रूढावुपादानलक्षणासारोपायथा। अश्वःश्वेतोधावति। अत्रहि
श्वेतगुणवानश्वोनिगीर्णस्वरूपःस्वसमवेतगुणतादात्म्येनप्रतीयते। प्रयोजनेयथा। एतेकुंताःप्रविशंति। अत्रसर्वनाम्नाकुंत
धारिपुरुषनिर्देशात्सारोपात्वं। रूढौलक्षणलक्षणासारोपायथा। कलिंगःपुरुषोयुध्यति। अत्रकलिंगपुरुषयोराधारा
धेयभावःसंबंधः। प्रयोजनेयथा। आयुर्घृतं। अत्रायुःकारणमपिघृतंकार्यकारणभावसंबंधादायुस्तादात्म्येनप्रतीयते। अन्यवैल

॥७॥

क्षण्येनाव्यभिचारेणायुःकरणत्वं प्रयोजनं। यथा च राजकीये पुरुषे गच्छति राजासौ गच्छतीति। अत्र स्वस्वामिभावलक्षणः संबंधः। य
था चाग्रमात्रेवयवे हस्तोयं। अत्रावयवावयविभावलक्षणः संबंधः। ब्राह्मणोपि तक्षासौ। अत्र तात्कर्म्यलक्षणः संबंधः। इंद्रार्था
स्वस्थूणास्व अग्नीन्द्राः। अत्र तादर्थ्यलक्षणः संबंधः एवमन्यत्रापि। निगीर्णस्य पुनर्विषयस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिकृत् साध्यवसाना
अस्याश्चतुर्षुभेदेषु पूर्वोदाहरणान्येव। सादृश्येतरसंबंधाः शुद्धास्तास्सकला अपि। सादृश्यात्तु मता गौण्यस्तेन षोडशभेदिताः
ताः पूर्वोक्ता अष्टभेदा लक्षणाः। सादृश्येतरसंबंधाः कार्यकारणभावादयः। अत्र शुद्धानां पूर्वोदाहरणान्येव। रूढावुपादानल

रो

क्षणा सारोपा गौणी यथा। एतानि तैलानि हेमंते सुखानि। अत्र तैलशब्दः तिलभेदस्नेहरूपे मुख्यार्थमुपादायैव सार्षपादिस्ने
हेषु वर्तते। प्रयोजने यथा। राजकुमारेषु तत्सदृशेषु च गच्छत्स्वेते राजकुमारा गच्छंति। रूढावुपादानलक्षणा साध्यवसाना गौ
णी यथा। तैलानि हेमंते सुखानि। प्रयोजने यथा। राजकुमारा गच्छंति। रूढौ लक्षणलक्षणा सारोपा गौणी यथा। राजा गौडेंद्रं कं
टकं शोधयति। प्रयोजने यथा। गौर्वाहीकः। रूढौ लक्षणलक्षणा साध्यवसाना गौणी यथा। राजा कंटकं शोधयति। प्रयोजने यथा।
गौर्जल्पति। अत्र केचिदाहुः। गोसहचारिणो गुणा जाड्यमांद्यादयो लक्ष्यंते ते च गोशब्दस्य वाह्यार्थाभिधाने निमित्तीभवंति॥

यते। किंतु स्वार्थसहचारि[illegible]साजात्येन वा[illegible]कता गुणा एव लक्ष्यंते तद[illegible]
नमन्यंते। तथा चात्र गोशब्दाद्वाहीकार्थः प्रती ५२

नद सुक्तं। गोशब्दस्याग्रहीतसंकेतं वाहीकार्थमभिधातुं असामर्थ्यात्। गोशब्दार्थमात्रबोधनाच्चाभिधायाविरतत्वात्। विरताया
श्च पुनरुत्थानाभावात्। अन्ये पुनर्गोशब्देन वाहीकार्थो नाभिधीयते नैव। आद्येपि गोशब्दादेव वा। लक्षिताद्वा गुणादविनाभा
वाद्वा तत्र न प्रथमः। वाहीकार्थस्य संकेतत्वात्। न द्वितीयः। अविनाभावलभ्यस्यार्थस्य शाब्दे न्वयप्रवेशाभावात्। शाब्दी ह्याकां
क्षा शब्देनैव पूर्यते। यदि गोशब्दाद्वाहीकार्थो न प्रतीयते। तदास्य गोशब्दस्य च सामानाधिकरण्यमसमंजसं स्यात्। तस्मादत्र गोश
ब्दो मुख्ययार्थस्य वाहीकशब्देन सहान्वयमलभमानो ज्ञत्वादि साधर्म्यसंबंधाद्वाहीकार्थं लक्षयति। वाहीकस्याज्ञत्वाद्यतिशय
बोधनं प्रयोजनं। इयं गुणयोगाद्गौणी लक्षणोच्यते। पूर्वा तूपचारेण मिश्रणाच्छुद्धा। उपचारो हि नामात्यंतं विशकलितयोः सादृश्या
तिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रं। यथाग्निमाणवकयोः। शुक्लपटयोस्तु नात्यंतं भेदप्रतीतिस्तस्मादेवमादिषु शुद्धैव ल
क्षणा। व्यंग्यस्य गूढागूढत्वाद्द्विधा स्युः फललक्षणाः। प्रयोजने या अष्टभेदा लक्षणा दर्शितास्ताः प्रयोजनरूपव्यंग्यस्य गूढा
गूढतया प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडशभेदाः। तत्र गूढो वाच्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविभवमात्रवेद्यः। यथालपक्कलंबकुमुत्रेति। ॥ ८ ॥
अगूढेति स्पष्टतया सर्वजनबोध्यः। यथा। श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवंत्यभिज्ञा विदग्धचरितानां। उपदिशति कामिनीनां यो

वनमद एव ललितानि। अत्रोपदिशतीत्यनेनाविःकरोतीति लक्ष्यते। आविःकारातिशयश्चाभिधेयवत्स्फुटं प्रतीयते। धर्मध
र्मिगतत्वेन फलस्यैता अपि द्विधा। एता अनंतरोक्ताः षोडशभेदलक्षणाः फलस्य धर्मिगतत्वेन धर्मगतत्वेन च प्रत्येकं द्विधा भू
त्वा। द्वात्रिंशद्भेदाः क्रमेणोदाहरति। स्निग्धश्यामलकांतिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानं
दकेकाः कलाः। कामं संतु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति हहा हा देवि धीरा भव। अत्रात्यंतदुःखसहि
ष्णुरूपे धर्मिणि लक्ष्ये तस्यैवातिशयः फलं। गंगायां घोषः अत्र तटादिषु लक्ष्येषु पूतत्वपावनत्वाद्यतिशयस्य धर्मस्यातिशयः फ
लं। तदेवं लक्षणाभेदाश्चत्वारिंशन्मता बुधैः। रूढावष्टौ फले द्वात्रिंशदिति चत्वारिंशल्लक्षणाभेदाः। किंच। पदवाक्यगतत्वेन प्र
त्येकं ता अपि द्विधा। ता अनंतरोक्ताः। तत्र पदगतत्वे यथा। गंगायां घोषः। वाक्यगतत्वे यथा। उपकृतं बहु तत्रेति। एवमशीतिप्रका
रा लक्षणा। अथ व्यंजना। विरतास्वभिधाद्यासु ययार्थो बोध्यते परः। सा वृत्तिर्व्यंजना नाम शब्दस्यार्थादिकस्य च। शब्दबुद्धिकर्म
णां विरम्य व्यापाराभाव इति नयेनाभिधालक्षणातात्पर्याख्यासु वृत्तिषु स्वं स्वमर्थं बोधयित्वोपक्षीणासु ययान्यो
ऽर्थो बोध्यते सा शब्दस्यार्थस्य प्रकृतिप्रत्ययादेश्च शक्तिः। व्यंजनध्वननगमनप्रत्यायनादिव्यपदेशविषया व्यंजना नाम। तत्राभिधा

लक्षणामूला शब्दस्य व्यंजना द्विधा। अभिधामूला माह। अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियंत्रिते। एकत्रार्थेन्यधीहेतुर्व्यंजना

साभिधाश्रया। आद्यशब्दाद्विप्रयोगादयः। उक्तं हि। संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता। अर्थः प्रकरणं लिंगं शब्दस्यान्यस्य

संनिधिः। सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः। शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः। इति। सशंखचक्रो हरिरित्यत्र शं

खचक्रसंयोगेन हरिशब्दो विष्णुमेवाभिधत्ते। अशंखचक्रो हरिरिति तद्वियोगे चतमेव। भीमार्जुनाविति पार्थः। कर्णार्जुनाविति

कर्णः सूतपुत्रः। स्थाणुं वंदे इति स्थाणुः शिवः। सर्वं जानाति देव इति देवो भवान्। कुपितो मकरध्वज इति मकरध्वजः कामः। देवः

पुरारातिरिति पुरारातिः शिवः। मधुना मत्तः कोकिल इति मधुर्वसंतः। पातु वो दयितामुखमिति मुखं सांमुख्यं। भाति गगने चंद्र इति

चंद्रः शशी। निशि चित्रभानुरिति चित्रभानुरग्निः। भाति रथांगमिति नपुंसकव्यक्त्या रथांगं चक्रं। स्वरस्तु वेद एव विशेषप्रतीति

कृन्न काव्य इति तस्य विषयो नोदाहृतः। इदं चकेप्यसहमाना आहुः। स्वरोपि काक्वादिरूपः काव्ये विशेषकृदेव। उदात्तादिरूपोपि

मुनेः पाठोक्तदिशा शृंगारादिरसविशेषप्रतीतिकृदेवेति तद्विषये उदाहरणमुचितमेवेति तन्न। स्वराः काक्वादय उदात्तादयो वा व्यं

ग्यरूपमेव विशेषं प्रत्याययंति। न खलु प्रकृतोक्तमनेकार्थशब्दस्यैकार्थनियंत्रणरूपं विशेषं। किं च यदि यत्र क्वचिदनेकार्थशब्द

॥ ९ ॥

नांप्रकरणादिनियमाभावादनियंत्रितयोरर्थयोरखण्डरूपस्वरवशेनैकत्रनीयमानं वाच्यं तदा तथाविधस्थले श्लेषानंगीकारप्रसं
गोनचतथा। अतएवाहुः श्लेषनिरूपणप्रस्तावे। काव्यमार्गेस्वरोनगण्यतइतिचनयः। इत्यलमुपजीव्यानांव्याख्यातृषु कटाक्षनि
क्षेपेण। आदिशब्दादेतावन्मात्रस्तनीत्यादौ हस्तादिचेष्टादिभिःस्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वं। एवमेकस्मिन्नर्थेऽभि
धेयानियंत्रितेयाशब्दस्यान्यार्थबुद्धिहेतुः साभिधामूला व्यंजना। यथाममतातपादानां। महापात्रचतुर्दशभाषामहाकवीश्वर

रेम्व चंद्रैरसंधिविग्रह[illegible]काणां। दुर्गालंघितविग्रहोमनसिजं संमीलयंस्तेजसा प्रोद्यद्राजकलोगृहीतगरिमाविष्वग्वृतोभोगिभिः।
नक्षत्रेशकृतेक्षणो गिरिगुरौगाढांरुचिंधारयन्गामाक्रम्यविभूतिभूषिततनूराजत्युमावल्लभः। अत्रप्रकरणेनाभिधया
उमावल्लभशब्दस्योमानाममहादेवीवल्लभभानुदेवनृपतिरूपेऽर्थे नियंत्रिते व्यंजनयैव गौरीवल्लभरूपोऽर्थो बोध्यते। एवम
न्यत्। लक्षणामूलामाह। लक्षणोपास्यते यस्यकृते तत्तुप्रयोजनं। ययाप्रत्याय्यते सा स्याद्व्यंजनालक्षणाश्रया। गंगायां
घोषइत्यादौजलमयाद्यर्थबोधनादभिधायांतटाद्यर्थबोधनाच्चलक्षणायां विरतायां ययाशीतत्वपावनत्वातिशयादिर्बो
ध्यते सा लक्षणामूला व्यंजना। एवं शाब्दीं व्यंजनामुक्त्वा आर्थीमाह। वक्तृबोद्धव्यवाक्यानामन्यसन्निधिवाच्ययोः। प्रस्तावदे

शकालानां काकोश्चेष्टादिकस्य च। वैशिष्ट्यादन्यमर्थं या बोधयेत्सार्थसंभवा। व्यंजनेति संबध्यते। तत्र वक्तृवाक्यप्रस्तावदेश

कालवैशिष्ट्ये यथा। ममैव। कालो मधुः कुपित एव च पुष्पधन्वा धीरा वहन्ति रतिखेदहराः समीराः। केलीवनीयमपि वंजुलकुंज

मंजुर्दूरे पतिः कथय किं करणीयमद्य। अत्र एतं देशं प्रति शीघ्रं प्रच्छन्नकामुकस्त्वया प्रेष्यतामिति सखीं प्रति कयाचि

द्योत्यते। बोद्धव्यवैशिष्ट्ये यथा। निःशेषच्युतचंदनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोधरो नेत्रे दूरमनंजने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः। मि

थ्यावादिनि दूति बांधवजनस्याज्ञातपीडागमे वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकं। अत्र तदंतिकमेव गतासी

ति विपरीतलक्षणया लक्ष्यते तस्य रंतुमिति व्यंग्यं प्रतिपाद्यदूतीवैशिष्ट्याद्बोध्यते। अन्यसंनिधिवैशिष्ट्ये यथा। उअणिच्च

लणिप्पंदा बिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ। णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ संखसुत्ति व्व। अत्र बलाकाया निस्पंदत्वेन वि

श्वस्तत्वं तेनास्य देशस्य विजनत्वमतः संकेतस्थानमेतदिति कयापि सन्निहितं प्रच्छन्नकामुकं प्रत्युच्यते। अत्रैव स्थाननिर्जन

त्वरूपव्यंग्यार्थवैशिष्ट्यं प्रयोजकं। भिन्नकंठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते इत्युक्तप्रकाराः काकोर्भेदा आकरेभ्यो ज्ञात

व्याः। एतद्वैशिष्ट्ये यथा। गुरुपरतंत्रतया बत दूरतरं देशमुद्यतो गंतुं। अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेसौ॥ ॥१०॥

स

अत्रनैष्पती स्पापितर्हिएष्पत्येवेतिकाक्काव्यज्यते।चेष्टावैशिष्ट्येयथा।संकेतकालमनसंविटंज्ञात्वाविदग्धया।हसन्नेत्रा
र्पिताकूतंलीलापद्मंनिमीलितं।अत्रसंध्यासंकेतकालइतिपद्मनिमीलनादिचेष्टयाकयाचिद्द्योत्यते।एवंवक्त्रादीनां
व्यस्तसमस्तानांवैशिष्ट्येबोध्यं।त्रैविध्यादियमर्थानांप्रत्येकंत्रिविधामता।अर्थानांवाच्यलक्ष्यव्यंग्यत्वेनत्रिरूपतया
सर्वाअप्यनंतरोक्ताव्यंजनास्त्रिविधाः।तत्रवाच्यार्थस्यव्यंजनायथा।कालोमधुरित्यादि।लक्ष्यार्थस्ययथा।निःशेषच्युत
चंदनेत्यादि।व्यंग्यार्थस्ययथा।उअणिच्चलेति।प्रकृतिप्रत्ययादिव्यंग्यत्वंप्रपंचयिष्यते।शब्दबोध्योव्यनत्त्यर्थःशब्दोप्य
र्थांतराश्रयः।एकस्यव्यंजकत्वेतदन्यस्यसहकारिता।यतःशब्दोव्यंजकत्वेर्थांतरमपेक्षते।अर्थोपिशब्दं।नदेकव्यंजकत्वेत
दन्यस्यसहकारितावश्यमंगीकार्या।अभिधादित्रयोपाधिवैशिष्ट्यात्त्रिविधोमतः।शब्दोपिवाचकस्तद्वल्लक्षकोव्यंजकस्त
था।अभिधोपाधिकोवाचकः।लक्षणोपाधिकोलक्षकः।व्यंजनोपाधिकोव्यंजकः।किंच।तात्पर्याख्यांवृत्तिमाहुःपदार्थान्व
यबोधने।तात्पर्यार्थंतदर्थंचवाक्यंतद्बोधकंपरे।अभिधायाएकैकपदार्थबोधनविरमाद्वाक्यार्थरूपस्यपदार्थानामन्व
यस्यबोधिकातात्पर्यंनामवृत्तिस्तदर्थश्च तात्पर्यार्थस्तद्बोधकंचवाक्यमित्यभिहितान्वयवादिनांमतं। इतिसाहित्यदर्पणेवा
क्यस्वरूपनिरूपणंद्वितीयःपरिच्छेदः॥२॥

॥अथ कोयं रस इत्युच्यते॥ विभावेनानुभावेन व्यक्तः संचारिणा तथा॥ रसतामेति रत्यादिः
स्थायीभावः सचेतसा॥ विभावादयो वक्ष्यंते। सात्विकाश्चानुभावरूपत्वान्न पृथगुक्ताः॥ व्यक्तो द
ध्यादिन्यायेन रूपांतरपरिणतः॥ व्यक्तो व्यक्तीकृत एव रसः॥ न तु दीपेन घट इव पूर्वसिद्धो व्यज्य
ते॥ तदुक्तं लोचनकारैः। रसाः प्रतीयंत इति त्वोदनं पचतीतिवद्व्यवहार इति॥ अत्र च रसादिपदो
पादानादेव प्राप्ते स्थायित्वे पुनः स्थायीपदोपादानं रत्यादीनामपि रसांतरेष्वस्थायित्वप्रतिपा
दनार्थं॥ ततश्च हासक्रोधादयः शृंगारवीररौद्रेष्वभिचारिण एव॥ तदुक्तं॥ रसावस्थः परं भा
वः स्थायितां प्रतिपद्यत इति॥ अस्य स्वरूपकथनगर्भ आस्वादप्रकारः कथ्यते॥ सत्वोद्रेका
दखंड स्वप्रकाशानंदचिन्मयः॥ वेद्यांतरस्पर्शशून्यो ब्रह्मास्वादसहोदरः॥ लोकोत्तरचम
त्कारप्राणः कैश्चित्प्रमातृभिः॥ स्वाकारवदभिन्नत्वेनायमास्वाद्यते रसः॥ रजस्तमोभ्यामस्पृ

११

र्थं मनः सत्त्वमिहोच्यते ॥ इति उक्तप्रकारो वाह्यमेयविमुखतापादकः कश्चनांतरो धर्मः सत्वं ॥ सत्वोद्रेको रज
स्तमसी अभिभूय आविर्भावः ॥ तत्र च हेतुस्तथाविधाः लौकिककाव्यार्थपरिशीलनं ॥ अखंड इत्येक एवायं
विभावादिरसादिप्रकाशसुखचमत्कारात्मकः ॥ अत्र हेतुं वक्ष्यामः ॥ स्वप्रकाशत्वाद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या ॥ चिन्मय
इतिस्वरूपार्थेमयट् ॥ चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः ॥ तत्प्रमाणत्वं चास्मद्वृद्धप्रपितामह
सहृदयगोष्ठीगरिष्ठकविपंडितमुख्यश्रीमन्नारायणपादैरुक्तं तदाह धर्मदत्तः ॥ स्वग्रंथे ॥ रसे सारश्चमत्कारः स
र्वत्राप्यनुभूयते ॥ तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यद्भुतो रसः ॥ अतस्त्वद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसमिति ॥
केश्चिदिति प्राक्तनपुण्यशालिभिः ॥ यदुक्तं ॥ पुण्यवंतः प्रमिण्वंति योगीवद्रससंततिं ॥ यद्यपि स्वादः
काव्यार्थसंभेदादात्मानंदसमुद्भव इत्युक्तदिशा रसस्य स्वादानतिरिक्तत्वं तथापि रसः स्वाद्यत इति का
ल्पनिकं भेदमुरीकृत्य कर्मकर्तरि वा प्रयोगः ॥ तदुक्तं ॥ रस्यमानतामात्रसारत्वात् ॥ प्रकाशशरीरा

र

नन्वेतावता रसस्याखे
दनस्य एव हि रस इति॥ एवमन्यत्राप्येवंविधस्थले तूपचारेण प्रयोगो ज्ञेयः
यत्त्वमुक्तं भवति व्यंजनाया अज्ञानरूपत्वाद् द्वयोरैक्यमापतितं॥ तत्र श्वा स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः
सिद्धोर्थे व्यंजको मतः॥ यथा दीपोन्यथाभावे को विशेषोस्य कारकात् हि स्फुटं हि ज्ञाघटप्रदीप
वद्धीपव्यंजकयोः पार्थक्यमेवेति कथं रसस्य व्यंग्यतेनि चेत्॥ सत्यमुक्तं॥ अत एवाहुः॥ विलक्षण एव
वायं कृतिज्ञप्तिभेदेभ्यः स्वादनारूपः कश्चिद्व्यापारस्ततएव हि रसास्वादनचमत्कारणाद् योवि
लक्षणाएयव्यपदेश्या इति॥ अभिधादिविलक्षणव्यापारमात्रसाधनग्राहिलेरेभिरसादी
नां व्यंग्यत्वमुक्तं भवतीति॥ ननु तर्हि करुणादीनां रसानां दुःखत्वाद्रसत्वं न स्यादिति स्फुटव्य
ते। करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखं॥ संवेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलं॥ आदि
राष्ट्रा छिन्नसभ्यानकादयः॥ तथाप्यसहृदयानां मुखमुद्रणाय पक्षांतरमुच्यते॥ किंचे

१२

तेषु यद्वा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ॥ न हि कश्चित्सचेतन आत्मनो दुःखाय प्रवर्त्तते ॥
करुणादिषु च सकलस्यापि साभिनिवेशप्रवृत्तिदर्शनात्सुखमयत्वमेव ॥ अनुपपसं
तरमुद्ध ॥ तथा रामायणादीनां भविता दुःखहेतुता ॥ करुणरसस्य दुःखहेतुत्वे क
रुणरसप्रधानरामायणादिप्रबंधानामपि दुःखहेतुत्वं स्यात् ॥ ननु कथं दुःखका
रणेभ्यः सुखोत्पत्तिरित्याह ॥ हेतुत्वं हर्षशोकादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् ॥ शोक
हर्षादयो लोके जायंतां नाम लौकिकाः ॥ अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्य
संश्रयात् ॥ सुखं संजायते तेभ्यः सर्वेभ्योऽपीति का क्षितिः ॥ ये खलु रामवनवासा
दयो लोके दुःखकारणानीत्युच्यंते ॥ त एव काव्यनाट्यसमर्पिता अलोक

षां

कविभावनादिव्यापारवत्तयाकारणशब्दवाच्यत्वं परिहायालौकिकविभावशब्द वाच्यत्वं भजंते॥ तेभ्यश्च सुरतेदंतघातादिभ्यइव सुखमेव जायते॥ अतश्च लौकिकशोकहर्षादिकारणेभ्यो लौकिकशोकहर्षादयो जायंत इति लोक एव नियमः॥ काव्ये पुनः सर्वेभ्योपि विभावादिभ्यः॥ सुखमेव जायत इति नियमान्न कश्चिद्दोषः॥ कथं तर्हि हरिश्चंद्रादिचरितस्य काव्यनाट्ययोरपि दर्शनश्रवणाभ्यामश्रुपातादयो जायंत इत्युच्यते॥ अश्रुपातादयस्तद्वद्द्रुतत्वाच्चेतसो मताः॥ कथं काव्यतः सर्वेषामीदृशी रसाभिव्यक्तिर्न जायत इत्याह॥ न जायते तदास्वादो विना रत्यादिवासनां॥ वासनाचेदानींतनी प्राक्तनी च रसास्वादहेतुः॥ तत्र यद्याद्या न स्यात्तदा श्रोत्रियजरन्मीमांसकादीनामपि स्यात्॥ यदि द्वितीया न स्यात्तदा यद्रागिणामपि केषां

१३

२

च्चिद्रसोद्बोधो न दृश्यते तन्नस्यात्॥उक्तंच धर्मदत्तेन॥सवासनानां सभ्यानां रसस्या
स्वादनं भवेत्॥निर्वासनास्तु रंगांतः काष्ठकुड्याश्मसन्निभाः॥इति॥कथं रामादिरत्यु
द्बोधः कारणैः समाजिकरत्युद्बोध इत्युच्यते॥व्यापारोस्ति विभावादेर्नाम्नासाधारणी
कृतिः॥तत्प्रभावेन यस्यासन्पाथोधिप्लवनादयः॥प्रमाता तदभेदेन स्वात्मानं प्रति
पद्यते॥कथं मनुष्यमात्रस्य समुद्रलंघनादावुत्साहोद्बोध इत्युच्यते॥उत्साहादिसमुद्बो
धः साधारण्याभिमानतः॥नृणामपि समुद्रादिलंघनादौ न दुष्यति॥रत्यादयोपि सा
धारण्येन प्रतीयंत इत्याह॥साधारण्येन रत्यादिरपि तद्वत्प्रतीयते॥रत्यादेरपि स्वात्मग
तत्वेन प्रतीतौ सभ्यानां व्रीडातंकादिर्भवेत्॥परगतत्वेन त्वरस्यतापत्तिः॥विभावाद
योपि प्रथमं साधारण्येन प्रतीयंत इत्याह॥परस्य न परस्येति न ममेति ममेति च॥

27

॥ तदास्वादे विभावादेः परिच्छेदो न विद्यते ॥ ननु तथापि कथमेव मलौकिकत्वं तेषां विभावा
दीनामभिधीयते ॥ विभावनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुषां ॥ अलौकिकत्वमेतेषां भू
षणं न तु दूषणं ॥ आदिशब्दादनुभावनसंचारणे ॥ तत्र विभावनं रत्यादेर्विशेषेणास्वा
दांकुरणयोग्यतानयनं ॥ अनुभावनमेवंभूतस्य रत्यादेः समनंतरमेव रसादिरूप
तया भावनं ॥ संचारणं तथाभूतस्यैव तस्य सम्यक्चारणं ॥ विभावनादीनां यथासंख्यं का
रणकार्यसहकारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधकारणत्वमित्युच्यते ॥ कारणका
र्यसंचारिरूपा अपि हि लोकतः ॥ रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः ॥ ननु क
थं तर्हि रसास्वादे तेषामेकः प्रतिभासः इत्युच्यते ॥ प्रतीयमानः प्रथमं प्रत्येकं हेतुरुच्य
ते ॥ ततः संवलितः सर्वो विभावादिः सचेतसां ॥ प्रपानकरसन्यायाच्चर्व्यमाणो रसो भवेत् ॥ १६

गा

॥यथा खंडमरीचादीनां संमेलनादपूर्व इव कश्चिदास्वादः प्रपानकरसे संजायते
विभावादिसंमेलनादिहापि तथेत्यर्थः॥ ननु यदि विभावानुभावव्यभिचारिभिर्मि
लितैरेव रसस्तत्कथं तेषामेकस्य द्वयोर्वा सद्भावे रसः स्यादित्युच्यते॥ सद्भावश्चेद्वि
भावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत्॥ झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते॥ अन्यसमाक्षेप
श्च प्रकरणादिवशात्॥ यथा॥ दीर्घाक्षं शरदिंदुकांतिवदनं बाहू नतावंसयोः संक्षिप्तं
निबिडोन्नतस्तनमुरः पार्श्वे प्रमृष्टे इव॥ मध्यः पाणिमितो नितंबि जघनं पादावुद-
ग्रांगुली छंदो नर्त्तयितुर्यथैव मनसः सृष्टं तथास्या वपुः॥ अत्र मालविकामभिलष
तोग्निमित्रस्य मालविकारूपविभावमात्रवर्णनेपि संचारिणामौत्सुक्यादी
नामनुभावानां च नयनविस्फारादीनामौचित्यादेवाक्षेपः॥ एवमन्याक्षेपेप्यूह्यं॥

॥ अनुकार्यगतो रस इति वदतः प्रत्याह ॥ पारमित्याल्लौकिकत्वात्सांतरायतया तथा ॥
अनुकार्यस्य रत्यादेरुद्बोधो न रसो भवेत् ॥ सीतादिदर्शनादिजो रामादिरत्युद्बोधो हि परि
मितो लौकिको नाट्यकाव्यदर्शनादेः सांतरायस्तस्मात्कथं रसरूपतामियात् ॥ रस
स्यैतद्धर्मत्रयविलक्षणधर्मकत्वात् ॥ अनुकर्तृगतत्वं चास्य निरस्यति ॥ शिक्षाभ्या
सादिमात्रेण राघवादेः सरूपतां ॥ दर्शयन्नर्तको नैव रसस्यास्वादको भवेत् ॥ किंच ॥
काव्यार्थभावनेनायमपि सभ्यपदास्पदं ॥ यदि पुनर्नटोऽपि काव्यार्थभावनया रामादि
रूपतामात्मनो दर्शयेत्तदासोऽपि सभ्यमध्य एव गण्यते ॥ नायं ज्ञाप्यः स्व[illegible]सत्तायां प्र
तीत्यव्यभिचारतः ॥ यो हि ज्ञाप्यो घटादिः सन्नपि कदाचिदज्ञातो भवति न ह्ययं तथा
प्रतीतिमंतरेणाभावात् ॥ यस्मादेष विभावादिसमूहालंबनात्मकः ॥ तस्मान्न कार्यः ॥

॥यदि रसः कार्यः स्याद्विभावादिज्ञानकारणक एव स्यात्॥ ननश्च रसप्रतीतिकाले वि
भावादयो न प्रतीयेरन्॥ कारणज्ञानकार्यस्याद्धि धीबीजज्ञानयोर्युगपददर्शनात्॥
न हि चंदनस्पर्शज्ञानं तज्जन्यसुखज्ञानं चैकदा भवति॥ रसस्य च विभावादिसमूहा
लंबनात्मकतयैव प्रतीतेर्न विभावादिज्ञानकरणत्वमित्यभिप्रायः॥ नो नित्यः पू
र्वसंवेदनोज्झितेः॥ असंवेदनकाले हि नाभावोप्यस्य विद्यते॥ न खलु नित्यस्य व
स्तुनोऽसंवेदनकाले संभवः॥ नापि भविष्यन्॥ साक्षादानंदमयप्रकाशरूपत्वात्॥
कार्यज्ञाप्यविलक्षणभावाच्च नवर्तमानोपि॥ विभावादिपरामर्शविषयत्वात्स
चेतसां॥ परानंदमयत्वेन संवेद्यत्वादपि स्फुटं॥ न निर्विकल्पकत्वान्न तस्य ग्रा
हकमिष्यते॥ तथाभिलापसंसर्गयोग्यत्वविरहान्न च॥ सविकल्पकसंवेद्यः॥

॥सविकल्पकज्ञानसंवेद्यानां दिवचनप्रयोगयोग्यता नतु रसस्य तथा॥ साक्षात्कारतया
मेव॥ परोक्षस्तत्प्रकाशो नापरोक्षः शब्दसंभवात्॥ तत्कथमकीदृशस्य तत्वमस्क ताद्दशपू
र्वनिरूपणप्रकारस्येत्याह॥ तस्मादलौकिकः सत्यं वेद्यः सहृदयैरयं॥ तत्किं अप्रमाणं पुन
स्तस्य सद्भावे इत्याह॥ प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मतं॥ चर्वणा स्वादनं॥ तच्च
स्वादः काव्यार्थसंवेदात्मानंदसमुद्भव इत्युक्तप्रकारं॥ ननु यदि रसो न कार्यस्तत्क
थं महर्षिणा विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति लक्षणं कृतं॥ उच्य
ते॥ निष्पत्त्या चर्वणस्यैव निष्पत्तिरुपचारतः॥ यद्यपि रसाभिन्नतया चर्वणस्यापि न
कार्यत्वं तथापि तस्य कादाचित्कतया कार्यत्वमुपचर्यते॥ अवच्यत्वादिकं तस्य वक्ष्ये
व्यंजनरूपणे॥ तस्यादिशब्दाल्लक्ष्यत्वादि॥ ननु यद्यपि मिलितारसादयो रसस्तत्क

१६

श्री

थमस्य स्वप्रकाशत्वं कथं वाखंडत्वमित्याह॥ रसादिज्ञानतादात्म्यादेव यस्माद् सो न वेद्य॥
अतोस्य स्वप्रकाशत्वमखंडत्वं च सिध्यति॥ यदि रसादिप्रकाशशरीरातिरिक्तः स्यात्तदैवा
स्य स्वप्रकाशत्वं न सिध्येत्॥ न च तथा॥ तादात्म्यांगीकारात्॥ उक्तं हि॥ यद्यपि रसानन्यतया
चर्वणापि न कार्या तथापि कादाचित्कतया कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरि
णतिरूपे रसादिभागे व्यवहार इति॥ सुखादितादात्म्यांगीकारे चास्माकं सिद्धांतशय्यामधिशय्य
दिव्यं वर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाइतिच॥ अभिन्नोपि स प्रमात्रा वासनोपनीतरसा
दितादात्म्येन गोचरीकृत इतिच॥ तान स्य स्वप्रकाशत्वमनंगीकुर्वतामुपरि वेदांतिभिरे
व पातनीयो दंडः॥ तादात्म्यादेव चास्याखंडत्वं॥ रसादयो हि प्रथम[illegible] मेकैकशः प्रतीय
मानाः सर्वेप्येकीभूताः स्फुरंत एव रसतामापद्यंते॥ तदुक्तं॥ विभावा अनुभावाश्च

सात्विकाव्यभिचारिणः ॥ प्रतीयमानाः प्रथमं खंडशो यांत्यखंडतां ॥ परमार्थेन तत्त्वखंड
एवायं वेदांतप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद्वेदितव्य इति ॥ अथ के ते विभावानुभावव्यभिचा
रिण इत्यपेक्षायां विभावमाह ॥ रत्याद्युद्बोधका लोके विभावाः काव्यनाट्ययोः ॥ ये हि
लोके रामादिगतरत्याद्युद्बोधकारणानि सीतादयस्त एव काव्यनाट्यनिवेशिताः सं
तो विभाव्यंते ॥ आस्वादांकुरणप्रादुर्भावयोग्याः क्रियंते ॥ सामाजिकरत्यादिभावा
एभिरिति विभावा इत्युच्यंते ॥ तदुक्तं भर्तृहरिणा ॥ शब्दोपहितरूपांस्तान्बुद्धेर्वि
षयतां गतान् ॥ प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यत इति ॥ तद्भेदावाह ॥ आलं
बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदावुभौ मतौ ॥ स्पष्टं ॥ तत्र आलंबनो नायकादिस्तमालं
ब्य रसोदयात् ॥ आदिशब्दान्नायकप्रतिनायकादयः ॥ यो यस्य रसस्य विभावः

९

सतस्स्वरूपवर्णनेवक्ष्यते ॥ तत्र नायकः ॥ त्यागी कृती कुलीनस्सुश्रीको रूपयौवनोत्सा
ही ॥ दक्षोनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान्नेता ॥ दक्षः क्षिप्रकारी ॥ शीलं सद्वृत्तं ॥ एव
मादिगुणसंपन्नोनेता नायकोभवति ॥ तद्भेदानाह ॥ धीरोदात्तोधीरोद्धतस्तथा धीरल
लितश्च ॥ धीरप्रशांत इत्ययंउक्तः प्रथमश्चतुर्भेदः ॥ स्पष्टं ॥ तत्र धीरोदात्तः ॥ अविकत्थ
नः क्षमावानतिगंभीरो महासत्वः ॥ स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तोदृढव्रतः कथि
तः ॥ अविकत्थनो नाम नश्लाघाकरः ॥ महासत्वोहर्षशोकाद्यनभिभूतस्वभावः ॥
निगूढमानो विनयछन्नगर्वः ॥ दृढव्रतोंगीकृतनिर्वाहकः ॥ यथा राम युधिष्ठिरादिः ॥
अथ धीरोद्धतः ॥ मायापरः प्रचंडश्चपलोहंकारदर्पभूयिष्ठः ॥ आत्मश्लाघानिर
तो धीरोद्धतः कथितः ॥ यथा भीमसेनादिः ॥ अथ धीरललितः ॥ निश्चिंतोमृ

धीरौधी

त

35

दुरनिश्शंककलापरो धीरललितं स्यात् ॥ यथा मालती माधवादौ माधवः ॥ एषां च शृंगा-
रिलावत्स्यां वत्सराजः ॥ अथ धीर प्रशांतः ॥ सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीर
प्रशांतः स्यात् ॥ यथा मालती माधवादौ माधवः ॥ एषां च शृंगारिरूपत्वे भेदानाह ॥
एभिर्दक्षिण धृष्टानुकूलशठरूपिभिस्तु षोडशाधा ॥ तत्र तेषां धीरोदात्तानां प्रत्येकं
दक्षिणधृष्टानुकूलशठत्वेषोडशप्रकारो नायकः ॥ एषु त्वनेक महिलासु समरागो
दक्षिणः कथितः ॥ द्वयोस्त्रिचतुः प्रभृतिषु वा नायिकासु तुल्यानुरागो दक्षिणनाय
कः ॥ यथा ॥ स्नाता तिष्ठति कुंतलेश्वरसुता वारोंगराजस्वसुर्द्यूते रात्रिरियं जि
घ ताकमलया देवी प्रसाद्याद्य च ॥ इत्यंतः पुरसुंदरीः प्रतिमया विज्ञाय विज्ञापिते
देवेनाप्रतिपत्तिमूढमनसा द्वित्राः स्थितं नाडिकाः ॥ कृत्तागाअपि निःशंकस्त

रां

१८

र्जितोपि न लज्जितः ॥ दृष्टदोषोपि मिथ्यावाक्कथितो धृष्टनायकः ॥ यथा मम ॥ शोणं वी
क्ष्य मुखं विचुंबितुमहं यातः समीपं ततः पादेन प्रहृतं तया सपदि तं धृत्वा सहासे मयि ॥
किंचित्तत्र विधातुमक्षमतया बाष्पं त्यजन्त्याः सखे ध्यातश्चेतसि कौतुकं वितनुते
कोपोपि वामभ्रुवः ॥ अनुकूल एकनिरतः ॥ एकनायिकायामासक्तोनुकूलनायकः ॥ य
था ॥ अस्माकं सखि वाससी न रुचिरे ग्रैवेयकं नोज्ज्वलं नो वक्रा गतिरुद्धतं न हसितं
नैवास्ति कश्चिन्मदः ॥ किंत्वन्येपि जना वदंति सुभगेप्यस्याः पतिर्नान्यतो दृष्टिं नि
क्षिपतीति विश्वमियता मन्यामहे दुःस्थितं ॥ रागोयमेकत्र बहुनायोयः ॥ दर्शितब
हिरनुरा[illegible] मन्यत्र गूढमाचरति ॥ धृष्टः पुनरेकस्यामेव नायिकायां बद्धभा
वो द्वयोरपि नायिकयोर्बहिर्दर्शितानुरागोन्यस्यां नायिकायां गूढं विप्रियमाचर

गोविप्रियपृ१

रवि

तिस्स शठनायकः॥ यथा॥ शठोन्यस्याः कांचीमणिरणितमाकर्ण्य सहसा यदाश्लिष्यन्नेव प्रशिथिलभुजग्रंथिरभावः॥ तदेतत्क्वाचक्षे घृतमधुमयत्वद्बहुवचोविषेणाघूर्णंती किमपि न सखी मे गणयति॥ एषां त्रैविध्यात्सर्वेषामुत्तममध्याधमत्वेन॥ उक्तनायकभेदाश्चत्वारिंशत्तथाष्टौ च॥ ४८॥ सर्वेषां मुख्योऽष्टभेदानां॥ अथ प्रसंगात्तेषां सहायानाह॥ दूरानुवर्त्तिनि स्यात्तस्य प्रासंगिकेतिवृत्ते च॥ किंचित्तद्गुणहीनः सहाय एवास्य पीठमर्दाख्यः॥ तस्य नायकस्य बहुव्यापिनि प्रसंगसंगते तिवृत्ते नेतुरौक्तैर्नायकसामान्यगुणैः॥ किंचिदूनः पीठमर्दनामा सहायो भवति॥ यथा रामादीनां सुग्रीवादयः॥ अथ शृंगारविषये सहायाः॥ शृंगारेस्य सहायाः विटचेटविदूषकाद्याः स्युः॥ भक्ता नर्मसु निपुणाः कुपितवधूमानभंजनाः शुद्धाः॥ आदिशब्दान्मालाका

ॠ

१९

ररञ्जकतांबूलिकगांधिकादयः ॥ तत्र विटः ॥ संभोगहीनसंपद्विटस्तु धूर्तः कलैकदेश
ज्ञः ॥ वेषोपचारकुशलो वाग्मी मधुरोथ बहुमतो गोष्ठ्यां ॥ चेटः प्रसिद्ध एव ॥ कुसुम
वसंताद्यभिधः कर्मवपुर्वेषभाषाद्यैः ॥ हास्यकरः कलहरतिर्विदूषकः स्यात्स्वकर्मज्ञः ॥
स्वकर्म भोजनादि ॥ अर्थचिंतनसहायमाह ॥ मंत्री स्यादर्थानां चिंतायां ॥ अर्थास्तंत्रा
वापादयः ॥ यत्वत्र सहायकथनप्रस्तावे मंत्रीसंबंधेन यं चापि सख्या तस्यार्थचिंतन
इति केनचिल्लक्षणं कृतं ॥ तेनापि राज्ञोर्थचिंतनोपायलक्षणप्रकरणे लक्षितव्यं ॥ ननु
सहायकथनप्रस्तावे ॥ नायकस्यार्थचिंतने मंत्री सहाय इत्युक्तेपि नायकस्यार्थित
एव सिद्धत्वात् ॥ यदुक्तं ॥ मंत्रिणा ललितः शेषा मंत्रिस्वायत्तसिद्धयः ॥ तदपि लक्ष
णकथने नैव धीरललितस्य मंत्रिमात्रायत्तार्थचिंतनोपपत्तेर्गतार्थं ॥ न चार्थ

॥ न स्वार्थचिंतनेनस्य मंत्री सहायः किंतु स्वयमेव निःपादकः सस्यार्थचिंतनाद्यभावात् ॥
॥ अथांतःपुरसहायाः ॥ नदूरवरोधे वामनषंढकिरातम्लेच्छाभीराः शकारकुब्जाद्याः ॥
॥ मदमूर्खताभिमानी दुःकुलत्वैश्वर्यसंपन्नः ॥ सोयमनूढाभ्राता राज्ञः स्याल्लः शका
रइत्युक्तः ॥ अथ शास्त्रान्तरकादयः ॥ तत्र षंढवामनकुब्जादयो यथारत्नावल्यां ॥ नष्टंव
र्षधरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्यत्रपामेतः कंचुकिकंचुकस्य विशातित्रासादि
यं वामनः ॥ पर्यंताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं कुब्जानीचत
येव यांति शनकैरात्मेक्षणाशंकिनः ॥ शकारो मृच्छकटिकादिषु प्रसिद्धः ॥ अन्ये
पि यथादर्शनं ज्ञेयाः ॥ अथ दंडसहायाः ॥ दंडे सुहृत्कुमाराटविकाः सामंतसै
निकाद्याश्च ॥ दुष्टनिग्रहो हि दंडः ॥ स्पष्टं ॥ अथ धर्मसहायाः ॥ ऋत्विक्पुरोधसः

सा०प

म

स्पुर्ब्रह्मविदँसास्तथाधमाब्रह्मविदो वेदविद आत्मविदो वा॥ अत्र च उत्तमाः पीठ्ठर्द्धपाः आदिशब्दान्मंत्रिपुरोहितादयः॥ मध्यो विट विदूषकौ॥ तथा शकारचेट्यौ॥ अधमाः परिकीर्तिताः॥ आदिशब्दात्ताम्बूलिक गांधिकादयः॥ अथ प्रसंगाद्दूतानां विभाग गर्भं लक्षणमाह॥ निसृष्टार्थो मितार्थश्च तथा संदेशहारकः॥ कार्यप्रेष्यस्त्रिधा दूतो दूतश्चापि तथा विधाः॥ अत्र कार्यप्रेष्यो दूत इति लक्षणं॥ उभयोर्भावमुन्नीय स्वयं वदति चोत्तरं॥ सुश्लिष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थस्तु स स्मृतः॥ उभयोरिति येन प्रेषितो यदंतिके च प्रहितः॥ मितार्थभाषी कार्यस्य सिद्धिकारी मितार्थकः॥ यावद्भाषित संदेशहारी संदेशहारकः॥ अथ सात्विका नायकगुणाः॥ शोभा विलासो माधुर्यं गांभीर्यं धैर्यं तेजसी॥ ललि

म

41

नीचौदार्यमित्यष्टौ सात्त्विकाः पौरुषागुणाः॥ तत्र॥ शूरतादक्षतासत्यंमहोत्साहोऽनुरा
गिता॥ नीचेघृणाधिकेस्पर्द्धायतःशोभेतितांविदुः॥ तत्रानुरागितायथा॥ अह
मेवमतोमहीपतेरितिसर्वःप्रकृतिष्वचिंतयत्॥ उदधेरिवनिम्नगाशतेष्वभव
न्नास्यविमाननाक्वचित्॥ एवमन्यदपि॥ अथविलासः॥ धीरादृष्टिर्गतिश्चित्रा
विलासेसस्मितंवचः॥ यथा॥ दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्वसाराधीरोद्धतानम
यतीवगतिर्धरित्रीं॥ कौमारकेपिगिरिवद्गुरुतांदधानोवीरोरसःकिमयमेत्युत
दर्प्पएव॥ क्षोभेष्वप्यनुद्वेगोमाधुर्यंपरिकीर्त्तितं॥ उद्यमुदाहरणं॥ व्यवसाया
दचलनंधैर्यंविघ्नेमहत्यपि॥ यथा॥ श्रुताप्सरोगीतिरपिक्षणेस्मिन्हरःप्रसंख्यान
परोबभूव॥ आत्मेश्वराणांनहिजातुविघ्नाःसमाधिभेदप्रभवोभवंति॥ भा शो

कक्रोधहर्षाद्यैर्गांभीर्यैर्निर्विकारिता॥ यथा॥ अहूतस्याभिषेकाय विसृष्टस्य वनाय च॥ न मया लक्षितस्तस्य स्वल्पोप्याकारविभ्रमः॥ अधिक्षेपापमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत्॥ प्राणात्ययेप्यसहनं तत्तेजः समुदाहृतं॥ वाग्वेषयोर्मधुरता तद्दृंगारचेष्टितं ललितं॥ दानं सप्रियभाषणमौदार्यं शत्रुमित्रयोः समता॥ एषामप्युदाहरणान्यूह्यानि॥ अथ नायिका त्रिभेदा स्वान्या साधारणी स्त्री ति॥ नायकसामान्यगुणैर्भवति यथासंभवैर्युक्ता॥ नायिका पुनर्नायकसामान्यगुणैस्त्यागादिभिर्यथासंभवैर्युक्ता भवति॥ सा च स्वस्त्री अन्यस्त्री साधारणी स्त्रीति त्रिभेदा॥ तत्र स्वस्त्री॥ विनयार्जवादियुक्ता गृहकर्मपरा पतिव्रता स्वीया॥ यथा॥ लज्जापज्जत्तपसाहणाइं परतत्तिणिप्पिपासाइं॥ अविणअदुम्मो

हाउंधणाणय रे कलत्ताउं॥ सापि कथिता त्रिभेदा मुग्धा मध्या प्रगल्भेति॥ तत्र॥ प्रथ
मावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा॥ कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती
मुग्धा॥ तत्र प्रथमावतीर्णयौवना यथा मम महातातपादानां॥ मध्यस्य प्रथिमानमेति
जघनं वक्षोजयोर्मंदता दूरं यात्युदरं च रोमलतिका नेत्रार्जवं धावति॥ कंदर्प्पं
परिवीक्ष्य नूतनमनोराज्याभिषिक्तं क्षणादंगानीव परस्परं विदधते निर्लुंठनं
सुभ्रुवः॥ प्रथमावतीर्णमदनविकारा यथा मम प्रभावतीपरिणये॥ दत्ते सालस
समंथरं भुवि पदं निर्याति नांतःपुरान्नोद्दामं हसति क्षणात्कलयति ह्रीयंत्र
णां कामपि॥ किंचिद्भावगंभीरवक्रिमलवस्पृष्टं मनाग्भाषते सभ्रूभंगमुदीक्ष
ते प्रियकथामुल्लासयंती सखीम्॥ रतिवामा यथा॥ दृष्ट्वा दृष्टिमधो ददाति कुरु

२२

तेनालापमाभाषिता शय्यायांपरिवृत्य तिष्ठति बलादालिंगिता वेपते॥नि
र्यातीषु सखीषु वासभवनान्निर्गंतुमेवेहते जाता वामतयैव संप्रतिमप्रीयेन
वोढप्रिया॥ मानेहेतुमेर्यथा॥ सापराधः प्रथमेपराधसमये सख्यापदेशं विनानो
ज्ञानाति सविभ्रमांगवलनांवक्रोक्तिसंसूचनं॥ स्वच्छैरच्छकपोलपालिगलि
तैः पर्यस्तनेत्रोत्पला बाला केवलमेव रोदिति गलल्लोलोदकैरश्रुभिः॥ समधिक
लज्जावती यथा॥ दत्ते सालसमित्यत्रैव श्लोके॥ अत्र समधिकलज्जावत्वेनापि
लज्ज्यापारतिवामताया विच्छित्तिविशेषवत्तया पुनः कथनं॥ ऽथमध्या॥
मध्याविचित्रसुरता प्ररूढस्मरयौवना॥ ईषत्प्रगल्भवचना मध्यमव्री श्री
डिता यथा॥ विचित्रसुरता यथा॥ कांते तथा कथमपि प्रथितं मृगाक्ष्या ना

तुर्ये मुकुलमनोभवयारतेषु गतकूजितान्यनुवदद्भिरेनकवारं शिष्यायितं गृह
कपोतशातैर्यथास्याः॥ प्रौढस्मरा यथा तत्रैव॥ नेत्रे खंजनगंजने सरसिजप्रत्य
र्थि पाणिद्वयं वक्षोजौ करिकुंभविभ्रमकरीमत्युन्नतिं गच्छतः॥ कांतिः कांचनचं
पकप्रतिनिधिर्वाणी सुधास्पर्धिनी स्मेरेंदीवरदामसोदरवपुस्तस्याः कटाक्ष
छटा॥ एवमन्यत्रापि॥ अथ प्रगल्भा॥ [illegible] गाढतारुण्या समस्तरतको

स्मरांध

विदा॥ भावोन्नता दरव्रीडा प्रगल्भाक्रांतनायका॥ स्मरांधा यथा॥ धन्यासि या क
थयसि प्रियसंगमेपि विस्रब्धचाटुकशतानि रतांतरेषु॥ नीवीं प्रति प्रणिहि

२२

ते तु करे प्रियेण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि॥ गाढतारुण्या यथा॥
अभ्युन्नतस्तनमुरो नयने सुदीर्घे वक्रे भ्रुवावतितरां वचनं ततोपि॥ मध्यो

धिकं तनुरनून गुरुर्नितंबो मंदा गतिः किमपि चाद्भुतयौवनायाः ॥ विविधसु
रतज्ञा यथा ॥ क्वचित्तांबूलाक्तः क्वचिदगुरुपंकांकमलिनः क्वचित्चूर्णोद्गारी
क्वचिदपि च सालक्तकपदैः ॥ वलीभंगाभोगैरलकपतितैः सीर्णकुसुमैः स्त्रियाः
सर्वावस्थं कथयति रतं प्रच्छदपटः ॥ भावोन्नता यथा ॥ मधुरवचनैः सभ्रूभंगैः
कृतांगुलितर्जनैरभसरचितैरंगन्यासैर्महोत्सवबंधुभिः ॥ असकृदसकृत्स्फारस्फारैर
पांगविलोकितैस्त्रिभुवनजये सा पंचेषोः करोति सहायतां ॥ अल्पव्रीडा यथा ॥
धन्यासि या कथयसि रति अत्रैव ॥ आक्रांतनायका यथा ॥ स्वामिन् भंगुर
यालकं स्वतिलकं भालं विलासिन् कुरु प्राणेश त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुनर्यो
जय ॥ रसकथा सुरतावसानसमये संपूर्णचंद्राननास्पृष्टानेन तथैव जातपु

लकाप्राप्त पुनर्मोहनं ॥ मध्याप्रगल्भयोर्भेदांतराण्याह ॥ ते धीरा चाप्यधीरा च
वीराधीरेति षड्विधे ॥ ते मध्याप्रगल्भे ॥ तत्र सोत्प्रासवक्रोक्त्या मध्याधीरा वेद
दुषा धीराधीरा तु रुदितैरधीरा परुषोक्तिभिः ॥ तत्र मध्याधीरा यथा ॥ तदवि
तथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति प्रियजनपरिभुक्तं यदुकूलं दधानः ॥ मदधिवास
ति मागाः कामिनां मंडनश्रीर्व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥ मध्यैवाधी
राधीरा यथा ॥ बाले नाथ विमुंच मानिनि रुषं रोषान्मया किं कृतं खेदोस्मासु न
मेपराध्यति भवान् सर्वेपराधा मयि गतत्किं रोदिषि गद्गदेन वचसा कस्याग्रतो
रुद्यते नन्वेतन्मम का तवास्मि दयिता नास्मीत्यतो रुद्यते ॥ इयमेवाधीरा यथा ॥ २४
सार्द्धं मनोरथशतैस्तव धूर्त कांता सैव स्थिता मनसि कृत्रिमभावरम्या ॥ ०।

स्माकमस्ति न कथंचिदिहावकाशस्तस्मात्कृतं चरणपातविडंबनाभिः ॥ आग
स्त्यायदि धीरास्याच्छन्नकोपाकृतिस्तदा ॥ उदास्ते सुरते तत्र दर्शयन्नादरा बहिः ॥
तत्र प्रिये यथा ॥ एकत्रासनसंस्थितिः परिहृता प्रत्युद्गमाद्दूरतः स्तांबुलाहरण
च्छलेन रभसाश्लेषोऽपि संविघ्नितः ॥ आलापोऽपि न मिश्रितः परिजनं व्यापारयं
त्यांतिके कांतं प्रत्युपचारतश्चतुरया कोपः कृतार्थीकृतः ॥ धीराधीरा तु सोल्लुंठ
भाषितैः खेदयेदमुं ॥ यथा मम ॥ अनल्पं कृतोऽपि संदर दरस्मियतो मे मनः प्रस
भं ॥ किं पुनरलंकृतस्त्वं संप्रति नखक्षतैस्तस्याः ॥ तर्जयेत्ताडयेदन्या ॥ अन्या
धीरा ॥ श्रोणं वीक्ष्य मुखमिसत्रैव ॥ अत्र च सर्वत्र रुषेत्यनुवर्तते ॥ प्रत्येकं ता अ
पि द्विधा ॥ कनिष्ठज्येष्ठरूपत्वान्नायकप्रणयं प्रति ॥ ताप्यनंतरोक्ताः षड्विदा

यो

नायिकाः॥ यथा॥ दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्या नयने
निमील्य विहितक्रीडानुबंधच्छलः॥ ईषद्वक्रितकंधरः सपुलकः प्रेमोल्लसन्मान
सैन्मानसामंतर्हसिलसत्कपोलफलकां धूर्तोपरां चुंबति॥ मध्या प्रगल्भ
योर्भेदास्तेन द्वादश कीर्तिताः॥ मुग्धा त्वेकैव तेन स्युः स्वीयाभेदास्त्रयोदश॥ परकी
या द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा॥ तत्र॥ यात्रादिनिरतान्योढा कुलटा गलित
त्रपा॥ यथा॥ स्वामी निश्वसितेप्यसूयति मनोजिघ्रः सपत्नीजनः श्वश्रूरिं
गितदैवतं नयनयोरीहालिहो यातरः॥ तद्दूरादयमंजलिः किममुना दग्भंगिभा
वेन ते वैदग्धी मधुरप्रबंधरसिक व्यर्थोयमत्र श्रमः॥ अत्र हि मम परिणेता
नाच्छादनदातत्त्यपास्याम्येव न तु वह्लभस्त्वं तु वैदग्धीमधुरप्रबंधरसिक त

२५

यामम वल्लभोसीत्यादि ॥ अन्यार्थैव स्यादस्याः पर कामुक विषयाइतिः प्रतीयते ॥
कन्यात्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना ॥ अस्याः पित्राद्यायत्तत्वात्परकीयत्वं ॥ यथा
मालतीमाधवादौ मालत्यादिः ॥ धीराकला प्रगल्भा स्याद्वेश्या सामान्यनायिका ॥ नि
र्गुणानपि न द्वेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि ॥ वित्तमात्रं समालोक्य सारागं दर्शयेद्बहिः ॥
काममंगीकृतमपि परिक्षीणधनं नरं ॥ मात्रा निःकाशयेदेषा पुनः संधानकां
क्षया ॥ तस्कराः पुंडकाम्ख्याः सुखप्राप्तधनास्तथा ॥ लिंगिनश्छन्नकामाद्या
आसां प्रायेण वल्लभाः ॥ एषापि मदनायत्ता क्वापि सत्यानुरागिणी ॥ रक्तायां
वा विरक्तायां रतमस्याः सुदुर्लभं ॥ प्रच्छन्नं ये कामयंते ते प्रच्छकामाः ये पुं
ड्रको वा त पुंड्रकादिः ॥ तत्र रागहीना यथा ॥ लटकमेलकादौ मदनमंजर्यादिः ॥

त्र

57

॥रक्ता॥यथा मच्छकटिकादौ वसंतसेनादिः॥पुनः॥अवस्थाभिर्भिवंसष्टावेताःषो
डशाभेदिताः॥स्वाधीनभर्तृका तद्वत्खंडिताथाभिसारिका॥ कलहांतरिता वि
प्रलब्धा प्रोषितभर्तृका॥अन्या वासकसज्जा स्याद्विरहोत्कंठितातथा॥तत्र॥
कांतो रतिगुणाकृष्टो नजहाति यदंतिकं॥विचित्रविभ्रमासक्ता स्यात्स्वाधीन
भर्तृका॥यथा॥अस्माकं सखीवाससी प्यादि॥पार्श्वमेति प्रियो यस्या अन्य
संभोगचिह्नितः॥सा खंडितेति कथिता धीरैरीर्ष्याकषायिता॥यथा॥नदवित
थमवादीरिति॥अभिसारयेते कांतं या मन्मथवशंवदा॥स्वयं वाभिसरत्ये
षा धीरैरुक्ताभिसारिका॥क्रमाद्यथा॥न च मेव गच्छति यथा लघुतां करु
णां यथा च कुरुते समयि॥निपुणं तथैव नमभिगम्य वदेरभिदूति काचिदि

२६

52

ति

तिसंदिदिशे॥ उक्षिप्तं कर कंकणद्वयमिदं बद्धा दृढं मेखला यत्नेन प्र[शै]पादिनासु
रवरयोर्मंजीरयोसुकता॥ आरब्धे रभसान्मया प्रियसखिक्रीडाभिसारोत्सवे
चंडालस्तिमिरावगुंठनपटाक्षेपं विधत्ते विधुः॥ संलीनास्वेषु गात्रेषु मूकीकृत
विभूषणा॥ अवगुंठसंवीता कुलजाभिरसेयदि॥ विचित्रोज्वलवेषातुरणन्न
पुरकंकणा॥ प्रमोदस्मेरवदनास्याद्वेश्याभिसरेयदि॥ मदस्खलितसंलापाविभ्र
मोत्फुल्ललोचना॥ आविद्धगतिसंचारास्यात्प्रेष्याभिसरेयदि॥ तत्राद्येउक्षिप्त
मित्यादि॥ अन्ययोरूह्यमुदाहरणं॥ प्रसंगादभिसारिकाणां स्थानानि कथ्यंते॥
क्षेत्रं वाटी भग्नदेवालयो दूती गृहं वनं॥ मालामंचाः श्मशानानि नद्यादीनांत
टीतथा॥ एवंकृताभिसारीणां पुंश्चलीनां विनोदने॥ स्थानान्यन्यैतथा ध्वांत

गन्ते कुत्रचिदाश्रयः॥ चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या॥ पश्चात्तापमवाप्नो-
ति कलहान्तरिता तु सा॥ यथा मम तातपादानां॥ नो चाटुश्रवणं कृतं न च दृशा हारो-
न्तिके वीक्षितः कान्तस्य प्रियहेतवो निजसखीवाचोपि दूरीकृताः॥ पादान्ते विनिप-
त्य तत्क्षणमसौ गच्छन्मया मूढया पाणिभ्यामवरुध्य हन्त सहसा कंठे कथं नार्पि-
तः॥ प्रियः कृत्वापि संकेतं यस्या नायाति संनिधिं॥ विप्रलब्धा तु सा ज्ञेया नितान्त-
मवमानिता॥ यथा॥ उत्तिष्ठ दूति यामो यामो यातस्तथापि नायातः॥ यातः परमपि
जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तस्याः॥ नानाकार्यवशाद्यस्या दूरदेशं गतः पतिः॥ साम-
नोभवदुःखार्त्ता भवेत्प्रोषितभर्तृका॥ यथा॥ तां जानीयाः परिमितकथां जीवितं
मे द्वितीयं दूरीभूते मयि सहचरे चक्रवाकीमिवैकां॥ गाढोत्कंठां गुरुषु दिवसेषु

२७

षु गच्छत्सु बालां जातां मन्ये शिशिरमथितां पद्मिनीं वान्यरूपां ॥ कुरुते मंडनं स्व
स्याः सज्जिते वासवेश्मनि ॥ सा तु वासकसज्जा स्यात् हृदि तत्प्रियसंगमा ॥ यथा राघ
वानंदानां ॥ विदूरे केयूरं कुरु करयुगे रत्नवलयैरलं गुर्वी ग्रीवा न रणत्कृतिके यं कि
मनया ॥ नवा मे कामे क्वाविष्कृमपि मयि त्वं विरचये नेपथ्यं नेपथ्यं बहुतरमनंगो
त्सवविधौ ॥ आमै तु रुत चित्तोपि दैवात्पा याति यत्प्रियः ॥ तद् नागमदुःखार्ता वि
रहोत्कंठिता तु सा ॥ यथा ॥ किं रुद्धः प्रियया कया चिदथवा सख्या ममोद्वेजितः किं वा
कारणगौरवं किमपि यन्नाद्यागतो वल्लभः ॥ इत्यालोच्य मृगीदृशा करतले विन्यस्य
वक्त्रांबुजं दीर्घं निःश्वसितं चिरं च रुदितं क्षिप्ताश्च पुष्पस्रजः ॥ इति साष्टविंशति
शतमुत्तममध्यमाधमस्वरूपतः ॥ चतुरधिकाशीतियुतं शतत्रयं नायिकाने

ग

स

दानो स्यात्॥ इह च परस्त्रियो कन्यकान्योर्दसंकेतात्पूर्वं विरहोत्कंठिते पश्वा ?दूद
षकादिना सहाभिसरं सावभिसारिके॥ कुतोपि संकेतमप्राप्ते नायके विप्रल
ब्धेरितिव्यवस्थैवानयोः॥ अस्वाधीनप्रिययोरवस्थांतरायोगादिति कश्चि न्न?
कश्चित्त्वान्यसांकर्य्यमासांलक्ष्ये पुदृश्यते॥ यथा॥ नखलुवयममुष्यदानये ग्याः
पिबति च पाति च यासकौ रहस्या॥ विटविट पममुष्य दस्वतस्येन वृतु यतः सदृशो
श्चिरापयोग्यः॥ तव कितव किमाहितैर्वृथा नः क्षितिरुह पल्लव पुष्प कर्णपूरैः॥ न
नु जनविदितैर्भवद्व्यलीकैश्चिरपरिपूरितमेव कर्णयुग्मं॥ इति गर्हितवतीरुषा
ज घानस्फुरित मनोरमपक्ष्मकेसरेण॥ श्रवणनियमितेन कांतमन्या समम
स्मितांबुरुहेण चक्षुषा च॥ इयं वक्रोक्त्या परुषवचनेन कर्णोत्पलताडनेन

२८

धीरमध्यताऽधीरमध्यताधीरप्रगल्भताभिः संकीर्त्यन्ते ॥ अन्यत्राप्येवमुक्तं ॥ र
तराः अर्ध्यसंख्यास्तानोक्ता विस्तरशंकया ॥ ता नायिकाः ॥ अथासामलंकाराः ॥ यौवने
सत्वजास्तासामष्टाविंशतिसंख्यकाः ॥ अलंकारास्तत्र भावहावहेलास्त्रयोंगजाः ॥
शोभाकांतिश्च दीप्तिश्च माधुर्यं च प्रगल्भता ॥ औदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैवस्युरयत्न
जाः ॥ लीला विलासो विच्छित्तिर्विब्बोकं किलकिंचितं ॥ मोट्टायितं कुट्टमितं विभ्रमो ल
लितं मदः ॥ विहृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलं ॥ रसितं चकितं केलिरित्यष्टा
दशसंख्यकाः ॥ स्वभावजाः स्युर्नाबाधाः दशापुंसां भवेत्यपि ॥ पूर्वभावादयो धैर्यांता
दशनायकानामपि संभवंति ॥ किंतु सर्वेप्यमी नायिकाश्रया एव विच्छित्तिविशे
षं पुष्यंति ॥ निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ॥ जन्मनः प्रभृति निर्विका

रेमनसि उद्बुद्धमात्रो विकारो भावः॥ यथा॥ स एव सुरभिः कालः स एव मलयानि
लः॥ सैवेयमबला किंतु मनोन्यदिव लक्ष्यते॥ अथ हावः॥ भ्रूनेत्रादिविकारैस्तु सं
भोगेच्छाप्रकाशकः॥ भाव एवाल्पसंलक्ष्यविकारो हाव उच्यते॥ यथा॥ विवृण्वती
शैलसुतापि भावमंगैः स्फुटद्बालकदंबकल्पैः॥ साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुख
न पर्यस्तविलोचनेन॥ अथ हेला॥ हेलात्यंतसमालक्ष्यविकारः स्यात्स एव तु॥ स
एव भाव एव॥ यथा॥ तह सत्ति अ पेद्दा संवग विब्भमा सआला॥ संसइ दूमुद्धभा
वा होइ चिरं जह सहीण पि॥ अथ शोभा॥ रूपयौवनलालित्यभोगाद्यैरंगभूषणं॥
शोभा प्रोक्ता॥ तत्रैव यौवनशोभा यथा॥ असंभृतं मंडनमंगयष्टेरनासवाख्यं
करणं मदस्य॥ कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं बाल्यात्परं साथ वयः प्रपेदे॥ एवम

२१

न्यत्रापि॥ अथ कांतिः॥ सैव कांतिर्मन्मथाप्यायिता द्युतिः॥ मन्मथोन्मेषणातिविस्ती
र्णा शोभैव कांतिरुच्यते॥ यथा॥ नेत्रे खंजनगंजने सादि॥ अथ दीप्तिः॥ कांतिरेवातिवि
स्तीर्णा दीप्तिरित्यभिधीयते॥ यथा मम चंद्रकलानाटिकायां चंद्रकलावर्णने॥ तारुण्य
स्य विलासः समधिककलावण्यसंपदो हासः॥ धरणितलस्याभरणं युवजनमनसो
वशीकरणं॥ अथ माधुर्यं॥ सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता॥ यथा॥ सरसि
जमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति॥ इयमधि
कमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मंडनं नाकृतीनां॥ अथ प्रगल्भ
ता॥ निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यं॥ यथा॥ समाश्लिष्टाः समाश्लेषैश्चुंबिताश्चुंबनैरपि।
दष्टाश्च दशनैः कांतं दासीकुर्वंति योषितः॥ अथ औदार्यं॥ औदार्यं विनयः सदा॥

॥यथा॥ नब्रूतेपरुषांगिरंवितनुतेनभ्रूयुगंभंगुरंनोत्तंसंक्षिपतिक्षितौश्रवणतः
सामेस्फुटेप्यागसि॥ कांतागर्भगृहेगवाक्षविवरव्यापारिताक्ष्याबहिःसख्याव
क्त्रमभिप्रयछति परंपर्यश्रुणीलोचने॥अथधैर्यं॥मुक्तात्मश्लाघनाधैर्यंमनोवृ
त्तिरचंचला॥यथा॥ज्वलतुगगनेरात्रौरात्रावखंडकलःशशीदहतुमदनःकिंवा
मृत्योःपरेणविधास्यति॥ममतुदयितःश्लाघ्यस्तातोजनन्यमलान्वयाकुलम
मलिनंनत्वेवायंजनोनचजीवितं॥अथलीला॥अंगैर्वेषैरलंकारैःप्रेमभिर्वच
नैरपि॥प्रीतिप्रयोजितैर्लीलांप्रियस्यानुकृतिंविदुः॥यथा॥मृणालव्यालवल
यावेणीबंधकपर्द्दिनी॥हरानुकारिणीपातुलीलयापार्वतीजगत्॥अथ
विलासः॥यानस्थानासनादीनांमुखनेत्रादिकर्मणां॥विशेषस्तुविलास

३०

स्यादिष्टसंदर्शनादिना ॥ यथा ॥ अत्रांतरे किमपि वाग्विभवातिवृत्तवैचित्र्यमुल्ल
सितविभ्रममायताक्ष्याः ॥ तद्भूरिसात्त्विकविकारमपास्तधैर्यमाचार्यकं वि
जयिमान्मथमाविरासीत् ॥ अथ विच्छित्तिः ॥ स्तोकाप्याकल्परचना विच्छित्तिः कां
तिपोषकृत् ॥ यथा ॥ स्वच्छांभःस्नपनविधौतमंगमोष्ठस्तांबूलद्युतिविशदो
विलासिनीनां ॥ वासो वासः श्लथमतनुविविक्तमस्त्वीतीयानाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शू
न्यः ॥ अथ बिब्बोकः ॥ बिब्बोकस्त्वतिगर्वेण वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः ॥ यथा ॥ यासां सत्यपि
सद्गुणानुसरणे दोषानुवृत्तिः परा याः प्राणान्वरमर्पयंति न पुनः संपूर्णदृष्टिं प्रिये ।
अत्यंताभिमतेऽपि वस्तुनि विधिर्यासां निषेधात्मकः तास्त्रैलोक्यविलक्षणप्रकृतया
वामाः प्रसिध्यतु ते ॥ अथ किलकिंचितं ॥ स्मितशुष्करुदितहसितत्रासक्रोधश्रमा

रुते२

रीनां॥ सांकार्यकिल्ल किंचित्तमभीष्टा तमासंगमादिजाद्दूषोतु॥ यथा॥ पाणिरोधम

निरोधितवांछभर्त्सनाश्च मधुरस्मितागमः॥ कामिनः स्मकुं[illegible]करमोकुहरिसु

[illegible]रुदितं च सुखेपि॥ अथ मोट्टायितं॥ सद्भावभाविते चित्ते वल्लभस्य हिषु॥ मोट्टायित

मितिप्राहुः कर्णकंडूयनादिकं॥ यथा॥ सुभगत्वत्कथारंभे कर्णकंडूतिलालसा॥ उ

ज्जृंभवदनांभोजाभिनसंगानिसांगना॥ अथ कुट्टमितं॥ केशस्तनाधरादीनां ग्रहे

हर्षेपि संभ्रमात्॥ प्राहुः कुट्टमितं नेति शिरःकरविधूननं॥ यथा॥ पल्लवोयमिति सा

म्यस पक्ष्मं दष्टवत्स धरबिंबमभीष्टे॥ पर्यकूजि सरुजेव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करे

णा॥ अथ विभ्रमः॥ त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु॥ अस्थाने भूषणादीनां वि

न्यासो विभ्रमो मतः॥ यथा॥ श्रुत्वायांतं बहिः कांतमसमाप्तविभूषया॥ भालेंज

कथा

३१

62

मा

नंदृशोर्लाक्षा कपोले तिलकः कृतः ॥ अथ ललितं ॥ सुकुमारतयांगानां विन्यासो ल
लितं भवेत् ॥ यथा ॥ गुरुतरकलनूपुरानुनादं सललितनर्तितवामपादपद्मा ॥ इतरल
लितैस्तिलमादधाना पदमथ मन्मथमंथरं जगाम ॥ अथ मदः ॥ मदो विकारः सौभाग्य
यौवनाद्यवलेपजः ॥ यथा ॥ मा गर्वमुद्वह कपोलतले चकास्ति कांतस्वहस्तलिखिताम
मंजरीति ॥ अन्यापि किं न सखि भाजनमीदृशानां वैरी न चेद्भवति वेपथुरंतरायः ॥
॥ अथ विकृतं ॥ वक्तव्यकालेप्यवचो व्रीडया विकृतं मतं ॥ यथा ॥ दूरागतेन कुशलं पृष्टो
वाच सा मया किंचित् ॥ पर्यश्रुणी तु नयने तस्याः कथयांबभूवतुः सर्वं ॥ अथ तप
नं ॥ तपनं प्रियविच्छेदे स्मरावेगोत्थचेष्टितं ॥ यथा ॥ श्वासान्मुंचति भूतले विलुठति
त्वन्मार्गमालोकते दीनं रोदिति विक्षिपत्यलसतः क्षामां तु जावहुरी ॥ किंचाप्राणस

मानं कांक्षितवतीस्वके पितेसंगमं निद्रां वाञ्छति न स्मयते पुनर्दैन्यो विधिस्तामपि।

अथ मोग्ध्यं॥ अज्ञानादिव या पृच्छा प्रतीतस्यापि वस्तुनः॥ वल्लभस्य पुरः प्रोक्तं मौग्ध्यं तत्तत्ववेदिभिः॥ यथा॥ के द्रुमास्ते क्व वा ग्रामे सन्ति केन प्ररोपिताः॥ नाथ मत्कंकणन्यस्तं येषां मुक्ताफलं फलं॥ अथ विक्षेपः॥ भूषणानामर्द्धरचना वृथा विष्वगवेक्षणं॥ रहस्याख्यानमीषच्च विक्षेपो दयितान्तिके॥ यथा॥ धम्मिल्लमर्धमुक्तं कलयति तिलकं तथा असकलं॥ किं ब्रवीति रहस्यं च कितं विष्वग्विलोकते तन्वी॥ अथ कुतूहलं॥ रम्यवस्तुसमालोके लोलता स्यात्कुतूहलं॥ यथा॥ प्रसाधिकालम्बितमग्रपादमाक्षिप्य काचिद्द्रवरागमेव॥ उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षादलक्तकांकां पदवीं ततान॥ अथ हसितं॥ हसितं तु वृथा हासो यौवनोद्भवसंभवः॥ यथा॥ आकस्मा

३२

देवतन्वंगीजहासयद्दियंपुनः॥नूनंप्रसूनबाणोस्यांस्वाराज्यमधितिष्ठति॥अ
पचकित्तं॥कुतोपिदयितस्यागेन्चकितंभयसंभ्रमः॥यथा॥त्रस्यंतीचलशफरीविघट्टि
तोरुर्वामोरूरतिशयमापविभ्रमस्य॥क्षुभ्यंतिप्रसभमहोविनापिहेतोर्लीलाभिः
किमुसतिकारणेरमण्यः॥अथकेलिः॥विलासेसहकांतेनक्रीडितंकेलिरुच्यते॥
यथा॥व्यपोहितंलोचनतोमुखानिलैरपारयंतंकिलपुष्पजंरजः॥पयोधरेणो
रसिकाचिदुन्मनाः प्रियंजघानोन्नतपीवरस्तनी॥मुग्धाकन्यकयोरनुरागेंगिता
नि॥दृष्टादर्शयतिव्रीडांसंमुखंनैवपश्यति॥प्रच्छन्नंवाभ्रमंतंवातिक्रांतंपश्यति
प्रियं॥बहुधापृछ्यमानापिमंदंमंदमधोमुखी॥सगद्गदस्वरंकिंचित्प्रियंप्राये
णभाषते॥अन्यैःप्रवर्तितांशश्वत्सावधानाचतत्कथां॥स्थणोत्यनन्यदत्ताक्षी

प

प्रिये बालानुरागिणी ॥ अथ सकलस्य नाम पिनायिका ॥ नाम नुरागेंगितानि ॥ चिरायस

विधेस्छानं प्रियस्य बहु मन्यते ॥ विलोचनपथं चास्य न गच्छयुन लंकृता ॥ कापि कुंतल

संख्यान संयमव्यपदेशालः ॥ बाहुमूलं स्तनौ नाभि पंकजं दर्शयेत् स्फुटं ॥ आनंदयेति बा

ग्वाद्यैः प्रियस्य परिचारकान् ॥ विश्वसत्यस्य मित्रेषु बहुमानं करोति च ॥ सखीमध्ये गु

णान् ब्रूते स्वधनं प्रददाति च ॥ सुप्ते स्वपिति दुःखेस्य दुःखं धत्ते सुखे सुखं ॥ स्थिता दृष्टि

पथे शश्वत् प्रियेपरयति दूरतः ॥ आभाषते परिजनं स्वं मुखस्वरविक्रियं ॥ यत्किंचि

दपि संवीक्ष्य कुरुते हसितं मुधा ॥ कर्णकंडूयनं तद्वत्कबरीमोक्षसंयमौ ॥ जृंभते स्फो

टयत्यंगं बालमाश्लिष्य चुंबति ॥ भाले तथा वयस्याया आरचेत् तिलकक्रियां ॥ अंगुष्ठा

ग्रेण लिखति सकटाक्षं निरीक्षते ॥ दशति स्वाधरं चापि ब्रूते प्रियमधोमुखी ॥ ॥

३२

॥ न मुंचति च तं देशं नायको यत्र तिष्ठति ॥ आगच्छति गृहं तस्य कार्यव्याजेन केन
चित् ॥ दत्तं किमपि कांतेन धृत्वांगे बहु मन्यते ॥ निसंहृष्यति तद्योगे वियोगे मलिना
कृशा ॥ मन्यते बहु तच्छीलं तत्प्रियं मन्यते प्रियं ॥ प्रार्थयत्यल्पमूल्यानि सुप्तानपरि
वर्त्तते ॥ विकारान्सात्त्विकान्तस्य संमुखी नाधिगच्छति ॥ भाषते सूनृतं स्निग्धम
नुरक्ता नितंबिनी ॥ एतेष्वधिकलज्जानि चेष्टितानि नवस्त्रियाः ॥ मध्यव्रीडानि म
ध्यायाः स्रंसमानत्रपाणि तु ॥ अन्यास्त्रियाः प्रगल्भायाः तथा स्युर्वारयोषितः ॥ दृ
ष्ट्वा त्वं यथा मम ॥ अंतिकगतमपि मामियमलोकयतीव हंत दृष्ट्वापि ॥ सरसनखक्ष
तलक्षितमाविःकुरुते भुजामूलं ॥ [illegible]पा ॥ हेरव प्रस्तापनैः स्निग्धैर्वीक्षितैर्मृदु
भाषितैः ॥ इतीसंप्रेषितैर्नार्यो भावाभिव्यक्तिरिष्यते ॥ दूतश्च ॥ दूतः सखी नटी

महासीधात्रेयीप्रतिवेशिका॥ बालाप्रव्रजिताकारुःशिल्पिन्याद्याः स्वयं तथा॥ कारुः र
जकीप्रभृतिः॥ शिल्पिनी चित्रकरादिस्त्री॥ आदिशब्दात्तांबूलिकागांधिकप्रभृतयः॥
॥ तत्र सखी यथा॥ श्वासान्मुंचति रसादि॥ स्वयंदूती यथा मम॥ पथिअ पिआसि
ओ विअ लखीअसि जासि ता किं मणतो॥ ण मणंपि वारओ रह अथि घरे घण
रसंपि अत्ताणं॥ एताश्च नायिकाविषये नायकानामपि दूत्यो भवंति॥ दूतीगुणाना
ह॥ कलाकौशलमुत्साहो भक्तिश्चित्तज्ञता स्मृतिः॥ माधुर्यं नर्मविज्ञानं वाग्मि
त्वं चेति तद्गुणाः॥ एता अपि यथौचित्यादुत्तममध्यमाधमाः॥ एतादृशः॥ अथ
प्रतिनायकः॥ धीरोद्धतः पापकारी व्यसनी प्रतिनायकः॥ यथा रामस्य रावणः॥
॥ अथोद्दीपनविभावाः॥ उद्दीपनविभावास्ते रससमुद्दीपयंति ये॥ ते च॥ आलं

२४

68

बनस्यचेष्टाद्याः देशकालादयस्तथा। देशादीसादिशाद्दूपभूषणादयः॥ कालोंदी

सादिशाष्टाचंद्रचंदनकोकिलालापभ्रमरझंकारादयः॥ तत्रचंद्रो यथा॥ मम॥ कर

मुदयमहीधरस्तनाग्रेगलिततमःपटलांशुके निवेश्य॥ विकसितकुमुदेक्षणं

विचुंबत्ययममरेशदिशोऽनुरवंसुधांशुः॥ योयस्यरसस्योद्दीपनविभावः सतत्स्व

रूपनिरूपणवक्ष्येते॥ अथानुभावाः उद्बुद्धकारणैः स्वैः स्वैः बहिर्भावंप्रकाशयन्॥

लोकेयः कार्यरूपः सोनुभावः काव्यनाट्ययोः॥ यः खलु लोके सीतादिरामादिचंद्रादि

भिः स्वैरालंबनोद्दीपनकारणैः रामादेरुद्बुद्धरत्यादिकं बहिः प्रकाशयन् कार्यमि

त्युच्यते स काव्यनाट्ययोः पुनरनुभावः। कः पुनरसावित्याह। उक्ताः स्त्रीणामलं

काराअंगजाश्चस्वभावजाः॥ तद्रूपाः सात्त्विकाभावास्तथाचेष्टा परा अपि॥ त

द्रूपा अनुभावरूपाः ॥ अत्र च यो यस्य रसस्यानुभावः स तत्स्वरूपवर्णने वक्ष्यते ॥ गत
त्रसात्त्विकाः ॥ विकाराः सत्त्वसंभूताः सात्त्विकाः परिकीर्त्तिताः ॥ सत्त्वं नाम स्वात्मवि
श्रामकारीकश्चनांतरो धर्मः ॥ सत्त्वमात्रोद्भवत्वात्ते भिन्ना अप्यनुभावतः ॥ गोबली
वर्द्दन्यायेनेति शेषः ॥ के त इत्याह ॥ स्तंभः स्वेदोथ रोमांचः स्वरभंगोथ वेपथुः ॥ वैव
र्ण्यमश्रुप्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥ तत्र ॥ स्तंभश्चेष्टाप्रतीघातो भयहर्षाम
यादिभिः ॥ वपुर्जलोद्गमः स्वेदो रतिघर्मश्रमादिभिः ॥ हर्षाद्भुतभयादिभ्यो रो
मांचो रोमविक्रिया ॥ मदसंमदहर्षाद्यैर्वैस्वर्यं गद्गदं विदुः ॥ रागरोषश्रमादिभ्यः
कंपो गात्रस्य वेपथुः ॥ विषादमदरोषाद्यैर्वर्णान्यत्वं विवर्णता ॥ अश्रु नेत्रोद्भ
वं वारि क्रोधदुःखप्रहर्षजं ॥ प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥ ३५

सि

॥यथाक्रम॥ तनुस्पर्शादस्याद्दरमुकुलितेहन्त नयने उदंचद्रोमांचं व्रजति जडतां मंगमखिलं॥ कपोलौ घर्माद्रौ ध्रुवमुपरताशेषविषयं मनः सांद्रानंदं स्पृशति झटिति ब्रह्म परमं॥ एवमन्यत्॥ अथ व्यभिचारिणः॥ विशेषादाभिमुख्येन चरंतो व्यभिचारिणः॥ स्थायिन्युन्मग्ननिर्मग्नास्त्रयस्त्रिंशच्च ते मताः॥ स्थिरतया वर्त्तमाने हि रसादौ निर्वेदादयः प्रादुर्भाव तिरोभावाभ्यामाभिमुख्येन चरणाद्व्यभिचारिण उच्यंते॥ के ते इत्याह॥ निर्वेदावेगदैन्यश्रममदजडता औग्र्यमोहौ विबोधः स्वप्नापस्मारगर्वा मरणमलसता मर्षनिद्रावहित्था॥ औत्सुक्योन्मादशंकास्मृतिमतिसहिता व्याधिसंत्रासलज्जाहर्षासूया विषादाः सधृतिचपलताग्लानिचिंतावितर्काः॥ तत्र निर्वेदः॥ तत्त्वज्ञा

ना पदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननं ॥ दैन्यचिंताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वसितादि
कृत् ॥ तत्र तत्त्वज्ञाननिर्वेदो यथा ॥ मृत्कुंभवालुकारंध्रपिधानरचनार्थिना ।
दक्षिणावर्त्तशंखोयं हंत चूर्णीकृतो मया ॥ अथावेगः ॥ आवेगः संभ्रमस्तत्र
वर्षजे पिंडितांगता ॥ उत्पातजे स्रस्तताङ्गे धूमाद्याकुलताग्निजे ॥ राजविद्रव
जादेस्तु शस्त्रनागाभियोजनं ॥ गजादेस्तंभकंपादिः पांस्वाद्याकुलतानिला
त्तारिष्टाद्धर्षः शुचोनिष्टाद् याश्चान्ये यथायथं ॥ तत्र राजजो यथा ॥ अर्घ्यमन्
घमितिवादिनैव पंसोनैवेक्ष्य भरतोग्रजो यतः ॥ क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः
संदधे दृशमुदग्रतारकं ॥ एवमन्यदूह्यं ॥ अथ दैन्यं ॥ दौर्गत्यादेरनौजस्यं दैन्यं
मलिनतादिकृत् ॥ यथा ॥ वृद्धोंधः पतिरेष मंचकगतः स्थूणविशेषं गृहं कालो

स्थू

३६

ष्पर्णजलागमः कुड्मलिनी वत्सस्य वर्त्तोऽपि नो ॥ यत्नात्संचिततैलबिंदुघटिका
भग्नेति पर्याकुलाद् दृष्ट्वा गर्भभरालसां निजवधूं श्वश्रूश्चिरं रोदिति ॥ अथ श्रमः ॥
खेदो रत्यध्वगत्यादेः श्वासनिद्रादिकृच्छ्रमः ॥ यथा ॥ सद्यः पुरीपरिसरेऽपि शिरी
षमृद्वी सीता जवात्त्रिचतुराणि पदानि गत्वा ॥ गंतव्यमस्ति कियदित्यसकृद्ब्रुवाणा
रामाश्रुणः कृतवती प्रथमावतारं ॥ अथ मदः ॥ संमोहानंदसंभेदो मदो मद्यो
पयोगजः ॥ अमुना चोत्तमः शेते मध्यो हसति गायति ॥ अधमप्रकृतिश्चापि प
रुषं वक्ति रोदिति ॥ यथा ॥ प्रातिमं त्रिस्वरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनार म
णीयः ॥ गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रववृते परिहासः ॥ अथ जडता ॥
अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः ॥ अनिमिषनयननिरीक्ष णं

अ

तत्र्मीभावादयस्तत्र ॥ यथा मम कुवलयाश्वचरिते प्राकृतकाव्ये ॥ नैणवरि अ तुंतुंभ
जुअलंकुणोणणि हिदसजलमयरदिटं ॥ आलेक्खविओ पिअंकि अअक्खण मेत्तं [illegible] तहे
संठिअउआसखं ॥ अथोग्रता ॥ शौर्यापराधादिभवं भवेच्चंडत्वमुग्रता ॥ अत्र
स्वेदशिरःकंपतर्जनाताडनादयः ॥ यथा ॥ प्रणयिसखीसलीलपरिहासरसा
धिगतैर्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ता ॥ म्यति यत् ॥ वपुषि वधाय तव तत्र श
स्त्रमुपक्षिपतः पततु शिरस्यकांडायमदंड इवैष भुजः ॥ अथ मोहः ॥ मोहो वि
चित्तता भीतिदुःखावेगार्थानुचिंतनैः ॥ घूर्णनाज्ञानपतनभ्रमणादर्शनादिकृ
त् ॥ यथा ॥ तीव्राभिषंगप्रभवेन वृत्तिं मोहेन संस्तंभयतेंद्रियाणां ॥ अज्ञातभ
र्तृव्यसना मुहूर्त्तं कृतोपकारेव रतिर्बभूव ॥ अथ विबोधः ॥ निद्रापगमहेतु

३७

75

भ्यो विबोधश्चेतनागमः ॥ जृंभांगभंगनयनमीलनांगावलोककृत् ॥ यथा ॥ चि
ररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ॥ अपरिच
लितगात्राः कुर्वते न प्रियाणामशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥ अथ
स्वप्नः ॥ स्वप्नो निद्रामुपेतस्य विषयानुभवस्तु यः ॥ कोपावेगग्लानिसुखदुः
खादिकारकः ॥ यथा ॥ मामाकाशप्रणिहितभुजं निर्दयाश्लेषहेतोर्लब्धायास्ते क
थमपि मया स्वप्नसंदर्शनेषु ॥ पश्यंतीनां न खलु बहुशो न स्थलीदेवतानां मुक्ता
स्थूलास्तरुकिसलयेष्वश्रुलेशाः पतंति ॥ अथापस्मारः ॥ मनःक्षेपस्त्वपस्मा
रो ग्रहाद्यावेशनादिजः ॥ भूपातकंपप्रस्वेदफेनलालादिकारकः ॥ यथा ॥ आ
श्लिष्टभूमिं रसितारमुच्चैर्लोलद्भुजाकारबृहत्तरंगं ॥ फेनायमानं पतिमापगा

नोऽपसावपस्मारिणमाश्रयां के ॥ अथ गर्वः ॥ गर्वो मदः प्रभावश्रीविद्यासत्कुलता
द्विजः ॥ अवज्ञासविलासांगदर्शनाविनयादिकृत् ॥ यथा ॥ धृतायुधो यावदहं तावद
न्यैः किमायुधैः ॥ यद्वा न सिद्धमस्त्रेण मम तत्केन सेत्स्यति ॥ अथ मरणं ॥ शराद्यै
र्मरणं जीवत्यागोंगपतनादिकृत् ॥ यथा ॥ राममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन
हृदये निशाचरी ॥ गंधवद्रुधिरचंदनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा ॥ अथा
लस्यं ॥ आलस्यं श्रमगर्भाद्यैर्जाड्यं जृंभासितादिकृत् ॥ यथा ॥ न तथा भूषयत्यंगं न
तथा भाषते सखी ॥ जृंभते बहु रासीना बाला गर्भभरालसा ॥ अथामर्षः ॥ निंदाक्षे
पापमानादेरमर्षोऽभिनिविष्टता ॥ नेत्ररागशिरःकंपभ्रूभंगोत्तर्जनादिकृत् ॥ य
था ॥ प्रायश्चित्तं चरिष्यामि पूज्यानां वो व्यतिक्रमात् ॥ न त्वेवं दूषयिष्यामिः रा

२८

२८

76

स्मरगुरु महाव्रतं ॥ अथ निद्रा ॥ चेतःसंमीलनं निद्रा क्लमश्रममदादिजं ॥ जृंभाक्षि
मीलनोच्छ्वासगात्रभंगादिकारणम् ॥ यथा ॥ सार्थकानर्थकपदं ब्रुवती मंथराक्षरं ॥
निद्रार्धमीलिताक्षी सा लिखितेवास्ति मे हृदि ॥ अथावहित्था ॥ भयगौरवह्रषादिल
ज्जाद्याकारगुप्तिरवहित्था ॥ व्यापारांतरसक्त्यन्यभाषणालोकनादिकरी ॥ यथा ॥
एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ॥ लीलाकमलपत्राणि गणयामास पा
र्वती ॥ अथौत्सुक्यं ॥ इष्टानवाप्तेरौत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता ॥ चित्ततापत्वरा
स्वेददीर्घनिःश्वसितादिकृत् ॥ यथा ॥ यः कौमारहर इत्यादि ॥ अत्र यत्काव्यप्र
काशकारेण रसस्य प्राधान्यमुक्तं तद्रसनधर्मत्वाद्व्यभिचारिभावस्यापि पर
स्पराष्ट्रनाच्यत्वेन गतार्थं मंतव्यं ॥ अथोन्मादः ॥ चित्तस्य संभ्रम उन्मादः कामशोक

श्री

मपाद्भिः॥ अस्थानहासरुदितगीतप्रलपनादिकृत्॥ यथा मम॥ आलि हरिं रे कथं
वताज्ञ मतासमंता प्राणाधिका प्रियतमा मम वीक्षिता किं॥ ईकारमनुमन्य सानंदं॥ ब्रू
षे किमो मितिससखेवकथयास्तु तन्मे किं किं व्यवस्यति कुतोऽस्ति चकोरनेत्री यं॥ अथ शंका॥
परक्रौर्य्यात्मदोषाद्यैः शंकानर्थस्य चिंतनं॥ वैवर्ण्यकंपवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशो
षकृत्॥ यथा मम॥ प्राणेशेन प्रहितैन खरे धंगकेषु प्रपाते जातातंका रुचयति
चिरं चंदनालेपनाभिः॥ धत्ते लाक्षामसकृदधरे दंतदत्तावृत्याऽसौ मांगीयं च किंतम ने
भितश्चक्षुषी विक्षिपंती॥ अथ स्मृतिः॥ सदृशज्ञानचिंताद्यैर्भ्रूसमुन्नासनादिकृत्॥
स्मृतिः पूर्वानुभूतार्थविषयं ज्ञानमुच्यते॥ यथा मम॥ मयि सकपटं किंचित्क्वापि प्रणी ३९
तविलोचने किमपि नयनप्रांते तिर्य्यग्विजृंभिततारकं॥ स्मितमुपगतामालीं दृष्ट्वा

सलज्जामवांच्छितंकुवलयदृशः स्मेरंस्मेरंस्मरामि तदाननं ॥ अथमतिः ॥ नीतिमार्गा
नुसृत्यादेरर्थनिर्द्धारणंमतिः ॥ स्मेरताधृतिसंतोषौबहुमानश्चतत्क्रियाः ॥ यथा ॥ अ
संशयंक्षत्रपरिग्रहक्षमायदार्यमस्यामभिलाषिमेमनः ॥ सतांहिसंदेहपदेषुवस्तु
षुप्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥ अथव्याधिः ॥ व्याधिर्ज्वरादिर्वातावैरत्रेच्छोत्कंपना
दिकृत् ॥ तत्रदाहमयत्वेत्रेच्छादयः ॥ शैत्यमयत्वेउत्कंपनादयः ॥ स्पष्टमुदाहरणं ॥ अ
थत्रासः ॥ निर्घातविद्युदुल्काद्यैस्त्रासःकंपादिकारकः ॥ यथा ॥ परिस्फुरन्मीनविघट्टितो
रवःसुरांगनास्त्रासविलोलदृष्टयः ॥ उपाययुःकंपितपाणिपल्लवाःसखीजनस्या
पिविलोकनीयतां ॥ अथव्रीडा ॥ धार्ष्ट्याभावोव्रीडावदनानमनादिकृत् ॥ दुराचारा
दिकृत् ॥ यथा ॥ मयिसकपटमित्यादि ॥ अथहर्षः ॥ हर्षस्त्विष्टावाप्तेर्मनःप्रसादो

श्रुगद्गदादिकरः ॥ यथा ॥ समीक्ष्य पुत्रस्य पिता चिरात्सुखं निधानकुंभस्य युवेव दुर्ग
तः ॥ मुदारारीरे प्रबभूव चात्मनः पयोधिरिंदूदय मूर्छितो यथा ॥ अथासूया ॥ अस
यान्यगुणर्द्धीनामौद्धत्यादसहिष्णुता ॥ दोषोद्धोषभ्रूविभेदावज्ञाक्रोधेंगितादिकृत्
यथा ॥ अथ तत्र पांडुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विषः ॥ मानमसहत न चेदिपतिः प
रवृद्धिमत्सरिमनो हि मानिनां ॥ अथ विषादः ॥ उपायाभावजन्मा तु विषादः सत्वसंक्ष
यः ॥ निश्वासोछ्वासहृत्तापसहायान्वेषणादिकृत् ॥ यथा मम ॥ एसा कुडिलघणे
पञ्चिउरकडच्चेणतुरुणिबद्धावेणी ॥ मह सहि दावइ सउ आअसजट्ठिव्व कालउरग
व्व हिअअं ॥ अथ धृतिः ॥ ज्ञानाभीष्टागमाद्यैस्तु संपूर्णस्पृहतां धृतिः ॥ सौहित्यव
चनोल्लासमहासप्रतिभादिकृत् ॥ यथा ॥ कृत्वा दीननिपीडनां निजजने बध्वा ४०

वचोनिग्रहं नैवालोक्य गरीयसीरपि चिरादाशुषिम कीर्यन्तिनाः इव्योघाः परिसं
चिताः खलु मया यस्याः कृते सांप्रतं नीवारांजलिनापि केवलमहो सेयं लताथौंत
नुः॥ अथ चपलता॥ मात्सर्यद्वेषरागादेश्चापलं त्वनवस्थितिः॥ तत्र भर्त्सन पारुष्यस्व
च्छंदाचरणादयः॥ यथा॥ अन्यासु तावदुपमर्दसहासु भृंग लोलं विनोदय मनः सुम
नोलतासु॥ मुग्धामजाततरजस्कं कलिकामकाले वालां कदर्थयसि किं नवमालि
कायाः॥ अथ ग्लानिः॥ रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिसंभवा॥ ग्लानिर्नि:
ष्प्राणताकंपकार्श्यानुत्साहतादिकृत्॥ यथा॥ किसलयमिव मुग्धं बंधनात्वि
प्रलूनं हृदयकुसुमशोषी दारुणो दीर्घशोकः॥ ग्लपयति परिपांडु क्षाममस्याः
शरीरं शरदिज इव घर्मः केतकीगर्भपत्रं॥ अथ चिंता॥ ध्यानं चिंता हितानाप्तेः

ण

ऽन्यता श्वासस्तापकृत्तः॥ यथा मम॥ कमलेण विहसिस एणं सजो अंती विरोहिणं ससिणं॥ कर अपेल्लेरस्थमुही किं चिलसि सुण हि अप्पंतराहिर यिअं॥ अथ वितर्कः॥ तर्को विचारः संदेहाद्भ्रूशिरोंगुलिनर्तकः॥ यथा॥ किं बहुः प्रिय येस्यादि॥ एते त्रयस्त्रिंशन्भेदाः इति यदुक्तं तदुपलक्षणमित्याह॥ रसादयोप्यनियतेर सेस्युर्व्यभिचारिणः॥ तथा हि॥ श्रृंगारे तु छिद्यमानतया वस्थानाद्रतिरेवे स्थायिनी इष्ट वाच्या॥ हासः पुनरुत्पद्यमानो व्यभिचार्येव॥ व्यभिचारिलक्षण योगात्॥ तदुक्तं॥ रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यत इति॥ तत्कस्य स्थायिनः कुत्र संचारितेत्याह॥ श्रृंगारवीरयोर्हासो वीरे क्रोधस्तथा मतः॥ शांते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः॥ इत्याद्यन्यत्समुन्नेयं स्वयं भावितबुद्धिभिः॥ अथ स्थायिभावः॥ अवि

५१

82

रुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमाः ॥ आस्वादांकुरकंदोसौ भावः स्थायीति सं
मतः ॥ तदुक्तं ॥ स्रक्सूत्रवृत्त्या भावानामन्येषामनुगामुकः ॥ न तिरोधीयते स्था
यी तैरसौ पुष्यते परमिति ॥ तद्भेदानाह ॥ रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयं
तथा ॥ जुगुप्सा विस्मयश्चेत्थमष्टौ प्रोक्ताः शमोपि च ॥ रतिर्मनोनुकूलेर्थे मन
सः प्रवणायितं ॥ रागादिवैकृतैश्चेतोविकासो हास इष्यते ॥ इष्टनाशादिभिश्चे
तो वैक्लव्यं शोकशब्दभाक् ॥ कार्यारंभेषु संरम्भः स्थेयानुत्साह इष्यते ॥ प्रति
कूलेषु तैक्ष्ण्यस्यावबोधः क्रोध इष्यते ॥ रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यजं
भयं ॥ दोषेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा विषयोद्भवा ॥ विविधेषु पदार्थेषु लोक
सीमातिवर्त्तिषु ॥ विस्फारश्चेतसो यस्तु स विस्मय उदाहृतः ॥ शमो निरी

हावस्थायां स्यात्मविश्रमजं सुखं ॥ यथा मालतीमाधवे रतिः ॥ लटकमेलके हासः
रामायणे शोकः ॥ महाभारते शमः ॥ एवमन्येपि ॥ एते ह्येतेषु अंतरांतरा उप
चीयमानैस्तैस्तैर्विरुद्धैरविरुद्धैश्च भावैरनुच्छिन्नाः प्रकृतपरिपुष्टा एव सहृदयानुभ
वसिद्धाः ॥ किंच ॥ नानाभिनयसंबद्धानूभावयंति रसान्यतः ॥ तस्माद्भावा अमी प्रो
क्ताः स्थायिसंचारिसात्त्विकाः ॥ यदुक्तं ॥ सुखदुःखाभिर्भावविभावविस्तारावन्त व
नं ॥ अथ रसभेदानाह ॥ शृंगारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ॥ बीभत्सा
द्भुतरसाष्टौ रसाः शांतस्तथा मतः ॥ तत्र शृंगारः ॥ शृंगं हि मन्मथोद्भेदस्तदा
गमनहेतुकः ॥ उत्तमप्रकृतिप्रायो रसः शृंगार इष्यते ॥ परोढां वर्जयित्वात्र
वेश्यां चाननुरागिणीं ॥ आलंबनं नायिकाः स्युर्दक्षिणाद्याश्च नायकाः ॥

दि

४२

३२

॥ चंद्रश्चंदनरोलंबरुताद्युद्दीपनं मतं ॥ भ्रूविक्षेपकटाक्षादिरनुभावः प्रकीर्तितः ॥
सक्त्वौग्र्यं मरणालस्यजुगुप्सा व्यभिचारिणः ॥ स्थायीभावो रतिः श्यामवर्णोयं वि
ष्णुदैवतः ॥ यथा ॥ शून्यं वासगृहमित्यादि ॥ अत्रोक्तस्वरूपः पतिरुक्तरूपा च बा
ला आलंबनविभावौ ॥ शून्यवासगृहमुद्दीपनविभावः ॥ चुंबनमनुभावः ॥ लज्जा
हासौ व्यभिचारिणौ ॥ एतैरभिव्यक्तः सहृदयरतिभावः शृंगाररसरूपतां भ
जति ॥ तद्भेदावाह ॥ विप्रलंभोथ संभोगः स एष द्विविधो मतः ॥ तत्र ॥ यत्र तु
रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलंभोसौ ॥ अभीष्टं नायकं वा ॥ स च पूर्वरा
गमान[illegible]प्रवासकरुणात्मकश्चतुर्धा स्यात् ॥ तत्र ॥ श्रवणाद्दर्शनाद्वापि मिथः
संरूढरागयोः ॥ दशाविशेषो यो प्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥ श्रवणं तु भवेत्तत्र

स

त्रहूतबंदिसखीसुखात्॥इंद्रजाले च चित्रे च साक्षात्स्वप्ने च दर्शनं॥अभिलाष
श्चिंतास्मृतिगुणकथनोद्वेगसंप्रलापाश्च॥उन्मादोथ व्याधिर्जडता मृतिरिति द
कामदशाः॥अभिलाषः स्पृहा चिंता प्राप्त्युपायादिचिंतनं॥उन्मादश्चापरिच्छे
द्येतनाचेतनेष्वपि॥अलक्ष्यवाक्प्रलापः स्याच्चेतसो भ्रमणाद्भृशं॥व्याधि
स्तु दीर्घनिःश्वासपांडुताकृशतादयः॥जडता हीनचेष्टत्वमंगानां मनसस्त
था॥शेषं स्पष्टं॥क्रमेणोदाहरणं॥प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोद
यास्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि॥यास्वंतःकरणस्य बाह्य
करणव्यापाररोधी क्षणादाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानंदसांद्रो ल
यः॥अत्र मालतीसाक्षाद्दर्शनप्ररूढरागस्य माधवस्याभिलाषः॥कथ नी

४३

३३

८६

क्षेकुरंगाक्षी सा क्षामक्षामी मनोऽनुवः ॥ इति चिंताकुलः ॥ कांतो निद्रां नैति
निशीथिनी ॥ अत्र नायकस्याभिलाषिकाप्यारंद्रज्ञालंदर्शनेन प्रसरद्रागस्य नायकस्य चिं
ता ॥ इदं मम ॥ मयि सकपटं भिसादो नायकस्य स्मृतिः ॥ नेत्ररंजनगंजने युरुगु
णकथनं ॥ श्वासान्मुंचतीयादेखबुद्ध गः ॥ अभिन्नो गत्रो पासुनिश्या सं चक्षणं ॥ निमी
ल्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ॥ कुनीलकंठवनसीम लब्ध्वा गसमयं कंदर्पितवाहुनाच
घना ॥ अत्र प्रलापः ॥ वातांदूरिरे फेनुप्राहखुन्माद ॥ पांडुक्षामं वदनं सरसं हृदयं त
वालसं च वपुः ॥ आवेदयति नितांत क्षेत्रियांगं सखि हृदंतः ॥ अत्र व्याधिः ॥ भिसिणी
अलसअणी एणिंदि असरविविणिच्चलं अंगं ॥ हीहो णीसासहारो रसो सा हे देजी
अइतिपरं ॥ अत्र जडता ॥ इदं मम ॥ सं रेवि छेदहेतुत्वान्मरणं नैव वर्ण्यते ॥ जात

दौवाल

प्रायं तु तद्वाच्यं चेतसा कांक्षितं तथा ॥ वर्ण्यते प्रियदृग्भ्रस्यज्जीवनं स्याद् दूरतः ॥ अ
आद्यं यथा ॥ रे फालिकां विदलितामवलोक्य तन्वी प्राणान् कथंचिदपि धारयितुं
प्रभूता ॥ आकर्ण्य संप्रति रुतं चरणायुधानां किं वा भविष्यति न वेद्मि तपस्विनी सा ॥
॥ द्वितीयं यथा ॥ रोलंबाः परिपूरयंतु परितो झंकारकोलाहलैर्मंदं मंदमुपैतु चंदनव
नीजातो नभस्वानपि ॥ माद्यंतः कलयंतु चूतशिखरे केलीपिकाः पंचमं प्राणाः स
त्वरमश्मसारकठिना गच्छंतु गच्छंत्वमी ॥ तृतीयं यथा ॥ कादंबर्यां महाश्वेता पुंड
रीकवृत्तांते ॥ एष पंचप्रकारः करुणविप्रलंभविषय इति वक्ष्यामः केचित्तु ॥ नय
नप्रीतिः प्रथमं चित्तासंगस्ततोथ संकल्पः ॥ निद्राच्छेदस्तनुता विषयनिवृत्तिस्त्रि
पानाशः ॥ उन्मादो मूर्छा मृतिरित्येताः स्मरदशा दशैव स्युरिति ॥ [illegible] ॥ ९६

॥आदौ वाच्यः स्त्रिया रागः पश्चात्पुंसस्तदिंगितैः॥ इंगितान्युक्तानि॥ यथा रत्नावल्यां
सागरिकावत्सराजयोः॥ आदौ पुरुषानुरागे संभवत्यपि न मधिकं हृदयंगमता भ
वति॥ नीली कुसुंभ मंजिष्ठ पूर्वरागोपि च त्रिधा॥ न चातिशोभते यन्नापैति प्रे
म मनोगतं॥ तन्नीलीरागमाख्यातं यथा श्रीरामसीतयोः॥ कुसुंभरागं तं प्राहुः
यदपैति च शोभते॥ मंजिष्ठरागमाहुस्तं यन्नापैत्यतिशोभते॥ अथ मानः॥ मानः
कोपः स तु द्वेधा प्रणयेर्ष्यासमुद्भवः॥ द्वयोः प्रणयमानः स्यात्प्रमोदे सुमहत्य
पि॥ प्रेम्णः कुटिलगामित्वात्कोपो यः कारणं विना॥ द्वयोरिति नायकस्य ना
यिकायाश्च प्रणयमानो [illegible]पि वर्णनीयः॥ यथा॥ एकस्मिन्शयने पराङ्मु
खतया वीतोत्तरं ताम्यतोरन्योन्यस्य हृदि स्थितेप्यनुनये संरक्षतोर्गौर

सरहासरभस
वे ॥ दंपत्योः श्यानके रपांगवल्लनान्निमिश्रीभवच्चक्षुषोर्भग्नोमानकलिः सहासरभस
व्यासक्तकंठग्रहः ॥ पक्षरन्यप्रिया संभोगदृष्टेर्यथानुमिते श्रूयते ॥ ईर्ष्याभनोभवेत् स्त्री
णां तत्रत्वनुमितिस्त्रियोः ॥ उत्स्वप्नायितभोगाक गोत्रस्खलनसंभवा ॥ तत्र दृष्टे यथा ॥
विनयति सुदृशो दृशः परागं प्रणयिनि कौसुममाननानिलेन । तदहितयुवते
रभीक्ष्णमक्ष्णोर्द्वयमपि रोषरजोभिरापुपूरे ॥ संभोगचिह्ने नानुमिते यथा ॥ नयन
भवपदमंगं गोपयस्यंशुकेन स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दंतदष्टं ॥ अतिदिशामप
रस्त्रीसंगशंसीविसर्पन्नवपरिमलगंधः केन शक्यो वरीतुं ॥ एवमन्यत्र ॥ साम
भेदोथ दानं च नत्युपेक्षे रसांतरं ॥ तद्भंगाय पतिः कुर्यात्षडुपायानिति क्रमात् ॥
तत्र प्रियवचः साम भेदस्तत्सख्युपार्जनं ॥ दानं व्याजेन भूषादेः पदयोः पतनं नतिः ॥

४५

९०

॥सामादौ तु परिक्षीणे स्यादुपेक्षावधारणं॥रत्नसंत्रासहर्षादेः कोपभ्रंशो रसांतरं॥
यथा॥नो चाटुश्रवणे याहि॥अत्र हिंसामादयः पंच सूचिताः॥रसांतरं तु स्वयं॥अ
थ प्रवासः॥प्रवासो भिन्नदेशत्वं कार्याच्छापाच्च संभ्रमात्॥तत्रांगचेलमालिन्यमे
ये
कवेणीधरं शिरः॥निःश्वासोच्छ्वासरुदितभूमिपातादि जायते॥किंच॥अंगेष्व
सौष्ठवं तापः पांडुता कृशतारुचिः॥अधृतिः स्यादनालंबस्तन्मयोन्माद मूर्छना॥
मृतिश्चेति क्रमाज्ज्ञेया दश स्मरदशा इह॥अंगासौष्ठवमापत्तिस्तापस्तु नि
रहज्वरः॥अरुचिर्वस्तुवैराग्यं सर्वत्रारागिताधृतिः॥अनालंबनता चापि शू
न्यता मनसः स्मृता॥तन्मयस्तत्प्रकाशो हि बाह्याभ्यंतरतस्तथा॥दोषं स्यात्
एकदेशतो यथा मम तातपादानां॥अंगैः शीतलपद्मिनीकिसलयैर्नोपैति

तापः श्रमं को ऽस्याः प्रार्थितदुर्लभो ऽस्ति सहते दीनां दशामीदृशीं॥ चिंताभिः स्तिमि
तं मनः करतले लीना कपोलस्थली प्रत्यूषक्षणदेशपांडुवदनं श्वासेक खिन्नो
धरः॥ भावी भवन्भूत इति त्रिधा स्यात्तत्र कार्यजः॥ कार्यं जन्यबुद्धिपूर्वकं तत्र त्रै
विध्यं गतनुभावी यथा॥ मम॥ यामः सुंदरि याहि पांथ दयिते शोकं वृथा मा कृथाः
शोकस्ते गमने कुतो मम ततो बाष्पं कथं मुंचसि॥ शीघ्रं न व्रजसीति मां गमयितुं
कस्मादियं ते त्वरा भूयान्स्य सह त्वया जिगमिषोर्जीवस्य मे संभ्रमः॥ भवन्यथा॥
प्रस्थानं वलयैः कृतं प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं धृत्या न क्षणमासितं व्यवसितं
चित्तेन गंतुं पुरः॥ यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता गंतव्ये स
ति जीवित प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते॥ भूतो यथा॥ चिंताभिः स्तिमितं मि

२५

38

त्यादि ॥ शापाद्यथा ॥ तां जानीया दित्यादि ॥ संभ्रमो दिव्यमानुषनिर्घातोत्पातादिजः ॥ यथा विक्रमोर्वश्यामुर्वशीपुरूरवसोः ॥ अ
त्र पूर्वोक्त रागो कानां अभिलाषादीनां अत्रो क्तानां चांगसौष्ठवादीनामुभयेषामुभयत्र संभवेपि चिरंतनप्रसिद्ध्या विविच्य
प्रतिपादनं ॥ अथ करुणः ॥ यूनोरेकतरस्मिन्गतवति लोकांतरं पुनर्लभ्ये । विमनायते यदेकस्तदा भवेत्करुणविप्रलं
भाख्यः ॥ यथा कादंबर्यां पुंडरीकमहाश्वेतावृत्तांते ॥ पुनरलभ्ये शरीरांतरेण वा लभ्ये तु करुणाख्यरस एवे ॥ किं चात्र
काद्रासरस्वती भाषणानंतरमेव शृंगारः संगमप्रत्याशायां रतेरुद्भवात् । प्रथमं तु करुणरस एवेत्यभियुक्ता मन्यं
ते । यच्चात्र संगमप्रत्याशानंतरमेव भवतो विप्रलंभशृंगारस्य प्रवासाख्यो भेद एवेति केचिदाहुः ॥ तदन्ये मर
णरूपविशेषसंभवात्तद्भिन्नमपि मन्यंते ॥ अथ संभोगः ॥ दर्शनस्पर्शनादीनि निषेवेते विलासिनौ । यत्रानुरक्तावन्यो
न्योन्यसंभोगोयमुदाहृतः ॥ आदिशब्दादन्योन्याधरपानचुंबनादयः ॥ यथा शून्यं वासगृहमित्यादि ॥ संख्यातुमशक्य

तयाश्चुंबनपरिरंभणादि बहुभेदात्। अयमेकएव धीरैः कथितः संभोगशृंगारः। तत्र स्याद्दतुषट्कं च चंद्रादित्यौ तथा स्तमयः।
जलकेलिवनविहारप्रभातमधुपानयामिनीप्रभृतिः। अनुलेपनभूषाद्याः वाच्यं शुचि मेध्यमन्यच्च॥ तथा च भरतः। यत्किं
चिल्लोके शुचि मेध्यमुज्ज्वलं दर्शनीयं तत्सर्वं शृंगारेणोपमीयते। उपमीयते। उपयुज्यते। किं वा कथितश्चतुर्विधोसा
वानंतर्याच्च पूर्वरागादेः। यदुक्तं। न विना विप्रलंभेन संभोगः पुष्टिमश्नुते। किं षायिते हि वस्त्रादौ भूयान् रागो
विवर्द्धते इति। तत्र पूर्वरागानंतरं संभोगो यथा। कुमारसंभवे पार्वतीपरमेश्वरयोः। प्रवासानंतरं संभोगो
यथा॥ ममता तपादानां॥ क्षेमं ते ननु पक्ष्म ल अक्षि किं सअं खेमं महं गंदट्ठं एता दुःक्करा॥ कुः
तस्क हपुणो पुट्ठं सरीरं कुदो॥ के नाहं पथुलो प्रियेपण इणी दे हर स सं न्मि त्सणां तम्मः
स्फुश्क न काषि मे ज इ इदं खेमं कुदो पुच्छसि॥ एवमन्यच्चाप्यूह्यं॥ अथ हास्यः॥ ४७

सि

अथ हास्यः। विकृताकारवाग्वेषचेष्टादेः कुहुकाद्भवेत्। हास्योहासस्थायीभावः श्वेतः प्रमथदैवतः। विकृताकारवाक्चेष्टं
यदालोक्य हसेज्जनः। तदत्रालंबनं प्राहुस्तच्चेष्टा दीपनं मतं। अनुभावोक्षिसंकोचवदनस्मेरतादयः। निद्रालस्यावहित्थाद्या अत्र
स्युर्व्यभिचारिणः। ज्येष्ठानां स्मितहसिते मध्यानां विहसितावहसिते। नीचानामपहसितं तथातिहसितं तदेष षड्भेदः। ईषद्विक
सितनयनं स्मितं स्यात्स्पंदिताधरं। किंचिल्लक्ष्यद्विजं तत्र हसितं कथितं बुधैः। मधुरस्वरं विहसितं सास्रशिरःकंपमवहसितं। अ
पहसितं सास्राक्षं विक्षिप्तांगं भवत्यतिहसितं। यथा। गुरोर्गिरः पंचदिनान्यधीत्य वेदांतशास्त्राणि दिनत्रयं च। अमी समा घ्रा
त वितर्कवादाः समागताः कुक्कुरपादमित्राः। अस्खलदक्रमेकलप्रभृतिषु परिपोषो द्रष्टव्यः। यस्य हासः स चेत्क्वापि साक्षान्नैव
निबध्यते। तथाप्येष विभावादिसामर्थ्यादुपलभ्यते। अभेदेन विभावादेः साधारण्यात्प्रतीयते। सामाजिकैस्ततो हास्यरसोय
मनुभूयते। एवमन्येष्वपि रसेषु बोद्धव्यं। अथ करुणः। इष्टनाशादनिष्टाप्तेः करुणाख्यो रसो भवेत्। धीरैः कपोतवर्णोयं कथितो
यमदैवतः। शोकोत्र स्थायीभावः स्यात् शोच्यमालंबनं मतं। तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुनः। अनुभावा दैवनिंदाभूपात
क्रंदितादयः। वैवर्ण्योच्छ्वासनिश्वासस्तंभप्रलपनानि च। निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानिस्मृतिश्रमाः। विषादजडतोन्मादचिं

नाद्या व्यभिचारिणः॥ शोच्यं विनष्टबंधुप्रभृति। यथा मम राघवविलासे। विपिनेषु जयानिबंधनं तव चेदं क मनोहरं वपुः अ
नुयोर्घटना विधेः स्फुटं ननु खड्गेन शिरीषकर्तनं। अत्र हि रामवनवासजनितशोकार्तस्य दशरथस्य निंदा। एवं बंधुवियो
गविभावनाशादावप्युदाहार्यं। परिपोषस्तु महाभारते स्त्रीपर्वणि बोद्धव्यः। अस्य करुणविप्रलंभाद्भेदमाह। शोकस्थायि
तयाभिन्नो विप्रलंभादयं रसः। विप्रलंभे रतिः स्थायी पुनः संभोगहेतुकः॥ अथ रौद्रः॥ रौद्रः क्रोधस्थायी भावो रक्तो रुद्रा
धिदैवतः। आलंबनमरिस्तत्र तच्चेष्टोद्दीपनं मतं। मुष्टिप्रहारपातनविकृतछेदावदारणैश्चैव। संग्रामसंभ्रमाद्यैरस्योद्दीप्ति
र्भवेत्प्रौढा। भ्रूविभंगोष्ठनिर्दंशबाहुस्फोटनतर्जनाः। आत्मावदानकथनमायुधोत्क्षेपणानि च। अनुभावास्तथाक्षेपक्रूर
संदर्शनादयः। उग्रतावेगरोमांचस्वेदवेपथवो मदः। मोहामर्षादयश्चात्र भावाः स्युर्व्यभिचारिणः। यथा। कृतमनुमतं दृष्टं
वा यैरिदं गुरुपातकं मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः। नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिनामयमहमसृङ्मे
दोमांसैः करोमि दिशां बलिं। अस्य च युद्धवीराद्भेदमाह। रक्तास्यनेत्रता चात्र भेदिनी युद्धवीरतः॥ अथ वीरः॥ उत्तमप्रकृ
तिर्वीर उत्साहस्थायिभावकः। महेंद्रदैवतो हेमवर्णोऽयं समुदाहृतः। आलंबनविभावास्तु विजेतव्यादयो मताः। विजेतव्या

५८

96

पात्र

दि चेष्टाद्यास्तस्यो द्दीपनरूपिणः। अनुभावास्तु तत्र स्युः सहायान्वेषणादयः। संचारिणस्तु धृतिमतिगर्वस्मृतितर्करोमांचाः। सच
दानधर्मयुद्धैर्दयया च समन्वितश्चतुर्द्धा स्यात्। सचवीरः दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरो दयावीरश्चेति चतुर्विधः। तत्र दानवीरो यथा।
परशुरामः। त्यागः सप्तसमुद्रमुद्रितमही निर्व्याजदानावधिरिति। अत्र परशुरामस्य त्यागे उत्साहः स्थायीभावः। संप्रदानभूतब्राह्म
णैरालंबनविभावैः प्रासिसाम्राज्यादिभिरुद्दीपनविभावैर्विभावितः। सत्वाद्यध्यवसायादिभिरनुभावैरनुभावितो हर्षधृत्यादि
भिः संचारिभिः पुष्टिं नीतो दानवीरतां भजते। धर्मवीरो यथा। युधिष्ठिरः। राज्यं च वसु देहश्च भार्या भ्रातृसुताश्च ये। यच्च लोके म
मायत्तं तद्धर्माय सदोद्यतं। युद्धवीरो यथा रामचंद्रः। भो लंकेश्वर दीयतां जनकजा रामः स्वयं याचते कोयं ते मतिविभ्रमः स्मरन
यं नाद्यापि किंचिद्गतं। नैवं चेत्खरदूषणत्रिशिरसां कंठासृजा पंकिलः पत्री नैष सहिष्यते मम धनुर्ज्याबंधबंधूकृतः। दयावी
रो यथा। जीमूतवाहनः शिरामुखैः स्यंदत एव रक्तमद्यापि देहे मम मांसमस्ति। तृप्तिं न पश्यामि तवापि तावत्किं भक्षणात्त्वं वि
रतो गरुत्मन्। एष्वपि विभावादयः पूर्वोदाहरणवदूह्याः॥ अथ भयानकः। भयानको भयस्थायिभावः कालाधिदैवतः। स्त्रीनीच
प्रकृतिः कृष्णो मतस्तत्त्वविशारदैः। यस्मादुत्पद्यते भीतिस्तदत्रालंबनं स्मृतं। चेष्टा घोरतरा चास्य भवेदुद्दीपनं पुनः। अनुभावो

त्रवैवर्ण्यं गद्गदस्वरभाषणं। पुलकस्वेदरोमांचकंपदिक्प्रेक्षणादयः॥ जुगुप्सावेगसंमोहसंत्रासग्लानिदीनताः। शंकापस्मा
रसंभ्रांतिमृत्स्वाद्या व्यभिचारिणः॥ यथा नष्टं वर्षधरैरित्यादि॥ अथ बीभत्सः॥ जुगुप्सास्थायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रसः।
नीलवर्णो महाकालदैवतोऽयमुदाहृतः॥ दुर्गंधिमांसपिशितमेदांस्यालंबनं मतं। तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतं।
निष्ठीवनास्यवलनने त्रसंकोचनादयः॥ अनुभावास्तत्र मतास्तथास्युर्व्यभिचारिणः॥ मोहापस्मारआवेगो व्याधिश्च मरणा
दयः॥ यथा॥ उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोफभूयांसि मांसान्यंसस्फिक्पृष्ठपिंडाद्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि
जग्ध्वा। अंतःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरंकः करंकादंकस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति॥ अथाद्भु
तः॥ अद्भुतो विस्मयस्थायीभावो मन्मथदैवतः। पीतवर्णो वस्तु लोकातिगमालंबनं मतं। गुणानां तस्य महिमा भवेदुद्दीपनं पुनः।
स्तंभः स्वेदोऽथ रोमांचगद्गदस्वरसंभ्रमाः। तथा नेत्रविकासाद्या अनुभावाः प्रकीर्तिताः॥ वितर्कावेगसंभ्रांतिहर्षाद्या व्यभिचारिणः॥
यथा॥ दोर्दंडांचितचंद्रशेखरधनुर्दंडावभंगोद्यतष्टंकारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिंडिमः। द्राक्पर्यस्तकपालसंपुटमिल
द्ब्रह्मांडभांडोदरभ्राम्यत्पिंडितचंडिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति॥ अथ शांतः॥ शमस्थायिभाव उत्तमप्रकृतिर्मतः। कुंदेंदु

६९

98

धवलच्छायः श्रीनारायणदैवतः। अनित्यत्वादिनाशेषवस्तुनिःसारता तु या। परमार्थस्वरूपं वा तस्यालंबनमिष्यते। पुण्याश्र
महरिक्षेत्रतीर्थरम्यवनादयः। महापुरुषसंगाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः। रोमांचाद्याश्चानुभावास्तथा स्युर्व्यभिचारिणः। निर्वे
दहर्षस्मरणमतिभूतदयादयः। यथा। रथ्यांतश्चरतस्तथा धृतजरत्कंथालवस्याध्वगैः सत्रासं च सकौतुकं च सदयं दृष्टस्य
तैर्नागरैः। निर्व्याजीकृतचित्सुधारससुदा निद्रायमाणस्य मे निःशंकं करटः कदा करपुटीभिक्षां विलुंठिष्यति। पुष्टिश्च महाभा
रतादौ द्रष्टव्या। निरहंकाररूपत्वाद्दयावीरादिरेष नो। दयावीरादौ हि जीमूतवाहनादावंतरा मलयवत्याद्यनुरागादेरंते च विद्या
धरचक्रवर्तित्वाद्यासेर्दर्शनादहंकारोपशमो न दृश्यते। शांतश्च सर्वाकारेणाहंकारप्रशमनैकरूपत्वान्न तत्रांतर्भवति। अतश्च ना

प्रधान

गानंदे शांतरसत्वमपास्तं। ननु यत्र न दुःखं न सुखं न चिंता न द्वेषरागौ न च काचिदिच्छा। रसः स शांतः कथितो मुनींद्रैः सर्वेषु भा
वेषु समप्रमाणः। इत्येवंरूपस्य शांतस्य मोक्षावस्थायामेवात्मस्वरूपापत्तिलक्षणायां प्रादुर्भावात् तत्र च संचार्यादीनामभावात् क
थं रसत्वमिति। उच्यते। युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः। रसतामेति तस्मिन् संचार्यादेः स्थितिश्च न विरुद्धा
यच्चास्मिन् सुखाभावोऽप्युक्तस्तस्य वैषयिकसुखपरत्वान्न विरोधः। उक्तं हि। यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं॥

तद्यथा। क्षयरुग्णस्यैतेनाहन्तःषोडशीकलां। सर्वाकारमहंकाररहितंनलंव्रजंतिचेत्। अत्रांतर्भावमर्हंतिदयावीरादयस्तदा। आ
दिशब्दाद्धर्मवीरदेवताविषयरतिप्रभृतयः। तत्रदेवताविषयारतिर्यथा। कदावाराणस्यामिहसुरधुनीरोधसिवसन्वसानःकौ
पीनंशिरसिनिदधानोंजलिपुटं। अयेगौरीनाथत्रिपुरहरशंभोत्रिनयनप्रसीदेत्याक्रोशन्निमिषमिवनेष्यामिदिवसान्। स्फु
टंचमत्कारितयावात्सल्यंचरसंविदुः। स्थायीवत्सलतास्नेहःपुत्राद्यालंबनंमतं। उद्दीपनानितच्चेष्टाविद्याशौर्यादयादयः।
आलिंगनांगसंस्पर्शशिरश्चुंबनमीक्षणं। पुलकानंदबाष्पाद्याअनुभावाःप्रकीर्तिताः। संचारिणोनिष्टशंकाहर्षगर्वादयो
मताः। पद्मगर्भछविवर्णोदैवतंलोकमातरः। उदाहरणं। यदाहधात्र्याप्रथमोदितंवचोययौतदीयामवलंब्यचांगुलिं। अभूच्च
नम्रःप्रणिपातशिक्षयापितुर्मुदंतेनततानसोर्भकः। एषांरसानांपरस्परंविरोधमाह। आद्यःकरुणबीभत्सरौद्रवीरभयानकैः
।भयानकेनकरुणेनापिहास्योविरोधभाक्। करुणोहास्यशृंगाररसाभ्यामपितादृशः। रौद्रस्तुहास्यशृंगारभयानकरसै
रपि। भयानकेनशांतेनतथावीररसःस्मृतः। शृंगारवीररौद्राख्यहास्यशांतैर्भयानकः। शांतस्तुवीरशृंगाररौद्रहास्यभयानकैः
शृंगारेणतुबीभत्सइत्याख्याताविरोधिता। आद्यःशृंगारः। एषांसमावेशप्रकारावक्ष्यंते। कुंतोपिकारणात्कापिस्थिरतामुपय

नापि। उन्मादादिर्नतु स्थायी पात्रे न स्थैर्यमेतियत्। यथा विक्रमोर्वश्यां चतुर्थेऽङ्के पुरूरवस उन्मादः। रसभावौ न दाभासौ भाव
स्य प्रशमोदयौ। संधिः शबलता चेति सर्वेपि रसनाद्रसाः। रसनधर्मयोगित्वाद्भावादिष्वपि रसत्वमौपचारिकमित्यभिप्रायः। भा
वादय उच्यंते। संचारिणः प्रधानानि देव्यादिविषया रतिः। उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते। न भावहीनोस्ति रसो न
भावो रसवर्जितः। परस्परकृतासिद्धिरनयो रसभावयोः। इत्युक्तदिशा परमालोचनया परमविश्रांतिस्थानेन रसेन सहैव व
र्तमाना अपि राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवदापाततो यत्र प्राधान्येनाभिव्यक्ता व्यभिचारिणः देवमुनिगुरुनृपादिविषया
च रतिः उद्बुद्धमात्रा विभावादिपरिपुष्टतया रसतामनापद्यमानाश्च स्थायीभावा भावशब्देनोच्यंते। व्यभिचारी यथा। एवंवा
दिनि देवर्षौ विस्मादि अत्रावहित्था। देवविषया रतिर्यथा। दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासो नरके वा नरकांतक प्रकामं। अवधी
रितशारदारविंदौ चरणौ ते मरणेपि चिंतयामि। मुनिविषया रतिर्यथा। विलोकनेनैव तवामुना मुने कृतः कृतार्थोस्मि निबर्हि
तांहसा। तथापि शुश्रूषुरहं गरीयसीर्गिरोथवा श्रेयसि केन तृप्यते। राजविषया रतिर्यथा मम। त्वद्वाजिराजि निर्द्धूतधूलीपट
लपंकिलां। न धत्ते शिरसा गंगां भूरिभारभिया हरः। एवमन्यत्। स्थायी यथा। हरस्तु किंचित्परिवृत्तधैर्यश्चंद्रोदयारंभ इ

10

वांबुराशिः। उमामुखे बिंबफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि। अत्र पार्वतीविषया भगवतो रतिः। न तु कं पानकरसव
हि भावादीनामेकोवभासो रसः। तत्र संचारिणः पार्थक्याभावात्कथं प्राधान्येनाभिव्यक्तिः उच्यते। यथा मरीचखंडादेरेकी
भावेपि पानके। उद्रेकः कस्यचित्क्वापि तथा संचारिणो रसे। अथ रसाभासभावाभासौ। यथा। अनौचित्यप्रवृत्तत्व आभासो
रसभावयोः। अनौचित्यं चात्र रसानां भरतादिप्रणीतलक्षणानां सामग्रीरहितत्वेनैकदेशयोगित्वोपलक्षणपरं बोद्धव्यं।
तच्च बालव्युत्पत्तये एकदेशतो दर्श्यते। उपनायकसंस्थायां मुनिगुरुपत्नीगतायां च। बहुनायकनिष्ठायां रतौ तथानुभय
निष्ठायां। प्रतिनायकनिष्ठत्वे तद्वदधमपात्रतिर्यगादिगते। शृंगारेनौचित्यं रौद्रे गुर्वादिगतकोपे। शांते च हीननिष्ठे गुर्वाद्यालं
बने हास्ये। ब्रह्मवधाद्युत्साहेधमपात्रगते तथा। वीरे उत्तमपात्रगतत्वे भयानके ज्ञेयमेवमन्यत्र। तत्र रतेरुपनायकनिष्ठत्वे य
था मम। स्वामी मुग्धतरो वनं घनमिदं बालाहमेकाकिनी क्षोणीमावृणुते तमालमलिनच्छाया तमःसंततिः। तन्मे सुंदर कृष्ण
मुंच सहसा वर्त्मेति गोप्या गिरः श्रुत्वा तां परिरभ्य मन्मथकलासक्तो हरिः पातु नः। बहुनायकनिष्ठे यथा। कांतास्त एव भु
वनत्रितयेपि मन्ये येषां कृते स्फुतनुपांडुरयं कपोलः। अनुभयनिष्ठत्वे यथा। मालतीमाधवे नंदनस्य मालत्यां। पश्चादुभय

५१

102

निष्ठत्वेपिप्रथममेकनिष्ठत्वेरतेराभासत्वमितिश्रीमल्लोचनकाराः।तत्रोदाहरणं।यथारत्नावल्यांसागरिकायाः।अन्योन्यद
र्शनाल्लाग्वत्सराजेरतिः।प्रतिनायकनिष्ठत्वेयथा।हयग्रीववधेहयग्रीवस्यजलक्रीडावर्णने।अधमपात्रगतत्वेयथा।जघनस्थ
लनद्धपत्रवल्लीगिरिमल्लीकुसुमानिकापिवल्ली।अवचित्यगिरौपुरोनिषण्णा स्वकचानुत्कंचुयांचकारभर्त्रा।तिर्यग्गतत्वेय
था।वल्लीमतल्लीषुपदंदधानावल्यंतरेवल्लभमाह्वयंती।चंचद्विपंचीकलतादभंगीसंगीतमंगीकुरुतेस्मभृंगी।आदिशब्दा
पसादयः।रौद्राभासोयथा।रक्तोत्फुल्लविशाललोलनयनःकंपोत्तरंगोमुखंमुक्त्वाकर्णमपेतभीर्धृतधनुर्बाणोहरेःपश्यतः।
आध्मातःकटुकोक्तिभिःस्वमसकृद्दोर्विक्रमंकीर्तयन्नंसास्फोटपटुर्युधिष्ठिरमसौहंतुंप्रसक्तोर्जुनः।भयानकरसाभासो
यथा।अशक्नुवन्सोढुमधीरलोचनःसहस्ररश्मेरिवयस्यदर्शनं।प्रविश्यहेमाद्रिगुहागुहांतरंनिनायबिभ्यद्दिवसानि
कौशिकः।स्त्रीनीचविषयमेवहिभयंरसप्रकृतिः।एवमन्यत्र।भावाभासोलज्जादिकेतुवेश्यादिविषयेस्यात्।स्पष्टं।भा
वस्यशांतावुदयेसंधिमिश्रितयोःक्रमात्।भावस्यशांतिरुदयःसंधिःशबलतातथा।क्रमेणयथा।सुतनुजहिहिकोपंपश्यप
पादानतंमांनखलुतवकदाचित्कोपएवंविधोभूत्।इतिनिगदतिनाथेतिर्यगामीलिताक्ष्यानयनजलमनल्पंमुक्तमुक्तंनकिंचित्॥

अत्र बाष्पविमोचने नेर्ष्याख्यस्य भावस्य शमः। चरणपतनप्रत्याख्यानप्रसादपराङ्मुखे निभृतकितवाचारे त्वमुक्तोरुषापरुषी
कृते। व्रजति रमणे निश्वस्योच्चैस्तनाहितहस्तया नयनसलिलच्छन्ना दृष्टिः सखीषु निपातिता। अत्र विषादस्योदयः। नयनयु
गासेचनकं मानसवृत्त्यापि दुःप्रापं। रूपमिदं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे। इदं मम। अत्र हर्षविषादयोः संधिः। क्वाका
र्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय मे श्रुतमहो कोपेपि कांतं मुखं। किं वक्ष्यंत्यपकल्मषाः कृतधि
यः स्वप्नेपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः खलु युवा धन्योधरं धास्यति। अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशंकादैन्यधृ
तिचिंतानां शबलता॥ इति श्रीमद्विश्वनाथकविराजकृतौ साहित्यदर्पणे रसभावनिरूपणं नाम तृतीयः परिच्छेदः॥ ३

अथ काव्यभेदमाह। काव्यं ध्वनिर्गुणीभूतव्यंग्यं चेति द्विधा मतं। तत्र वाच्यातिशायिनि व्यंग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमं। वाच्या
दधिकचमत्कारिणि व्यंग्येर्थे ध्वन्यतेस्मिन्निति व्युत्पत्त्या ध्वनिर्नामोत्तमं काव्यं। भेदौ ध्वनेरपि द्वावुदीरितौ लक्षणाभिधा
मूलौ। अविवक्षितवाच्योन्यो विवक्षितान्यपरवाच्यश्च। तत्राविवक्षितवाच्यो नाम लक्षणामूलो ध्वनिः। लक्षणामूलत्वादेवा
त्र वाच्यमविवक्षितं बाधितस्वरूपं। विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वभिधामूलः। अत एव वाच्यं विवक्षितं अन्यपरं व्यंग्यनिष्ठं। अ

५२

त्रहि वाच्योर्थः स्वं प्रकाशयन्नेव व्यंग्यार्थस्य प्रकाशकः। यथा दीपो घटस्य। अभिधामूलस्य बहुविषयत्वया पश्चान्निर्देशः। अ
विवक्षितवाच्यस्य भेदावाह। अर्थांतरसंक्रमितवाच्ये त्यंतनिरस्कृते। अविवक्षितवाच्यो हि ध्वनिर्द्वैविध्यमृच्छति। अविव
क्षितवाच्यो नाम ध्वनिः अर्थांतरसंक्रमितवाच्यो त्यंततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः। यत्र स्वरूपमनुपयुज्यमानो मुख्यार्थः
स्वविशेषरूपांतरेण परिणमति तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपार्थांतरसंक्रमितत्वादर्थांतरसंक्रमितवाच्यत्वं। यथा। कद
ली कदली करभः करभः करिराजकरः करिराजकरः। भुवनत्रितयेपि बिभर्ति तुलामिदमूरुयुगं न चमूरुदृशः। अत्र द्वि
तीयकदल्यादिशब्दाः सामान्यकदल्यादिरूपे मुख्यार्थे बाधिता जाड्यादिरूपगुणविशिष्टकदल्यादिरूपमर्थं बोधयंति।
जाड्याद्यतिशयश्च व्यंग्यः। यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यजन्नर्थांतरे परिणमति तत्र मुख्यार्थस्यात्यंततिरस्कृतत्वादत्यंतति
रस्कृतवाच्यत्वं। यथा। निःश्वासांध इवादर्शश्चंद्रमा न प्रकाशते। अत्रांधशब्दो मुख्यार्थे बाधिते अप्रकाशरूपमर्थं बोध
यति। अप्रकाशातिशयश्च व्यंग्यः। अंधत्वाप्रकाशत्वयोः सामान्यविशेषभावाभावान्नार्थांतरसंक्रमितवाच्यत्वं। भम धम्मि
अ वीसद्धो सो सुणाहो अज्ज मारिओ तेण। गोलाणइ अकच्छकुडंगवासिणा दरिअसिंहेण। इत्यत्र भ्रम धार्मिकेत्यतो भ्रम
॥

णस्य विधिः प्रकृतेनुपयुज्यमानतया क्रमणनिषेधे पर्यवस्यतीति विपरीतलक्षणाशंका न कार्या। यत्र खलु विधिनिषेधावुल्ल
स्यमानावेव निषेधविध्योः पर्यवस्यतस्तत्रैव तदवसरः। यत्र पुनः प्रकरणादिपर्यालोचनेन विधिनिषेधयोर्निषेधविधी अव
गम्येते तत्र ध्वनित्वमेव। तदुक्तं। क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य बाधनं। पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु। अत्रा
द्ये मुख्यार्थस्यार्थांतरे संक्रमणं प्रवेशः तस्मिन्न तिरोभावः। अत एवात्राजहत्स्वार्था लक्षणा। द्वितीये तु स्वार्थस्यात्यंततिरस्कृतत्वा
ज्जहत्स्वार्था। विवक्षिताभिधेयोऽपि द्विभेदः प्रथमं मतः। असंलक्ष्यक्रमो यत्र व्यंग्यो लक्ष्यक्रमस्तथा। विवक्षितान्यपरवाच्यो
ऽपि ध्वनिरसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यः संलक्ष्यक्रमव्यंग्यश्चेति द्विविधः। तत्राद्यो रसभावादिरेक एवात्र गण्यते। एकोऽपि भेदोऽनंतत्वा
त्संख्येयस्तस्यैव यत्। उक्तस्वरूपो रसभावादिरसंलक्ष्यक्रमः। अत्र व्यंग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात्क्रमोऽव
श्यमस्ति किंतु उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवल्लाघवान्न संलक्ष्यते। एषु चैकस्यापि भेदस्यानंतत्वात्संख्यातुमशक्यत्वादसंल
क्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिर्नाम काव्यमेकभेदमेवोक्तं। तथा ह्येकस्यैव शृंगारस्यैकोऽपि संभोगरूपो भेदः परस्परालिंगनाधरपा
न चुंबनादिभेदात्प्रत्येकं च विभावादिवैचित्र्यात्संख्यातुमशक्यः का गणना सर्वेषां। शब्दार्थोभयशक्त्युत्थे व्यंग्येऽनुस्वानसंनिभे।। ५३

ध्वनिर्लक्ष्यक्रमव्यंग्यस्त्रिविधः कथितो बुधैः। क्रमलक्ष्यत्वादनुरणनरूपो यो व्यंग्यस्तस्य शब्दशक्त्युद्भवत्वेनार्थशक्त्युद्भवत्वे
नोभयशक्त्युद्भवत्वेन त्रैविध्यात्संलक्ष्यक्रमव्यंग्यनाम्नो ध्वनेः काव्यस्यापि त्रैविध्यं। तत्र वस्त्वलंकाररूपत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवो द्वि
धा। अलंकारशब्दस्य पृथगुपादानादनलंकारं वस्तुमात्रं गृह्यते। तत्र वस्तुरूपः शब्दशक्त्युद्भवो व्यंग्यो यथा। पंथिअ ण एत्थ सत्थ
रमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे। उण्णअपओहरे पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु। अत्र स्रस्तरादिशब्दशक्त्या यद्युपभोगक्षमोसि त
दास्स्वेति व्यज्यते। अलंकाररूपो यथा। दुर्गालंघितविग्रह इत्यादि। अत्र प्राकरणिकस्योपमानाममहोदेवीवल्लभस्य भानुदेवन
पतेर्वर्णने हितीयार्थसूचितमप्राकरणिकस्य पार्वतीवल्लभस्य वर्णनमसंबद्धं मा प्रसांक्षीदितीश्वरभानुदेवयो रुपमानोपमेयभा
वः कल्प्यते। तदत्र उमावल्लभ इवेत्युपमालंकारो व्यंग्यः। यथा वा। अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो। अहितः सहितः साधु
यशोभिरसतामसि॥ अत्रामित इत्यादावपि शब्दाभावाद्विरोधाभासो व्यंग्यः। व्यंग्यस्यालंकारस्यालंकार्यत्वेपि ब्राह्मणश्रमण
न्यायेनालंकारत्वमुपचर्यते। वस्तु वालंकृतिर्वेति द्विधार्थः संभवी स्वतः। कवेः प्रौढोक्तिसिद्धो वा तन्निबंधस्येति च षट्। षड्भि
स्तैर्व्यज्यमानोपि वस्त्वलंकाररूपकः। अर्थशक्त्युद्भवो व्यंग्यो याति द्वादशभेदतां। स्वतः संभवी औचित्याद्बहिरपि संभाव्यमा

107

प्रौढोक्त्या।सिद्धोनत्वौचित्ये।न।तत्रक्रमेणयथा।हर्षिहे प्रतिवेशिनिक्षणमिहाप्यस्मद्गृहेदास्यसिप्रायेणास्यशिशोःपितानवि
रसांकौपीरपःपास्यति।एकाकिन्यपियामितहृरामितःस्रोतस्तमालाकुलंनीरंध्रास्तनुमालिखंतुजरठच्छेदानलग्रथ्ययः।अ
नेनस्वतःसंभविनावस्तुमात्रेणतत्रातिपादिकायाभाविपरपुरुषोपभोगजनखक्षतादिगोपनरूपंवस्तुमात्रंव्यज्यते।द्वि
मंदायतेतेजोदक्षिणस्यांरवेरपि।तस्यामेवरघोःपांड्याःप्रतापंनविषेहिरे।अनेनस्वतःसंभविनावस्तुनारवितेजसोरघुप्रतापो
धिकइतिव्यतिरेकालंकारोव्यज्यते।आपतंतममुंदूराद्दूरीकृतपराक्रमः।बलोवलोकयामासमातंगमिवकेसरी।अत्रोपमा
लंकाररूपेणस्वतःसंभविनार्थेनबलदेवःक्षणेनवेणुदारिणःक्षयंकरिष्यतीतिवस्तुव्यज्यते।गाढकांतदशनक्षतव्यथासंक
यादरिपुवधूजनस्यपः।ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशान्युधिरुषानिजाधरं।अत्रस्वतःसंभविनाविरोधालंकारेणाधरोष्ठ
निर्दशश्चशत्रवोव्यापादिताश्चेतिसमुच्चयालंकारोव्यंग्यः।सज्जेइसुरहिमासोणअप्पणामेइजुवइजणलक्खसहे।अहिण
वसहआरमुहेणवपल्लवपत्तलेअणंगस्सरे।अत्रवसंतःशरकारःकामोधन्वीयुवतयोलक्ष्यंपुष्पाणिशराइतिकविप्रौढोक्ति
सिद्धंवस्तुप्रकाशीभवन्मदनविजृंभणेरूपंवस्तुव्यनक्ति।रजनीषुविमलभानोःकरजालेनप्रकाशितंवीर।धवलयतिभुवन

५४

108

मंडलमखिलं तयकीर्तिसंततिः संततं। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन वस्तुना कीर्तिसंततेचंद्रकरजालादधिककान्तप्रकाशक-
त्वेन व्यतिरेकालंकारो व्यंग्यः। दृप्ताननाकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः। मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिंदवः। अत्र कवि-
प्रौढोक्तिसिद्धेनापह्नुत्यलंकारेण भविष्यद्राक्षसश्रीविनाशरूपं वस्तु व्यज्यते। धम्मिल्ले नवमल्लिकासमुदयो हस्ते सिताम्भोरु-
हं हारः कंठतले पयोधरयुगे श्रीखंडलेपो घनः। एकोऽपि त्रिकलिंगभूमितिलक त्वत्कीर्तिराशिर्ययौ नानामंडनतां पुरंदरपुरीवा-
मभ्रुवां विग्रहे। अत्र कविप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालंकारेण भूमिस्थोऽपि स्वर्गस्थानामुपकारं करोमीति विभावनालंकारो व्यज्य-
ते। शिखरिणि क्व नु नाम कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः। सुमुखि येन तवाधरपाटलं दशति बिंबफलं शुकशावकः।
अत्रानेन कविनिबद्धस्य कस्यचित्कामिनः प्रौढोक्तिरूपेण वस्तुना तवाधरः पुण्यातिशयलभ्य इति वस्तु प्रतीयते। सुभगे
कोटिसंख्यत्वमुपेत्य मदनाशुगैः। वसंते पंचता त्यक्ता पंचतासीद्वियोगिनां। अत्र कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धेन शराणां को-
टिसंख्यत्वप्राप्त्या निखिलवियोगिमरणेन वस्तुना शराणां पंचता शरान्विमुच्य वियोगिनः श्रितेवेत्युत्प्रेक्षा। व्यज्यते। माल-
तीमुकुले भाति गुंजन्मत्तमधुव्रतः। प्रयाणे पंचबाणस्य शंखमापूरयन्निव। अत्र कविनिबद्धप्रौढवक्त्रोक्तिसिद्धेनोत्प्रेक्षा। उं

कारेण कामस्यायमुन्माथककालः प्राप्तः तत्कथं मानं न मुंचसीति वस्तु व्यज्यते। महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअंती। अणुदिणमणण कम्मा अंगं तणुअं पि तणुएइ। अत्रामांतीति कविनिबद्धप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिंगालंकारेण तनोस्तनूकरणेपि तव हृदयेन वर्तत इति विशेषोक्त्यलंकारो व्यज्यते। न खलु कवेः कविनिबद्धस्येव रागाद्याविष्टता अतः कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सहृदयचमत्कारिणीति पृथक् प्रतिपादिता। एषु चालंकृतिव्यंजनस्थले रूपणोत्प्रेक्षणव्यतिरेकरचनादिमात्रस्य प्राधान्यं सहृदयसंवेद्यं। ननु रूपादीनामित्यलंकृतेरेव मुख्यत्वं। एकः शब्दार्थशक्त्युत्थे उभयशक्त्युद्भवे व्यंग्य एको ध्वनेर्भेदः। यथा। हिममुक्तचंद्ररुचिरः सपद्मको मदयन्द्विजान् जनितमीनकेतनः। अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः प्रमदाजनस्य सचिराय माधवः। कृष्णः माधवो वसंत इवेत्युत्प्रेक्षालंकारो व्यंग्यः। एवं च व्यंग्यभेदादेव व्यंजकानां काव्यानां भेदः। तदष्टादशधा ध्वनिः। अविवक्षितवाच्योऽर्थांतरसंक्रमितवाच्योऽत्यंततिरस्कृतवाच्यश्चेति द्विविधः। विवक्षितान्यपरवाच्यस्त्वसंलक्ष्यक्रमव्यंग्यत्वेनैकः। संलक्ष्यक्रमव्यंग्यवाच्यत्वेन च शब्दार्थोभयशक्तिमूलतया पंचदश इत्यष्टादशभेदो ध्वनिः। एषु च। वाक्ये शब्दार्थशक्त्युत्थस्तदन्ये पदवाक्ययोः। अर्थांतरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः पदगतो यथा। धन्यः स एव तरुणो नयने तस्यैव

५५

नयने च। युवजनमोहनविद्या भवितेयं यस्य संमुखे स्मुखी। अत्र द्वितीयनयनशब्दो भाग्यवत्तादिगुणविशिष्टनयनपरः। वाक्यग
तो यथा। त्वामस्मि वच्मि विदुषां समुदायोऽत्र तिष्ठति। आत्मीयां मतिमादाय स्थितिमत्र विधेहि तत्। अत्र प्रतिपाद्यस्य संमुखी न
त्वादेव लब्धे प्रतिपाद्यत्वे त्वामिति पुनर्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टत्ववदर्थं लक्षयति। एवं वच्मीत्यनेनैव तत्कर्तरि लब्धेऽस्मीति पुन
र्वचनमन्यव्यावृत्तिविशिष्टत्ववदर्थं लक्षयति र्वचनं। तथा विदुषां समुदाय इत्यनेनैव वक्तुः प्रतिपादने सिद्धे वच्मीति पुनर्वचन
मुपदिशामीति वचनविशेषरूपमर्थं बोधयति। एतानि च लक्षितानि स्वातिशयं व्यंजयंति। एतेन मम वचनं नवात्यंतं हितं तदव
श्यमेतत्कर्तव्यमित्यभिप्रायः। तदेवमयं वाक्यगतोऽर्थांतरसंक्रमितवाच्यो ध्वनिः। अत्यंततिरस्कृतवाच्यः पदगतो यथा। निः
श्वासांध इवेत्यादि। वाक्यगतो यथा। उपकृतं बहु तत्रेत्यादि। अन्येषां वाक्यगतत्वे उदाहृतं। पदगतत्वे यथा। लावण्यं तदसौ कां
तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः। तदा सुधास्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान्। अत्र लावण्यादीनां तादृशस्वभावैकगोचरता व्यंजकानां
तदादिपदानामेव प्राधान्यमन्येषां तु तदुपकारकत्वमेवेति तन्मूल एव ध्वनिव्यपदेशः। तदुक्तं ध्वनिकृता। एकावयवसंस्थे
न भूषणेनेव कामिनी। पदद्योत्येन सुकवेर्ध्वनिना भाति भारती। एवं भावादिष्वप्यूह्यं। भुक्तिमुक्तिकृदेकांतसमादेशनतत्परः।

कस्यनानंदसंदोहं विदधाति सदागमः। अत्र सदागमशब्दः सन्निहितउपनायकं प्रतिज्ञा स्त्रार्थमभिधाय सतः पुरुषस्याग
मइतिवस्तु व्यनक्ति। ननु सदागमः सदागम इवेति न कथमुपमाध्वनिः। सदागमशब्दयोरुपमानोपमेयभावाविवक्षणात्। रहस्य
संगोपनार्थमेव हि द्व्यर्थपदोपादानं। प्रकरणादिपर्यदपर्यालोचनेन तु सद्यास्त्रस्यापि संबद्धत्वात्। अनन्यसाधारणधीर्धर्ताखिल
वसुंधरः। राजलेकोपि जगति स राजा पुरुषोत्तमः। पुरुषश्रेष्ठः पुरुषोत्तम इवेत्युपमाध्वनिः। अनयोः शब्दशक्तिमूलो। संलक्ष्य
क्रमभेदौ। सायं स्नानमुपासितं मलयजेनांगं समालेपितं यातोस्ताचलमौलिमंबरमणिर्विश्वस्तमत्रागतिः। आश्चर्यं तव सौ
कुमार्यमभितः क्लांतासि येनाधुनानेत्रद्वंद्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति तेनासितुं। अत्र स्वतः संभविना वस्तुना कृतपरपुरुष
परिचयास्तातासीति व्यज्यते। तथाधुना क्लांतासि न तु पूर्वं कदाचिदपि तवैवं क्लमो दृष्टः। इति बोधयतोऽधुनापदस्यैवेतरपदार्थो
त्कर्षादधुनापदस्यैव पदांतरापेक्षया वैशिष्ट्यं। तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका। तच्चिंताविपुलाह्लादक्षीणा पुण्य
चया तथा। चिंतयंती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणं। निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गतान्या गोपकन्यका। अत्राशेषपदचयपदप्रभावा
दनेकजन्मभोग्यदुःकृतसुकृतफलराशिनाशात्माध्यवसिततया भगवद्विरहदुःखचिंताह्लादयोः प्रस्तावनयनान्निःसृतिश्वायो ५६

112

न्कि द्वयप्रतीतिरश्लेषचयपदद्वयद्योत्या। अत्र व्यंजकस्य प्रौढोक्तिमंतरेण संभावितत्वात्स्वतःसंभविता। पर्यंकसंख्यपथगां
लद्धानजलवाहिनीं। देवत्रिपथगात्मानं गोपयत्युग्रमूर्द्धनि। अत्र पर्यंकीति कविप्रौढोक्तिसिद्धेन काव्यलिंगाख्यं कारणनकेपन्ये
दातारस्तव सदृशा इति व्यतिरेकालंकारो संख्यपदव्यंग्यः। एवमन्येष्वप्यर्थशक्तिमूलसंलक्ष्यक्रमभेदेषूदाहार्यं। तदेवं ध्वनेः
पूर्वोक्तेषु षष्ठादशभेदेषु मध्ये शब्दार्थशक्त्युत्थो व्यंग्यो वाक्यमात्रभवे न्नेकः। अन्ये पुनः सप्तदश वाक्ये पदे चेति चतुस्त्रिंशदिति
पंचत्रिंशद्भेदाः। प्रबंधेपि मतो धीरैरर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः। प्रबंधो महावाक्यं। अनंतरोक्तद्वादशभेदोर्थशक्त्युत्थः। यथा महाभा
रते गृध्रगोमायुसंवादे। अलं स्थित्वा श्मशानेस्मिन्गृध्रगोमायुसंकुले। कंकालबहुले घोरे सर्वप्राणिभयंकरे। न चेह जी
वितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः। प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी। इति दिवसे शक्तस्य गृध्रस्य श्मशाने मृतं बालमुपा
दाय तिष्ठतां दिवसे तं परित्यज्य गमनमिष्टं। आदित्योयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतं। बहुविघ्नो मुहूर्तोयं जीवेदपि कदाचन।
अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनं। गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यक्ष्यध्वमविशंकिताः। इति निशि समर्थस्य गोमायोर्दिवसे परि
त्यागोनभिलषित इति च वाक्यसमूहेन द्योत्यते। अत्र स्वतः संभवी व्यंजकः। एवमन्येष्वेकादशभेदेषूदाहार्यं। एवं वाच्यार्थे व्यं

कत्वेनोदाहृतं। लक्ष्यार्थस्य यथा। निःशेषच्युतचंदनमित्यादि। व्यंगार्थस्य यथा। उअ णिच्चलनिप्पंदा बिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ। णिम्मलमरगअभायणपरिट्ठिआ संखसुत्ति व्व। अनयोः स्वतः संभविनौ लक्ष्यव्यंग्यार्थौ व्यंजकौ। एवमन्ये ध्वनिभेदा उदाहार्याः। पदांशवर्णरचनाप्रबंधेष्वस्फुटक्रमः। असंलक्ष्यक्रमव्यंग्यो ध्वनिः। तत्र पदांशे प्रकृतिप्रत्ययोपसर्गनिपातादिभेदादनेकविधः। यथा। चलापांगां दृष्टिं स्पृशसि बहुशो वेपथुमतीं रहस्याख्यायीव स्वनसि मृदु कर्णांतिकचरः। करौ व्याधुन्वंत्याः पिबसि रतिसर्वस्वमधरं वयं तत्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती। अत्र हता इति न पुनर्दुःखं प्राप्तवंत इति हन्प्रकृतेः। मुहुरंगुलिसंवृताधरोष्ठं प्रतिषेधाक्षरविक्लवाभिरामं। मुखमंसविवर्तिपक्ष्मलाक्ष्याः कथमप्युन्नमितं न चुंबितं तु। अत्र तु इति निपातस्यानुतापव्यंजकत्वं। न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयः इत्यादावरय इति बहुवचनस्य। अत्रैव ते इति सर्वनाम्नः। निहंतीति जीवतीति तिङः। अहो इत्यव्ययस्य। ग्रामटिकेति कप्रत्ययतद्धितस्य। भुजैरिति बहुवचनस्य व्यंजकत्वं। आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परा नासाग्रे नयनं तदेतदपरं यच्चैकतानं मनः। मौनं चेदमिदं च शून्यमधुना यद्विश्वमाभाति ते तद्ब्रूयाः सखि योगिनी किमसि भोः किं वा वियोगिन्यसि। अत्राहार इति विषयसप्तम्याः समस्तेति परेति विशेषणस्य। मौनं चेद

मितिप्रत्यक्षपरामर्शिनः सर्वनाम्नः। आभातीत्युपसर्गस्य। स्मरवीति प्रणयसंस्मरणस्य। असिभो इति सोत्प्रासस्य। किंवेत्युत्तरपक्षदार्ढ्य
सूचकस्य। असीति वर्तमानापदेशस्य। तत्र हि शेषव्यंजकत्वं सहृदयसंवेद्यं। वर्णरचनयोरुदाहरिष्यते। प्रबंधे यथा। महाभारते शांतः।
रामायणे करुणः। मालतीमाधवरत्नावल्यादौ शृंगारः। एवमन्यत्र। तदेवमेकपंचाशद्भेदास्तस्य ध्वनेर्मताः। संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या
चाप्यनेकधा। दिङ्मात्रमुदाह्रियते। अत्युन्नतस्तनयुगा तरलायताक्षी। द्वारि स्थिता तदुपयानमहोत्सवाय। सा पूर्णकुंभनवनीरज
तोरणश्रीसंभारमंगलमयत्नकृतं विधत्ते। अत्र स्तनावेव पूर्णकुंभौ दृष्टय एव नीरजतोरणस्रज इति रूपकध्वनिरसध्वन्योरेकाश्र
यानुप्रवेशः संकरः। धिन्वंत्यमूनि मदमूर्छदलिध्वनीनि धूताध्वनीनहृदयानि मधोर्दिनानि। निस्तंद्रचंद्रवदनावदनारविंदसौरभ्य
सौहृदसगर्वसमीरणानि। अत्र निस्तंद्र इत्यादिलक्षणामूलध्वनीनां संसृष्टिः॥ अथ गुणीभूतव्यंग्यं। अपरं तु गुणीभूतव्यंग्यं वाच्या
दनुत्तमे व्यंग्ये। अपरं काव्यं। अनुत्तमं न्यूनतया साम्येन च संभवति। तत्र स्यादितरांगं काक्वाक्षिप्तं च वाच्यसिद्ध्यंगं। संदिग्धप्राधान्यं
तुल्यप्राधान्यमस्फुटमगूढं। व्यंग्यमसुंदरमेवं भेदास्तस्योदिता अष्टौ च। अपरस्य रसादेरंगं रसादि व्यंग्यं यथा। अयं स रसनोत्क
र्षी पीनस्तनविमर्दनः। नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः। अत्र शृंगारः करुणस्यांगं। मानोन्नतां प्रणयिनीमनुनेतुकामस्त्व

त्सैन्यसागररवोद्भूतकर्णतापः। हाहाकथुंतुंभवतो रिपुराजधानीप्रासादसंततिषु तिष्ठति कामिलोकः। अत्रोत्कंपत्राससंधि
संस्कृतस्य करुणस्य राजविषयरतावंगभावः। जनस्थाने भ्रांतं कनकमृगतृष्णांधितधिया वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रल-
पितं। कृतालंकाभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना मयाप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता। अत्र रामत्वं मया प्राप्तमित्यवचनेपि श-
ब्दशक्तेरेव रामत्वमवगम्यते। वचनेन तु सादृश्यपरहेतुकतादात्म्यारोपितामाविःकुर्वता नह्नोपनमपाकृतं। तेन वाच्यं सादृश्यं वा-
च्यार्थान्वयोपपादकतयांगतां नीतं। काक्वाक्षिप्तं यथा। मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपात् दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः॥
संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू संधिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन। अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यंग्यं वाच्यस्य निषेधस्य सहभा-
वेनैव स्थितं। दीपयन् रोदसीरंध्रमेष ज्वलति सर्वतः। प्रतापस्तव राजेंद्र वैरिवंशदवानलः॥ अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपो
व्यंग्यः। प्रतापस्य दावानलत्वारोपसिध्यंगं। हरस्तु किंचिदित्यादौ विलोचनव्यापार चुंबनाभिलाषयोः प्राधान्ये संदेहः। ब्रा-
णातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये। जामदग्न्यश्च वो मित्रमन्यथा दुर्मनायते। अत्र परशुरामो रक्षःकुलक्षयं करिष्यतीति व्यं-
ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यं। संधौ सर्वस्वहरणं विग्रहे प्राणनिग्रहः। अल्लावदीननृपतौ न संधिर्न च विग्रहः॥ अत्राल्लावदं ना

५८

116

रव्यन्नपतौ दानमानादिमंतरेणान्योन्यप्रश्रमोपाय इति व्यंग्यं व्युत्पन्नानामपि झटिति स्फुटं। अनेन लोकगुरुणा सतां धर्मोपदेशि
ना। अहं व्रतवती स्वैरमुक्ते न कि मतः परं। अत्र श्रीयमानोपि शाक्यमुनेस्तिर्यग्योषिति बलात्कारोपभोगः स्फुटतया वाच्याय
मान इत्यस्फुटं। वाणीरकुडंगुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणंतीए। घरकम्मवावडाए वहुए सीअंति अंगाइं। अत्र दत्तसंकेतः कश्चि
ल्लतागृहं प्रविष्ट इति व्यंग्यात्सीदंत्यंगानीति वाच्यस्य चमत्कारः सहृदयसंवेद्य इत्यस्फुटं दरं। किंच। यो दीपकतुल्ययोगितादिषू
पमाद्यलंकारो व्यंग्यः स गुणीभूतव्यंग्य एव। काव्यस्य दीपकादिमुखेनैव चमत्कारविधायित्वात्। तदुक्तं ध्वनिकृता। अलंका
रांतरस्यापि प्रतीतौ यत्र भासते। तत्परत्वं न काव्यस्य नासौ मार्गो ध्वनेर्मतः। यत्र च शब्दांतरादिना गोपनकृतचारुत्वस्य। पर्या
सः सोपि गुणीभूतव्यंग्यः। यथा। दृष्ट्या केशवगोपरागहृतया किंचिन्न दृष्टं मया तेनात्र स्खलितास्मि नाथ पतितां किं नामना
ळंबसे। एकस्त्वं विषमेषु खिन्नमनसां सर्वाबलानां गतिर्गोप्यैवं गदितः सलेशमवताद्गोष्ठे हरिर्वश्चिरं। अत्र गोपरागादिश
ब्दानां गोपराग इत्यादिव्यंग्यार्थानां लेशमिति पदेन स्फुटतयावभासः। सलेशमिति पदस्य परित्यागे पुनर्ध्वनिरेव। किंच यत्र
वस्त्वलंकाररसादिव्यंग्यानां रसाद्यंगत्वेन गुणीभावस्तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहारः। तदुक्तं तेनैव। प्रकारोयं गुणीभूतव्यंग्ये

पिध्वनिरूपतां।ध्वनेरसादितात्पर्यपर्यालोचनयापुनरिति।यत्रतुयत्रोन्मदानांप्रमदाजनानामभ्रंलिहःशोणमणीमयूखभ्रंसे
ध्याभ्रमंप्राप्तवतामकांडेप्यनंगनेपथ्यविधिंव्यधत्त।इत्यादौरसादीनांनगरीवृत्तांतादिवस्तुमात्रेंगत्वंतत्रतेषामतात्पर्यविष
यत्वेपितैरेवगुणीभूतैःकाव्यव्यवहारः।तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपंडितमुख्यश्रीचंडीदासपादैःकाव्यस्याखंडबुद्धिवेद्य
स्यतन्मयीभावेनास्वाददशायांगुणप्रधानभावाभासस्तावन्नानुभूयते।पश्चात्तुप्रकरणादिपर्यालोचनयाभवन्नप्य
सौनकाव्यव्यपदेशंव्याहंतुमीशस्तस्यास्वादमात्रायत्तत्वादिति।केचिच्चित्राख्यंतृतीयंकाव्यभेदमिच्छंति।तदाहुःशब्द
चित्रंवाच्यचित्रमव्यंग्यंत्ववरंस्मृतमितितन्न।यदिह्यव्यंग्यत्वेनव्यंग्याभावस्तस्यकाव्यत्वमेवनास्तीतिप्रागेवोक्तं।ई[illegible]
ग्यत्वमितिचेत्किंनामेषद्व्यंग्यत्वं।आस्वाद्यव्यंग्यत्वमनास्वाद्यव्यंग्यत्वंवा॥आद्येप्राचीनभेदयोरंतःपातः।द्वितीयेत्वका[illegible]त्वं।
यदिचानास्वाद्यत्वंतदाक्षुद्रत्वमेव।क्षुद्रतायामनास्वाद्यत्वात्।तदुक्तंध्वनिकृता।प्रधानगुणभावाभ्यांव्यंग्यस्यैवंव्यव[illegible]थि
नेः।उभेकाव्येततोन्यद्यत्तच्चित्रमभिधीयतइति॥ इतिश्रीसाहित्यदर्पणेध्वनिगुणीभूतव्यंग्याख्यकाव्यभेदनिरूपणंनाम[illegible]र्थः
परिच्छेदः॥४॥ ॥

५९

118

अथकेयमभिनवाख्यं जनो(नाम)हेतिरित्युच्यते॥ इतीनांविश्रांतेरभिधातात्पर्यलक्षणाख्यानां।अंगीकार्यतुर्यावृत्तिर्बोधेरसा
दीनां॥अभिधायाःसंकेतितार्थबोधनविरतायानवस्त्वलंकाररसादिव्यंग्यावबोधनेक्षमत्वं।नचसंकेतितोरसादिः
हिनैविभावादिभिधानमेवतदभिधानं।तस्यतदेकरूप्यानंगीकारात्।यत्रस्वशब्देनाभिधानंतत्रप्रत्युतदोषएवेतिव
क्ष्यामः।किंचिच्छृंगारादिरसोयमित्यादौस्वशब्दाभिधानेपिनतत्प्रतीतिः॥तस्यस्वप्रकाशानंदरूपत्वात्।अभि
हितान्वयवादिभिरंगीकृतातात्पर्याख्यवृत्तिरपिसंसर्गमात्रबोधनेपरिक्षीणानैवव्यंग्यस्यबोधनी।यत्वके
चिदाहुः।सोयमिषोरिवदीर्घोव्यापारइति।यच्चधनिकेनोक्तं।तात्पर्याव्यतिरेकाच्चव्यंजकत्वस्यनध्वनिः।याव
त्कार्यप्रसारित्वात्तात्पर्यंनतुलाधृतमिति।तयोरुपरिशब्दबुद्धिकर्मणांविरम्यव्यापाराभावइतिविरम्यव्यापा
राभावधादिभिरेवपातनीयाद्दंडः।एवंकिमितिलक्षणाप्युपास्या।दीर्घदीर्घाभिधाव्यापारेणापितदर्थबोध
सिद्धेः।किमितिचब्राह्मणपुत्रस्तेजातःकन्यातेगर्भिणीत्यादौहर्षशोकादीनामपिनवाच्यत्वं।यत्तुनरुक्तं।पे

रुषेयमपौरुषेयं च सर्वमेव वाक्यं कार्यपरमतत्परत्वेनुपादेयत्वादुन्मत्तवाक्यवत्। ततश्च वक्तृव्यशब्दानां निरतिशयसु
खास्वाद एव कार्यत्वेनावधार्यते। यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात्। तत्र प्रष्टव्यं। किमिदं यत्परत्वं नाम। तदर्थत्वं वा।।
तात्पर्यवृत्त्या बोधकत्वं वा। आद्ये न विवादः। व्यंग्यत्वेपि तदर्थत्वानपायात्। द्वितीये तु केयं तात्पर्याख्या वृत्तिः। अभिहि
तान्वयवादिभिरंगीकृता वा तदन्या वा। आद्ये दत्तमेवोत्तरं। द्वितीये तु नाममात्रे विवादः। नन्वेतपि तुरीयवृत्तिसि
द्धेः। नन्वस्तु युगपदेव तात्पर्यशक्त्या विभावादिसंसर्गस्य रसादेश्च प्रकाशनमिति चेन्न। तयोर्हेतुफलभावांगी
कारात्। यदाह मुनिः। विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिरिति। संभवे च कुतः सव्येतरविषाणयोरि
व कार्यकारणभावः। गंगायां घोष इत्यादौ तटाद्यर्थबोधना विरतायाश्च लक्षणायाः कुतः शीतत्वपावन
त्वादिव्यंग्यबोधकता। तेन तुरीया वृत्तिरुपास्येवेति निर्विवादमेतत्। किं च बोद्धृस्वरूपसंख्यानिमित्तकार्यप्र
तीतिकालानां। आश्रयविषयादीनां भेदाद्भिन्नोभिधेयतो व्यंग्यः। वाच्यार्थव्यंग्यार्थयोर्हि यदर्थमात्रज्ञान

५९

120

८८

निपुणैःसहृदयैरेवचसंवेद्यतयाबोद्धृभेदः।भमधम्मिअइत्यादौक्वचिद्वाच्येविधिरूपेनिषेधरूपतया।क्वचिन्निःशे
षेत्यादौनिषेधरूपेविधिरूपतयाचस्वरूपभेदः।गतोऽस्तमर्कइत्यादौवाच्योऽर्थएकएवप्रतीयते।व्यंग्यस्तुतद्बोद्धा
दिभेदात्क्वचित्कांतमभिसरेतिगावोनिबध्यंतामितिनायकस्यायमागमनावसरइतिसंतापोऽधुनानास्तीत्यादि
रूपेणानेकइतिसंख्याभेदः।वाच्योऽर्थःशब्दोच्चारणमात्रेणवेद्यः।एषतुतथाविधप्रतिभानैर्मल्यादिनेतिनिमित्तभेदः
प्रतीतिमात्रचमत्कारकरणाच्चकार्यभेदः।केवलरूपतयाचमत्कारितयाचप्रतीतिभेदः।पूर्वपश्चाद्भावेनकालभे
दः।शब्दाश्रयत्वेनशब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेनचाश्रयभेदः।कस्सणवहोइरोसोद।ट्ठुणपियो
इसव्वणंअहरं।सभमरपउमग्घाइरिवारिअवामेसहसुएण्हिं॥इतिसखीतत्कांतगतत्वेनविषयभेदः।तस्मा
न्नाभिधेयएवव्यंग्यः।तथा।भागमत्वाद्रसादेर्नोबाधिकेलक्षणाभिधे।किंचमुख्यार्थबाधस्यविरहादपिलक्ष
णा।नबाधिकेतिशेषः।नहिकोऽपिरसनात्मकव्यापाराद्भिन्नोरसादिपदप्रतिपाद्यः।तद्धर्मःप्रमाणसिद्धोऽस्ति।यमि

मेलक्षणाभिधेवोधयेयातां।किंच।यत्रगंगायांघोषइत्यादौउपात्तशब्दार्थानांबुभूषन्नेवान्वयोनुपपत्त्याबाध्य
तेनतत्रहिलक्षणायाःप्रवेशः।यदुक्तंन्यायकुसुमांजलावुदयनाचार्यैः।श्रुतान्वयादिनाकांक्षंनवाच्यंह्यन्यदिच्छ
ति।पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेनसंगतिः।नपुनःशून्यंवासगृहमित्यादौमुख्यार्थबाधः।यदिचगंगायांघोषइ
त्यादौप्रयोजनंलक्ष्यंस्यात्तीरस्यमुख्यार्थत्वंबाधितत्वंचस्यात्।तस्यापिलक्ष्यत्वेतत्प्रयोजनांतरंतस्यापिप्रयो
जनांतरमित्यनवस्थापातः।नचापिप्रयोजनविशिष्टएवतीरेलक्षणा।नविषयतत्प्रयोजनयोर्युगपत्प्रतीत्य
नभ्युपगमात्।नीलादिसंवेदनानंतरमेवबहिर्ज्ञाततायाअनुव्यवसायस्यवासंभवः।नानुमानांतरंरसादीनांप्र
ग्यानांबोधनक्षमं।आभासत्वेनहेतूनांस्मृतिर्नचरसादिधीः।व्यक्तिविवेककारणहियापिविभावादिभ्यो
रसादीनांप्रतीतिःसानुमानएवांतर्भवति।विभावानुभावव्यभिचारिप्रतीतिर्हिरसादिप्रतीतिःसाधनमिष्य
तेतेहिऽरसादीनांभावानांकारणकार्यसहकारिभूतानुमापयंतएवरसादीन्निष्पादयंति।तएवहिप्रतीयमा

ना। आस्वादपदवीं गताः संतो रसा इत्युच्यंते। इत्यवश्यंभावी नलतीतिक्रमः। केवलमाशुभावितया सो न लक्ष्यते। य
त्तावदपि अभिव्यक्तिक्रम इति यदुक्तं तत्र प्रष्टव्यः। किं नाट्याभिनयसमर्पितविभावादिप्रत्ययानुमितरामादिज्ञा
नमेव रसत्वेनाभिमतं भवतः। उत भावनया भावकैर्भाव्यमानः स्वप्रकाशानंदो वा। आद्ये न विवादः। किंतु रामादिगा
दिज्ञानं रससंज्ञया नोच्यते तदस्माभिरित्येव विशेषः। द्वितीयस्तु व्याप्तिग्रहणाभावाद्धेत्वाभासतया असिद्ध
एव। यच्चोक्तं तेनैव। यत्र यत्रैवंविधत्वं विभावानुभावसात्त्विकसंचारिणामभिधानमभिनयो वा तत्र तत्र शृंगा
रादिरसाविर्भाव इति सुग्रहैव व्याप्तिः पक्षधर्मता च। तथा। अर्थांतराभिव्यक्तौ वः सामग्र्येव निबंधनं। सैवानुमिति
पक्षे नो गमकत्वेन संमतेति। इदमपि न नो विरुद्धं। न ह्येवंविधा प्रतीतिरास्वादत्वेनास्माकमभिमता। किंतु स्वप्र
काशमात्रविश्रांतः सांद्रानंदनिर्भरः। तेनात्र सिसाधयिषितादर्थादर्थांतरसाधनाद्धेत्वाभासता। यच्च। भम धम्मि
अ इत्यादौ प्रतीयमानं वस्तु। जलकेलितरलकरतलमुक्तपुनःपिहितराधिकावदनः। जगदवतु कोकयूनोर्विघट

नसंघटनकौतुकी कृष्णः। इत्यादौ च रूपकालंकारादयोऽनुमेया एव। तथा हि। अनुमानं नाम पक्षसत्वसपक्ष
सत्वविपक्षव्यावृत्तत्वविशिष्टाल्लिंगाल्लिंगिनि ज्ञानं। ततश्च वाच्याद् असंबद्धोऽर्थस्तावन्न प्रतीयते। अन्यथातिप्रसं
गः स्यादिति बोध्यबोधकयोरर्थयोः कश्चित्संबंधोऽस्त्येव। ततश्च बोधकोऽर्थो लिंगं बोध्यश्च लिंगी। बोधकस्य
चार्थस्य पक्षसत्वं निबद्धमेव। सपक्षसत्वविपक्षव्यावृत्तत्वे अनिबद्धे अपि सामर्थ्याद् अवसेये। तस्माद्व्यद्वाच्याद्
र्थाल्लिंगरूपाल्लिंगिनो व्यंग्यार्थस्यावगमस्तदनुमानमेव पर्यवस्यतीति तत्त्व। तथा हि यत्र भ्रम धार्मिक इत्यादौ गृ
हे श्वनिवृत्त्या विहितं भ्रमणं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेर् अभ्रमणमनुमापयतीति यदुक्तं व्यं तत्रानैकांतिको हे
तुः। भीरोरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेण वा गमनस्य संभवात्। पुंश्चल्या वचनं प्रामाणिकं न वेति सं
दिग्धासिद्धश्च। जलकेलीतत्त्वय आत्मदर्शनादर्शनाभ्यां चक्रवाकविघटनसंघटनकारी स चंद्र इत्यत्र
नुमितिरेवेयमिति न वाच्यं। न आसकादावनेकांतात्। एवंविधोऽर्थ एवंविधार्थबोधकः एवंविधार्थत्वात्॥

५२

यन्नैवं तन्नैवमित्याभाससमानयोगक्षेमो हेतुः। एवंविधार्थत्वादिति हेतुना एवंविधानिष्टार्थत्वस्याप्युपपत्तेः तथा
यत्। दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे इत्यादौ नलग्रंथीनां तनलिखनमेकाकितया च स्रोतोगमनं तस्याः
परकामुकोपभोगस्य लिंगिनो लिंगमित्युच्यते। तत्रात्रैवाभिहितेन स्वकांतस्नेहेनापि संभवतीत्यनैकांतिको
हेतुः। यच्च निःशेषच्युतचंदनमित्यादौ दूतीसातत्कामुकोपभोगोनुमीयते तल्लिंगं प्रतिपाद्यया दूत्या तत्कालसन्नि
हितैर्वान्यैरुत काव्यार्थभावनया सहृदयैः। आद्ययोर्निर्विवादः। तृतीये तु तथाविधाभिप्रायनिरूपस्थले व्यभि
चारः। ननु वक्त्राद्यवस्थासहकृतत्वेन विशेष्यो हेतुरिति न वाच्यं। एवंविधव्याप्त्याद्यनुसंधानस्याभावात्।
किं चैवंविधानां काव्यानां कविप्रतिभामात्रजन्मनां प्रामाण्यानावश्यकत्वेन संदिग्धासिद्धत्वं हेतोः। व्यक्ति
वाचिना चाधमपदसहायानामेवैषां व्यंजकत्वमुक्तं तेन तत्कांतस्याधमत्वं प्रामाणिकं न वेत्सपि कथमनुमानं।
एतेनार्थापत्तिवेद्यत्वमपि व्यंग्यानामपास्तं। अर्थापत्तेरपि पूर्वप्रसिद्धव्याप्तिच्छायामुपजीव्यैव प्रवृत्तेः। यथा योजी

वति सकृत्राप्यवतिष्ठते जीवति चात्र गोष्यामविद्यमानश्चैत्र इत्यादिकं। किंच वस्त्वादिकयादौ तर्जनी तोलनेनद

शसंख्यादिवत्सूचनबुद्धिवेद्योप्ययं न भवति। सूचनबुद्धेरपि संकेतादिकमौलिकप्रमाणसापेक्षत्वेनानुमानप्र

कारतांगीकारात्। यच्च संस्कारजन्यत्वाद्रसादिबुद्धिः स्मृतिरिति केचित्। तत्रापि प्रत्यभिज्ञायामनैकांतिकतया

हेतोराभासता। दुर्गालंघितेत्यादौ द्वितीयार्थो नास्त्येवेति यदुक्तं महिमभट्टेन। तदनुभवसिद्धमपलपतो गजनिमी

लिकैव। तदेवमनुभवसिद्धस्य तत्तद्रसादिलक्षणार्थस्याशक्यापलापतया तन्न छद्याद्यन्वयव्यतिरेकानुविधायित

याचाभिधादिवृत्तित्रयाबोध्यतया च तुरीयावृत्तिरुपास्यैवेति सिद्धं। इयं च व्याप्त्याद्यनुसंधानं विनापि भवतीत्य

खिलं निर्मलं। तत्किंनामिकेयं वृत्तिरित्युच्यते। सा चेयं व्यंजनानाम वृत्तिरित्युच्यते बुधैः। रसव्यक्तौ पुनर्वृत्तिं

रसनाख्यां परे विदुः। एतच्च विविच्योक्तं रसनिरूपणप्रस्ताव इति॥ ॥इतिश्रीमद्विश्वनाथकविराजकृतौ

साहित्यदर्पणे व्यंजनास्थापनंनाम पंचमः परिच्छेदः॥ ५॥ श्रीरामायनमः॥ ॥

६३

एवंध्वनिगुणीभूतव्यंग्यत्वेनकाव्यस्यभेदद्वयमुक्त्वापुनर्दृश्यश्रव्यत्वेनभेदद्वयमाह।दृश्यश्रव्यत्वभेदेनपुनःका
व्यंद्विधामतं।दृश्यंतत्राभिनेयं।तस्यरूपकसंज्ञाहेतुमाह।तद्रूपारोपात्तुरूपकं।तद्दृश्यंकाव्यंनटेरामादिस्वरूपारोपा
द्रूपकमित्युच्यते।कोसावभिनयइत्याह।भवेदभिनयोवस्थानुकारःसचतुर्विधः।आंगिकोवाचिकश्चैवमा
हार्यःसात्विकस्तथा।अंगैर्दर्शितआंगिकः।वाचाविरचितःकाव्यनाटकादिषुवाचिकः।आहार्योहारकेयूरकिरीटा
दिविभूषणं।सात्विकःसात्विकैर्भावैर्भाविकेनविभावितः।नटैर्यागंगादिभिरामादियुधिष्ठिरादीनामवस्थानुकर
णमभिनयः।रूपकभेदानाह।नाटकमथप्रकरणंभाणव्यायोगसमवकारडिमाः।ईहामृगांकवीथ्यःप्रहसनमिति
रूपकानिदश।किंच।नाटिकात्रोटकंगोष्ठीसट्टकंनाट्यरासकं।प्रस्थानोल्लाप्यकाव्यानिप्रेंखणंरासकंतथा।सं
ल्लापकंश्रीगदितंशिल्पकंचविलासिका।दुर्मल्लिकाप्रकरणीहल्लीशोभाणिकेतिच।अष्टादशप्राहुरुपरूपका
णिमनीषिणः।विनाविशेषंसर्वेषांलक्ष्मनाटकवन्मतं।सर्वेषांप्रकरणादिरूपकाणांनाटिकाद्युपरूपकाणांच।

तत्रनाटकंख्यातवृत्तंस्यात्पंचसंधिसमन्वितं। विलासेर्ष्यादिगुणवद्युक्तंनानाविभूतिभिः। सुखदुःखसमुद्भूतिनानारस
निरंतरं। पंचाधिकादशापरास्तत्रांकाः परिकीर्तिताः। प्रख्यातवंशोराजर्षिर्धीरोदात्तःप्रतापवान्। दिव्योथदिव्यादिव्यो
वागुणवान्नायकोमतः। एकएवभवेदंगीशृंगारोवीरएववा। अंगमन्येरसाःसर्वेकार्येनिर्वहणेद्भुतं। चत्वारःपंचवा
मुख्याःकार्यव्यापृतपूरुषाः। गोपुच्छाग्रसमाकंतुबंधनंतस्यकीर्तितं। ख्यातंरामायणादिप्रसिद्धंवृत्तं। यथाराम
चरितादि। संधयोवक्ष्यंते। नानाविभूतियुक्तमितिमहासहायं। सुखदुःखसमुद्भवत्वंरामयुधिष्ठिरादिवृत्तांतेषु
भिव्यक्तं। राजर्षयोदुष्यंतादयः। दिव्याःश्रीकृष्णादयः। दिव्यादिव्याःयोदिव्योप्यात्मनिनराभिमानीयथाश्री
रामः। गोपुच्छाग्रसमाकमितिक्रमेणांकाःसूक्ष्माःकर्तव्याइतिकेचित्। अन्येत्वाहुः। यथागोपुच्छेकेचिद्वालाह्रस्वाः
केचिद्दीर्घास्तथेह। कानिचित्कार्याणिमुखसंधौसमाप्तानिकानिचित्प्रतिमुखे। एवमन्येष्वपिकानिचित्। कानि
चिदिति। प्रत्यक्षनेतृचरितोरसभावसमुज्वलः। भवेदगूढशब्दार्थःक्षुद्रचूर्णकसंयुतः। विच्छिन्नावांतरैकार्थःकिंचि

६०

128

नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान्। आवश्यका
संलग्नबिंदुकः। युक्तोनबहुभिः कार्यैर्बीजसंहृतिमान्न च। नानाविधानसंयुक्तो नातिप्रचुरपद्यवान्। आवश्यका-
नां कार्याणामविरोधाद्विनिर्मितः। नानेकदिननिर्वर्त्यकथया संप्रयोजितः। आसन्ननायकः पात्रैर्युक्तः त्रिचतुरै-
स्तथा। दूराह्वानं वधो युद्धं राज्यादेशादिविप्लवः। विवाहो भोजनं शापोत्सर्गौ मृत्यू रतं तथा॥ दंतच्छेद्यं नखच्छेद्य-
मन्यद्व्रीडाकरं च यत्। शयनाधरपानादि नगराद्युपरोधनं। स्नानानुलेपने चैभिर्वर्जितो नातिविस्तरः। देवीपरि-
जनादीनाममात्यवणिजामपि। प्रत्यक्षचित्रचरितैर्युक्तो भावरसोत्करैः। अंतनिष्क्रांतनिखिलपात्रोंक इति की-
र्तितः। बिंद्वादयो वक्ष्यंते। आवश्यकं संध्यावंदनादि। अंकप्रस्तावाद्गर्भांकमाह। अंकोदरप्रविष्टो यो रंगद्वारामु-
खादिमान्। अंकोपरः स गर्भांकः सबीजः फलवानपि। यथा बालरामायणे रावणं प्रति कंचुकी। श्रवणैः [illegible] पेयमनेकैर्दृश्यं दीर्घैश्च लोचनैर्बहुभिः। भवदर्थमिव निबद्धं नाट्यं सीतास्वयंवरणं। इत्यादिना विरचितः सीतास्वयंवरो
नाम गर्भांकः। तत्र पूर्वं पूर्वरंगः सभापूजा ततः परं। कथनं कविसंज्ञादेर्नाटकस्याप्यथामुखं। तत्रेति नाटके। पन्ना

ध्रुवस्त्वनः पूर्वरंगविघ्नोपशांतये।कुशीलवाः प्रकुर्वंति पूर्वरंगः स उच्यते।प्रत्याहारादिकान्यंगान्यस्य भूयांसि यद्यपि॥
तथाप्यवश्यं कर्तव्या नांदी विघ्नोपशांतये।अस्याः स्वरूपमाह।आशीर्वचनसंयुक्ता नित्यं यस्मात्प्रयुज्यते।देवद्विजनृ
पादीनां तस्मान्नांदीति संज्ञिता।मंगल्यशंखचक्राब्जकोककैरवशंसिनी॥ पदैर्युक्ता द्वादश[illegible]ष्टाभिर्वा [illegible]॥
चरणात्मकपदं केचित्सुप्तिङंतमथापरे।अष्टपदा यथा।अनर्घ्यराघवे।निष्प्रत्यूहमुपास्महे इत्यादि।द्वादशपदा
यथा मम तातपादानां पुष्पमालायां।शिरसि धृतसुरापगे स्मरारावरुणमुखेंदुरुचिर्गिरींद्रपुत्री।अथ चरणयु
गानते स्वकांते स्मृगसरसा भवतोस्तु भूतिहेतुः।एवमन्यत्र।एतन्नांदीति कस्यचिन्मतमनुसारेणोक्तं।वस्तुतस्तु
पूर्वरंगस्य रंगद्वाराभिधानमंगमित्यपरे।यदुक्तं।यस्मादभिनयो ह्यत्र प्राथम्यादवतार्यते।रंगद्वारमतो ज्ञेयं वा
गंगाभिनयात्मकं।उक्तप्रकारायाश्च नांद्या रंगद्वारत्वाल्लक्षणं नटैरेव कर्तव्यतया न महर्षिणा निर्देशः कृतः॥
कालिदासमहाप्रबंधेषु च।वेदांतेषु यमाहुरेकपुरुषं व्याप्य स्थितं रोदसी यस्मिन्नीश्वर इत्यनन्यविषयः शब्दो य

६५

130

नांद्यंतेसूत्रधारइत्यनंतरमेववेदांतेष्वित्यादि
श्लोकलिखनंदृश्यते।पश्चपश्चा २

थार्थाक्षरः।अंतर्यश्चमुमुक्षुभिर्नियमितप्राणादिभिर्मृग्यतेसस्थाणुःस्थिरभक्तियोगसुलभोनिःश्रेयसायास्तुवः।ए
वमादिषुनांदीलक्षणायोगादुक्तंचरंगद्वारमारभ्यकविःकुर्यादिति।अतःप्राक्तनपुस्तकेषुनांद्यंतेसूत्रधारइतिलिखं
नंतस्यायमभिप्रायो।सूचितनांद्यंतेसूत्रधारइदंप्रयोजितवान् इतःप्रभृति नाटकमुपादीयतइतिकवेरभिप्रायःसूचितइ
ति।पूर्वरंगंविधायैवंसूत्रधारोनिवर्तते।तत्रसूत्रधारलक्षणं।यथादिभरते।नाट्यस्ययदनुष्ठानंतत्सूत्रंस्यात्सबीजकं
।रंगदैवतपूजाकृत्सूत्रधारउदीरितः।प्रविश्यस्थापकस्तद्वत्काव्यमास्थापयेत्ततः।दिव्यमर्त्येसतद्रूपोमिश्रमन्यतरस्त
योः।सूचयेद्वस्तुबीजंवामुखंपात्रमथापिवा।काव्यार्थस्यस्थापनात्स्थापकः।तद्वदितिसूत्रधारसदृशागुणाकारः।
इदानींपूर्वरंगस्यसम्यक्प्रयोगाभावादेकएवसूत्रधारः।सर्वंप्रयोजयतीतिव्यवहारः।स[illegible]ः।[illegible]दिव्यो
भूत्वामर्त्येवस्तुमर्त्येभूत्वामिश्रंचदिव्यमर्त्ययोरन्यतरोभूत्वासूचयेत्।वस्त्विति निवृत्तं।यथादानराघवे।रामामूर्द्धि नि
धायकाननमगान्मालामिवाज्ञांगुरोस्तद्भक्त्याभरतेनराज्यमखिलंमात्रासहैवोज्झितं।तौसुग्रीवविभीषणावनु

नुगतो नीतोपरां संपदं प्रोत्खातादशकंधरप्रभृतयो ध्वस्ताः समस्तद्विषः। बीजं यथा रत्नावल्यां। द्वीपादन्यस्मादपि
मध्यादपि जलनिधेर्दिशोप्यंतात्। आनीय झटिति घटयति विधिरभिमतमभिमुखीभूतः। अत्र हि समुद्रे प्रवहणभं
गमग्नोच्छ्रितायारत्नावल्या अनुकूलदैववशान्मिलितो वत्सराजगृहे प्रवेशो यौगंधरायणव्या[illegible]ब।
जं। मुखं श्लेषादिना प्रस्तुतवृत्तांतप्रतिपादको वाग्विशेषः। यथा। आसादितप्रकटनिर्मलचंद्रहासः प्राप्तः शरत्समय
ए एष विशुद्धकांतिः। उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं रामो दशास्यमिव संभृतबंधुजीवः। पात्रं यथाभिज्ञानशाकुं
तले। तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः। एष राजेव दुष्यंतः सारंगेणातिरंहसा। रंगप्रसाधनमधुरैः श्लोकैः का
व्यार्थसूचकैः। रूपकस्य कवेराख्या गोत्राद्यमपि कीर्तयेत्। ऋतुं च कंचित्प्रायेण भारतीं वृत्तिमाश्रितः। संस्थापकः
प्रायेणेति क्वचित्सनेतारकीर्तनमपि। यथा रत्नावल्यां। भारती वृत्तिरुक्ता। भारती संस्कृतप्रायो वाग्व्यापारो नराश्रयः॥
संस्कृतबहुलो वाक्प्रधानो व्यापारो भारती। तस्याः प्ररोचना वीथी तथा प्रहसनामुखे। अंगान्यत्रोन्मुखीकारः प्र

व.ली

६६

त्रांसातःप्ररोचना। प्रस्तुताभिनयेषु प्रशंसातः श्रोतृणां प्रवृत्त्युन्मुखीकरणं प्ररोचना। यथा रत्नावल्यां। श्रीहर्षो निपुणः क
विः परिषदप्येषा गुणग्राहिणी लोके हारि च वत्सराजचरितं नाट्ये च दक्षा वयं। वस्त्वेकैकमपीह वांछितफलप्राप्तेः पदं
किं पुनर्मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः। वीथी प्रहसने वक्ष्येते। नटी विदूषको वापि पारिपार्श्वक एव
वा। सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते। चित्रैर्वाक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताक्षेपिभिर्मिथः। आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना
प्रस्तावनापि सा। सूत्रधारसदृशत्वात् स्थापकोपि सूत्रधार उच्यते। तस्यानुचरः पारिपार्श्वकस्तस्मात्किंचिदूनो नटः।
उद्घात्यकः कथोद्घातः प्रयोगातिशयस्तथा। प्रवर्तकावलगिते पंच प्रस्तावनाभिधाः। तत्र पदानि त्वगतार्थानि तदर्थ
गतये नराः। योजयंति पदैरन्यैः स उद्घात्यक उच्यते। यथा मुद्राराक्षसे सूत्रधारः। क्रूरग्रहः [illegible] चंद्रमसंपूर्णमंडल
मिदानीं। अभिभवितुमिच्छति बलात्। अनंतरं नेपथ्ये। आः क एष मयि जीवति चंद्रगुप्तमभिभवितुमिच्छति। अत्रार्थ
वंत्यपि पदानि हृदि स्थार्थगत्यार्थांतरसंक्रमय्य पात्रप्रवेशः। सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा। भवेत्पात्रप्रवे
शश्चेत्कथोद्घातः स उच्यते। वाक्यं यथा रत्नावल्यां द्वीपादन्यस्मादपि इति सूत्रधारेण पठिते नेपथ्ये। एवमेतत्। कः संदेहः

द्वीपादन्यस्मादिति पठित्वा यौगंधरायणस्य प्रवेशः। वा॰ स्यार्थस्य यथा वेणीसंहारे। निर्वाणवैरिदहनाः प्रशमादरीणां
नंदंतु पांडुतनयाः सह माधवेन। रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च स्वस्था भवंतु कुरुराजसुताः सभृत्याः। इति सूत्रधारे
ण पठितस्य वाक्यस्यार्थं गृहीत्वा नेपथ्ये आः दुरात्मन् वृथा मंगलपाठक स्वस्था भवंति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः। [illegible]
त्रधारो निष्क्रांतः भीमसेनस्य प्रवेशः। यदि प्रयोग एकस्मिन् प्रयोगोऽन्यः प्रयुज्यते तेन पात्र[illegible]
स्तद्वा यथा कुंदमालायां। नेपथ्ये इत इतोऽवतरत्वार्या। सूत्र॰ कोयं खल्वार्याह्वानेन साहाय्यकमपि मे संपादयति
विलोक्य कष्टमतिकरुणं वर्तते। लंकेश्वरस्य भवने सुचिरं स्थितेति रामेण लोकपरिवादभयाकुलेन। निर्वासि
तां जनपदादपि गर्भगुर्वीं सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोयं। अत्र नृत्यप्रयोगार्थं स्वभार्याह्वानमिच्छुना सूत्रधारे
ण सीतां वनाय परिकर्षति लक्ष्मणोयमिति सीतालक्ष्मणयोः प्रवेशं सूचयित्वा निष्क्रांतेन स्वप्रयोगमतिशयान
एव प्रयोगः प्रयोजितः। कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रधृग्यत्र वर्णयेत्। तदाश्रयश्च पात्रस्य प्रवेशस्तत्प्रवर्तकं। यथा आ
सादितप्रकटितेत्यादि। ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टो रामः। यत्रैकत्र समावेशात् कार्यमन्यत्प्रसाध्यते। प्रयोगे खलु त

६७

134

श्लेषेयं नाम्नावलगितं बुधैः। यथा शाकुंतले सूत्र नंदीप्रति। तवास्मि गीतरागेणेत्यादि। ततो राज्ञः प्रवेशः। योज्यान्यत्र यथाला
भं वीथ्यंगानीतराण्यपि। अत्र आमुखेऽत्युद्घात्यकावलगितयोरितराणि वीथ्यंगानि वक्ष्यमाणानि। न खलु कुट्टस्तकौ नेपथ्यो
क्तं श्रुतं यत्र त्वाकाशवचनं तथा। समाश्रित्यापि कर्तव्यं आमुखं नाटकादिषु। एषामामुखभेदानामेकं कंचित्प्रयोज
येत्। तेनार्थमथवा पात्रं समाक्षिप्यैव सूत्रधृक्। प्रस्तावनांते निर्गच्छेत्ततो वस्तु प्रयोजयेत्। वास्तिविवृत्तं। इदं पुनर्वस्तु
बुधैर्द्विविधं परिकल्पितं। आधिकारिकमेकं स्यात्प्रासंगिकमथापरं। अधिकारः फले स्वाम्यमधिकारी च तत्प्रभुः।
तस्येतिवृत्तं कविभिराधिकारिकमुच्यते। फले प्रधानफले। यथा बालरामायणे रामचरितं। अस्योपकरणार्थं तु
प्रासंगिकमितीष्यते। अस्याधिकारिकेतिवृत्तस्योपकारनिमित्तं यच्चरितं तत्प्रासंगिकं [illegible] तं पता
कास्थानकं योज्यं सुविचार्येह वस्तुनि। इह नाट्ये। यत्रार्थे चिंतितेऽन्यस्मिंस्तल्लिंगोऽन्यः प्रयुज्यते। आगंतुकेन भावेन प
ताकास्थानकं तु तत्। तद्भेदानाह। सहसैवार्थसंपत्तिर्गुणवत्युपकारतः। पताकास्थानकमिदं प्रथमं परिकीर्तितं। यथा

135

कथं प्रियामे सागर

रत्नावल्यां॥ वासवदत्तेयमिति राजा यदा कंठपाशं मोचयति तदानवुध्या सागरिकेयमिति प्रत्यभिज्ञाय कथं प्रियामे सागर

रिका॥ अलमलमतिमात्रं साहसेनामुनातत्वरितमपि विमुंचलतापाशमेनं। चलितमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेश

क्षणमिह मम कंठे बाहुपाशं निधेहि॥ इति फलरूपार्थसंपत्तिः पूर्वापेक्षयोपचारातिशयाद्गुणवत्युत्कृष्ट॥ वचः सातिशयं

शयं। श्लिष्टं नानाबंधसमाश्रयं। पताकास्थानकमिदं द्वितीयं परिकीर्तितं। यथा वेण्यां [illegible] तु

बीजार्थप्रतिग्रहाश्च स्वस्था भवंतु कुरुराजसुताः सभृत्याः अत्र रक्तादीनां रुधिरशरीरार्थकहेतुकश्लेषवशेन बीजार्थप्र

तिपादनादमंगलप्रतिपत्तौ सत्यां द्वितीयं पताकास्थानकं। अर्थोपक्षेपणं यत्तु लीनं सविनयं भवेत्। श्लिष्टप्रत्युत्तरो

पेतं तृतीयमिदमुच्यते। लीनमव्यक्तार्थं। श्लिष्टेन संबंधयोग्येनाभिप्रायांतरप्रयुक्तेन प्रत्युत्तरेणोपेतं। सविनयं विशे

षनिश्चयप्राप्त्या सहितं संपाद्यते येन तृतीयं पताकास्थानकं। यथा वेण्यां द्वितीयेंके कंचुकी देव भग्नं भग्नं। राजा।

केन। कंचुकी। भीमेन। राजा। कस्य। कंचु। भवतः। राजा। आः किं प्रलपसि। कंचु। सभयं देव ननु ब्रवीमि। भग्नं भीमेन

भवतः। राजा। धिग्वृद्धापसद कोयमद्य ते व्यामोहः। कंचुकी। देव न व्यामोहः सत्यमेवं ब्रवीमि। भग्नं भीमेन भवतो मरुतार

६८

136

स्या

अत्र दुर्योधनोरुभंगरूपार्थस्य [illegible] संक्रांतमर्थोपक्षेपणं । द्यर्थो वचनवि
धकेतनं । पतितं किंकिणीजालबद्धाक्रंदमिवक्षितौ । अत्र दुर्योधनोरुभंग [illegible] यथा रत्नाव[illegible] द्वितीयो । कलिकां विंपांडुर
न्यासः स्फुश्लिष्टः काव्ययोजितः । प्रधानार्थांतरापेक्षी पताकास्थानकं परं । यथा रत्नावल्यां [illegible] । कलिकां विंपांडुर
रुचिरं ध्वजं भाक्षणादायासं श्वसनोद्गमैर विकले रातन्वती मात्मनः । अद्योद्यानरतामिमां समदनां नारी मिवा
न्यां ध्रुवं पश्यन्कोपविपांडुरद्युतिमुखं देव्याः करिष्याम्यहं । अत्र भाव्यर्थः सूचितः । एतानि चत्वारि पताकास्थान
कानि क्वचिन्मंगलार्थं [illegible] ध्वंगत्वार्थमपि सर्वसंधिषु भवंति । काव्यकर्तुरिच्छावशात् [illegible] योभूयोपि भवंति ।
यत्पुनः केनचिदुक्तं । मुखसंधिमारभ्य संधिचतुष्टये क्रमेण भवतीति तदन्येन मन्यंते । एषाममंतमुपादेयानाम
नियमेन सर्वत्रापि सर्वेषामपि भवितुं युक्तत्वात् । यत्स्यादनुचितं वस्तु नायकस्य र [illegible]
ज्यमन्यथा वा प्रकल्पयेत् । अनुचितमिति वृत्तं यथा । रामस्य छद्मना वालिवधः । तच्चोदात्तराघवे नाकमेव
रचिते तु वाली रामवधार्थमागतो रामेण हत इत्यन्यथा कृतः । अंके च दर्शनीया या वक्तव्यैव च संमता । या च स्याद्व
र्षपर्यंतं कथा दिनद्वयादिजा । अन्या च विस्तरात्स्त्व्या सार्थोपक्षेपकैर्बुधैः । अंके च दर्शनीया या कथा युद्धादिका कथा ।

137

अर्थोपक्षेपकैर्वाच्यमंकच्छेदेपि भावयेत् ॥
यथाक्षेपकाइस्यात् ॥ १

यत्राद्धं तु यद्वस्तु न तस्याद्वर्षादधो भयं ॥ उक्तं हि मुनिना ॥ अंकछेदे कार्यं मासकृतं वर्षसंचयं वापि ॥ तत्स
र्वं कर्तव्यं वर्षादूर्ध्वं न कदाचित्तु ॥ एवं चतुर्दशवर्षव्यापिन्यपि रामवनवासे ये विराधवधादयः कथांशा
स्ते ते वर्षं वर्षं बोधयुक्तादि न युग्मादीनां एकतमेन सूचनाया न विरुद्धाः ॥ दिनावसा[illegible]
पद्युते ॥ अर्थोपक्षेपकाः पंच विष्कंभकप्रवेशकौ ॥ चूलिकांकावतारोथ स्या[illegible] ॥ वृत्त[illegible] ॥ वर्ति
नां वर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ॥ संक्षिप्तार्थस्तु विष्कंभ आदावंकस्य दर्शितः ॥ मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्रा
भ्यां संप्रयोजितः ॥ शुद्धः स्यात्स तु संकीर्णो नीचमध्यमकल्पितः ॥ तत्र शुद्धो यथा ॥ मालतीमाधवे श्मशाने कपालकुं
डला ॥ संकीर्णो यथा ॥ रामाभिनंदे क्षपणककापालिकौ ॥ अथ प्रवेशकः ॥ प्रवेशकोनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयो
जितः ॥ अंकद्वयांतरिनिज्ञेयः शेषं विष्कंभके यथा ॥ अंकद्वयांतरिति प्रथमेंकेस्य निषेधः ॥ यथा वेण्यामश्वत्था
मांके राक्षसमिथुनं ॥ अथ चूलिका ॥ अंतर्जवनिकासंस्थैः सूचनार्थस्य चूलिका ॥ यथा वीरचरिते चतुर्थांकस्या
दौ नेपथ्ये ॥ भो भो वैमानिकाः प्रवर्त्यंतां रंगमंगलानीत्यादि ॥ अनेन रामेण परशुरामो जित इति नेपथ्यपात्रैः सू

६९

चितः। अथांकावतारः। अंकांतेसूचितःपात्रैस्तदंकस्याविभागतः। यत्रांकोवतरत्येषोंकावतारइतिस्मृतः। यथाभिज्ञा
नेपंचमांकसूचितःषष्ठांकस्तस्यांगविशेषइवावतीर्णः। अथांकमुखं। यत्रस्यादंकएकस्मिन्नंकानांसूचनाखिला।
तदंकमुखमित्याहुर्बीजार्थख्यापकंतुयत्। यथामालतीमाधवप्रथमांकादौकामंदक्यवलोकितेभूरिवसुप्रभृ
तीनांभाविभूमिकानांपरिक्षिप्तकथाप्रबंधस्यप्रसंगात्सन्निवेशंसूचितवत्यौ। अंकांतपात्रैरंकास्यंछिन्नांकस्या
र्थसूचना। अंकांतपात्रैरंकांतप्रविष्टैःपात्रैः। यथावीरचरिते द्वितीयांकांतेप्रविश्यसुमंत्रः। भगवंतौवसिष्ठविश्वामि
त्रौभवतःसभार्गवानाह्वयतः। इतरेघ्न भगवंतौ। सुमंत्रः। महाराजदशरथस्यांतिके। इतो [illegible] त्रैवगच्छामइत्यंकप
रिसमाप्तौ ततःप्रविशंत्युपविष्टावसिष्ठविश्वामित्रपरशुरामाइत्यत्रपूर्वांकांतएव [illegible]
तानंदजनककथाविच्छेदेनोत्तरांकमुखसूचनादंकास्यमिति। एतच्चधनिकमतानुसारेणोक्तं। अन्येत्वंकावता
रेणैवेदंगतार्थमित्याहुः। अपेक्षितंपरित्यज्यनीरसंवस्तुविस्तरं। यदासंदर्शयेच्छेषमामुखानंतरंतदा। कार्यो वि

ष्कंभकोनाद्ये आमुखाक्षिप्तपात्रकः। यथारत्नावल्यां। योगंधरायणप्रयोजितः यदातु सरसं वस्तु मूलादेव प्रतीयते।
आदावेवतदाकुर्यादामुखाक्षेपसंश्रयः। यथाशाकुंतले। विष्कंभकाद्यैरपिनोवधोवाच्योधिकारिणः। अन्योन्येनति
रोधानंनकुर्याद्रसवस्तुनोः। रसःशृंगारादिः। यदुक्तंधनिकेन। नचातिरसतोवस्तुदूरंवि [illegible]
रोदध्याद्रसमलंकारलक्षणैरिति। बीजंबिंदुःपताकाचप्रकरीकार्यमेवच। अर्थप्रकृतयःपंचज्ञात्वायोज्यायथावि
धि। अर्थप्रकृतयःप्रयोजनसिद्धिहेतवः। तत्रबीजंयथा। स्वल्पमात्रंसमुद्दिष्टंबहुधायद्विसर्पति। फलस्यप्रथमोहेतु
र्बीजंतदभिधीयते। यथारत्नावल्यां। वत्सराजस्यरत्नावलीप्राप्तिहेतुर्दैवानुकूल्यलालितोयोगंधरायणस्यव्यापा
रः। यथावा। वेण्यांद्रौपदीकेशसंयमनहेतुर्भीमसेनक्रोधोपचितोयुधिष्ठिरोत्साहः। अवांतरार्थविच्छेदेबिंदुरच्छेद
कारणं। यथारत्नावल्यां। मदनपूजापरिसमाप्तौकथार्थविच्छेदेसतिउदयनस्येंदोरिवोद्वीक्ष्यतइति। सागरिकाश्रु
त्वासहर्षं। कधएसोउदअणणरिंदोइत्यादिरनंतरार्थहेतुः। व्यापिप्रासंगिकंवृत्तंपताकेत्यभिधीयते। यथारामचरिते॥

सुग्रीवादेः। वेण्यां भीमादेः। शाकुंतले विदूषकस्य चरितं। पताकानायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलांतरं। गर्भसंधौ विमर्शे

वा निर्वाहस्तस्य जायते। यथा सुग्रीवादे राज्यप्राप्त्यादि। यत्तु मुनिनोक्तं। आ गर्भाद्वा विमर्शाद्वा पताका विनिवर्तत इति।

तत्र पताकेति। पताकानायकफलं निर्वहणपर्यंतमपि पताकायाः प्रवृत्तिदर्शनादिति व्याख्यातमभिनवगुप्तपादैः। प्रा

संगिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता। यथा कुलपत्यंके रावणजटायुसंवादः। प्रकरीनायकस्य स्यान्न स्वकीयं फलांतरं।

अपेक्षितं तु यत्साध्यमारंभो यन्निबंधनः। समापनं तु यत्सिद्ध्यै तत्कार्यमिति संमितं। यथा रामचरिते रावणवधः। अव

स्थाः पंच कार्यस्य प्रारब्धस्य फलार्थिनः। आरंभयत्नप्राप्त्याशानियताप्तिफलागमाः। भवेदारंभ औत्सुक्यं यन्मुख्य

फलसिद्धये। यथा रत्नावल्यां रत्नावल्यंतःपुरनिवेशार्थं यौगंधरायणस्यौत्सुक्यं। एवं नाय[illegible]

क्यं आकरेषु बोध्यं। प्रयत्नस्तु फलप्राप्तौ व्यापारोऽतित्वरान्वितः। यथा लोरखल्यां। तह वि णत्थि अण्णो दंसणोवाओ

त्ति जधा तधा आलिहिअ जधासमीहिदं करइस्सं इत्यादिना प्रतिपादितो रत्नावल्याश्चित्रलिखनादिर्वत्सराजसंगमो

पायः। यथा रामचरिते समुद्रबंधनादि। उपायापायशंकाभ्यां प्राप्त्याशा प्राप्तिसंभवः। यथा रत्नावल्यां तृतीयेंके वेषपरि
वर्तनाभिसरणादेः संगमोपायाद्वासवदत्तालक्षणापायशंकया चानिर्द्धारितैकांतसंगमफलप्राप्तिः प्राप्त्याशा। एवम
न्यत्र। अपायाभावतः प्राप्तिर्नियताप्तिस्तु निश्चिता। अपायाभावान्निर्द्धारितैकांतफलप्र[illegible]
देवीप्रसादनं मुक्त्वा नान्यमुपायं पश्यामीति देवीलक्षणापायस्य प्रसादनेन निराकरणान्नियत फलप्राप्तिः सूचिता।
सावस्था फलयोगः स्याद्यः समग्रः फलोदयः। यथा रत्नावल्यां। रत्नावलीलाभश्चक्रवर्तित्वलक्षणफलांतरलाभ
सहितः। एवमन्यत्र यथासंख्यमवस्थाभिराभिर्योगात्तु पंचभिः। पंचधैवेतिवृत्तस्य भागाः स्युः पंचसंधयः। तल्लक्ष
णमाह। अंतरैकार्थसंबंधः संधिरेकान्वये सति। एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानां अवांतरैकप्रयोजनसं
बंधः संधिः। तद्भेदानाह। मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्शोपसंहृतिः। इति पंचास्य भेदाः स्युः क्रमाल्लक्षणमुच्यते। यथा
निर्देशं लक्षणमाह। यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा। प्रारंभेन समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितं। यथा रत्नावल्यां

७१

142

प्रथमांके। फलप्रधानोपायस्य मुखसंधिनिवेशिनः। लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदो यत्र प्रतिमुखं च तत्। यथा रत्नावल्यां द्वितीयें
के। वत्सराजसागरिकासमागमहेतोरनुरागबीजस्य प्रथमांकोपक्षिप्तस्य सुसंगताविदूषकाभ्यां ज्ञायमानतया किंचि
ल्लक्ष्यस्य वासवदत्तया चित्रफलकवृत्तांतेन किंचिदुन्नीयमानस्योद्भेदरूप उद्भेदः। फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य
किंचन। गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान्मुहुः। फलगर्भीकरणाद्गर्भः। यथा रत्नावल्यां द्वितीयेंके। तद्वार्तान्वेषणाय
गतः कथं चिरयति। वसंतक इत्यन्वेषणं। विदूषकः ही ही भोः कोसंबीरज्जलाभेणापि ण तारिसो पिअवआसस्स परिओ
सो जारिसो मम सआसादो पिअवअणं सुणिअ भविस्सदि इत्यादिषु उद्भेदः। पुनरपि वासवदत्ताप्रत्यभिज्ञया ह्रासः। पुनः
सागरिकायाः संकेतस्थानगमनेन्वेषणं। पुनर्लतापाशकरणे उद्भेदः। अथ [illegible]मर्शः। यत्र म[illegible]फलोपाय उद्भिन्नो ग
र्भितोधिकः। शापाद्यैः सांतरायश्च स विमर्श इति स्मृतः। यथा शाकुंतले चतुर्थां[illegible]दौ। अनुरत्त[illegible]
विवाहविहिणा णिव्वुत्तकल्लाणा पिअसही सउंदला तह वि अणुरूवभत्तुभाइणी संवुत्तेति णिव्वुदं मे हिअअं। इत्यत आ
रभ्य ससमांकोपक्षिप्तात् छकुंतलाप्रत्यभिज्ञानात् प्रागर्थसंचयः शकुंतलाविस्मरणरूपविघ्नालिंगितः। अथ निर्वहणं।

म

बीजवंतोमुखाद्यर्थाविप्रकीर्णायथायथं। ऐकार्थ्यमनुनीयंतेयत्रनिर्वहणंहितत्। यथावेण्यां। कंचुकीउपसृत्यस
हर्षंमहाराजदिष्ट्यावर्द्धसे। अयंखलुभीमसेनोदुर्योधनक्षतजारुणीकृतशरीरोदुर्लक्ष्यव्यक्तिरित्यादिनाद्रौपदी
केशसंयमनादिमुखसंध्यादिबीजानांनिजस्थानोपक्षिप्तानांएकार्थयो[illegible]नं। यथावा[illegible]
ऽभिज्ञानादुत्तरोऽर्थराशिः। एषामंगान्याह। उपक्षेपः परिकरः परिन्यासो[illegible]भनं। मुख[illegible]
नंपरिभावना। उद्भेदः करणंभेदएतान्यंगानिवैमुखे। यथोद्देशंलक्षणमाह। काव्यार्थस्यसमुत्पत्तिरुपक्षेपइतिस्मृ
तः। काव्यार्थइतिवृत्तलक्षणप्रस्तुताभिधेयः। यथावेण्यां। लाक्षागृहानलविषान्नसभाप्रवेशैः प्राणेषुवित्तनिच
येषुचनः प्रहृत्य। आकृष्टपांडववधूपरिधानकेशाः स्वस्थाभवंतुमयिजीवतिधार्तराष्ट्राः। समुत्पन्नार्थबाहुल्यंज्ञे
यः परिकरः पुनः। यथातत्रैव। प्रवृद्धंयद्वैरंममखलुशिशोरेवकुरुभिर्नतत्रार्योहेतुर्नचखलुकिरीटीनचयुवां। जरा
संधस्योरस्थलमिवविरूढंपुनरपिक्रुधाभीमः संधिंविघटयतियूयंघटयत। तन्निष्पत्तिः परिन्यासः। यथातत्रैव॥

७२

चंचद्भुजभ्रमितचंडगदाभिघातसंचूर्णितोरुयुगलस्यसुयोधनस्य। स्त्यानावबद्धघनशोणितशोणपाणिरुत्तंसयि

१४५

ष्यतिकचां त्वदेवि भीमः। अत्र उपक्षेपो नाम इतिवृत्तलक्षणस्य काव्याभिधेयस्य संक्षेपेणोपक्षेपणमात्रं परिकर
स्तस्यैव बहुलीकरणं। परिन्यासस्ततोपि निश्चयापत्तिरूपतया परितो हृदये न्यसनमित्येषां भेदः। एतानि चांगानि उक्ते
नैव पौर्वापर्येण भवंति। अंगांतराणि त्वन्यथापि। गुणाख्यानं विलोभनं। यथा तत्रैव द्रौपदी। किं दुक्करं तुये पुरिकुविदेण यथा
वा। ममचंद्रकलायां चंद्रकलावर्णने। सेयं। तारुण्यस्य विलास इत्यादि। यत्तु शाकुंतलादिषु ग्रीवाभंगाभिरामं मुहुरनु
पतति स्यंदने बद्धदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायं। दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः
कीर्णवर्त्मा पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति। इत्यादि मृगादिवर्णनं तन्न बीजार्थसंबंधाभावान्नास
ध्यंगं। एवमंगांतराणामपि। संप्रधारणमर्थानां युक्तिः। यथा वेण्यां सहदेवो भीमं [illegible] आर्य किं [illegible] संहे गोयमव्य
सन्न एवार्येण गृहीत इतस्ततः प्रभृति यावद्भीमवचनं। युष्मान्ह्रेपयति क्रोधा[illegible] शत्रुकुल[illegible]
णां सभायां केशाकर्षणं। प्राप्तिः सुखागमः। यथा तत्रैव। मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्दुःशासनस्य रुधिरं न पि
बाम्युरस्तः। संचूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू संधिं करोतु नृपतिः पणेन। द्रौपदी श्रुत्वा सहर्षं। णाध अस्सुदपुव्वए
भवतां

दंव अणं तापुणो वभाण। बीजस्यागमनं यत्तु तत्समाधानमुच्यते। यथा तत्रैव नेपथ्ये। भो भो विराट् द्रुपदप्रभृतयः श्रूय
तां। यत्सत्यव्रतभंगभीरुमनसा यत्नेन मंदीकृतं यद्विस्मर्तुमपीहितं शमवता शांतिं कुलस्येच्छता। तद्द्यूतारणिसंभृतं
नृपसुताकेशांबराकर्षणैः क्रोधज्योतिरिदं महत्कुरुवने यौधिष्ठिरं जृंभ[illegible] अत्र स्वा[illegible]
दि बीजस्य प्रधाननायकाभिमतत्वेन सम्यगाहितत्वात्समाधानं। कर[illegible]कृतो य[illegible]व धानं। मतिस्मृता।
यथा बालचरिते। उत्साहातिशयं वत्स तव बाल्यं च पश्यतः। समं हर्षविषादाभ्यामाक्रांतं युगपन्मनः। यथा वा मम
प्रभावत्यां। नयनयुगासेचनकमित्यादि। कुतूहलोद्भवा वाक्यैः प्रोक्ता च परिभावना। यथा वेण्यां द्रौपदी युद्धं स्यान्न
वेति संशयानां तूर्यशब्दानंतरं। णाध किं दाणी एसो पलअजलहरत्थणिदमंथरो खणे खणे समरदुंदुभी ताडी अदि।
बीजार्थस्य प्ररोहः स्यादुद्भेदः। यथा तत्रैव द्रौपदी णाध पुणो वि तुए समासासइदव्वा। भीमः। भूयः परिभवक्लांतिल
ज्जाविधुरितानन। अनिःशेषितकौरव्यं न पश्यसि वृकोदरं। करणं मतं। प्रकृतार्थसमारंभः। यथा तत्रैव। देवि गच्छामो
वयमिदानीं कुरुकुलक्षयायेति। भेदः संहतिभेदनं। यथा तत्रैव। अत एवाद्यप्रभृति भिन्नोऽहं भवद्भ्यः। केचित्तु भेदः प्रो

७३

त्साहनेति वदंति। अथ प्रतिमुखांगानि। विलासः परिसर्पश्च विधुतं तपनं तथा। नर्म नर्मद्युतिश्चैव तथा प्रगमनं पुनः। विरो
धश्च प्रतिमुखे तथा स्यात्पर्युपासनं। पुष्पं वज्रमुपन्यासो वर्णसंहार इत्यपि। तत्र। समीहा रतिभोगार्था विलास इति क
थ्यते। रतिलक्षणभावस्य यो हेतुभूतो भोगो विषयः प्रमदा पुरुषो वा तदर्था समीहा विलासः। यथा शाकुंतले। कामं प्रि
या न सुलभा मनस्तु तद्भावदर्शनायासि। अकृतार्थेपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते। दृष्टनष्टानुसरणं परिसर्प
श्च कथ्यते। यथा शाकुंतले। राजा। भवितव्यमत्र तया। तथाहि। अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात्पश्चात्। द्वा
रेस्य पांडुसिकते पदपंक्तिर्दृश्यतेभिनवा। कृतस्यानुनयस्यादौ विधुतं त्वपरिग्रहः। यथा तत्रैव। अलं वो अंतेउरविरह
पज्जुस्सुएण राएसिणो उवरुद्धेण। केचित्तु विधुतं स्यादनादर इति वदंति। [illegible] यादर्शनं [illegible] वै [illegible] य
था रत्नावल्यां। सागरिका। दुल्लहजणाणुराओ लज्जा गरुई परवसो अप्पा। [illegible] न हि विसमं [illegible] सरणं णव
रि एक्कं। परिहासवचो नर्म। यथा रत्नावल्यां। सु. संगता। सखि जस्स कदे तुमं आअदा सो अअं पुरओ चिट्ठदि। सागरि
का। सासूयं। कस्स कदे अहं आअदा। सु. सं. अण्णसंकिदे चित्तफलहस्स। इति सुपरिहासजा। नर्मद्युतिः। यथा तत्रैव।
पिअ

स्कसंगता। अदंसिणादाणिं सितुमं जाए अंभट्टिणा उत्थावलंबिता कोवंणमुंचसि। साग० सभ्रूभंगमीषद्विहस्य। स्कसंग
देदाणीं ण विरमासि। केचित्तु दोषस्याछादनं हास्यं नर्मद्युतिरिति वदंति। प्रगमनं वाक्यं स्यादुत्तरोत्तरं। यथा विक्रमोर्वश्य
उर्वशी। जाअदु २ महाराओ। राजा। मया नाम जितं यस्य त्वयायं समुदीर्यते। [illegible] द्रः सह [illegible]
सादि। विरोधो व्यसनप्राप्तिः। यथा चंडकौशिके। राजन् असमीक्ष्यकारिणा [illegible] वस्फुर [illegible]
ध्यां समाक्रांतः। कृतस्यानुनयः पुनः। स्यात्पर्युपासनं। यथा रत्नाव०। विदूषकः। भो मा कुप्प एसा हि कदलीघरं गदे सा
दि। पुष्पं विशेषवचनं मतं। राजा हस्ते गृहीत्वा स्पर्शं नाटयति। विदू०। भो व अस्स एसा अपुव्वा सिरी तुए समासादिदा।
राजा। वयस्य सत्यं। श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः। कुतोन्यथा पतत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः। प्रत्यक्षनिष्ठु
रं वज्रं। यथा तत्रैव। राजा। कथमिह स्थोहं त्वया ज्ञातः। स्कसंगता। ण केवलं तुमं समं चित्तफलएण। ता जाव गदुअ दे
वीए णिवेदइस्सं। उपन्यासः प्रसादनं। यथा तत्रैव। स्कसं०। भट्टा अलसंकाए विभट्टिणो पसादेण कीलिदं जेव ता किं ए
दे हिकणाभरणेहिं। अदो वि मे गरुओ पसाओ एसो जं की सतुये अहं आलिहिदा जि कुवि आमे पिअसही सा अ

७४

148

रिआए साजेव्वप्पसादीयदु। केचित्तु। उपपत्तिकृतोयोर्थउपन्यासः सकीर्तितः इतिवदंति। तथातत्रैव। अदिमुह राउवुगभभदासी
ति। चातुर्वर्ण्योपगमनंवर्णसंहारइष्यते। यथावीरचरितेतृतीयंके। परिषदियमृषीणामेषवीरोयुधाजित्सममृषिभिरमात्यै
र्लोमपादश्चवृद्धः। अयमविरतयज्ञोब्रह्मवादीपुराणःप्रभुरपिजनकानांअदुहोयाचकस्तेइत्यत्रऋषिक्षत्रादीनांमुनीनां
मेलनंमभिनवगुप्तपादास्तु वर्णशब्देनपात्राण्युपलक्ष्यंते। संहारोनाममेलनमितिव्याचक्षते। उदाहरंतिचरत्नावल्यांद्वि
तीयेंके। अदोविमाअअंगुरुओपसादोइत्यादराभ्यणंदत्थेगेण्हि अपसादेहिणं। राजा। क्कासोक्कासो विस्सादि। अथगर्भां
गानि। अभूताहरणंमार्गोरूपोदाहरणेक्रमः। संग्रहश्चानुमानंचप्रार्थनाक्षिप्तिरेवच। त्रोटका दिबलोद्वेगागर्भेस्युर्वि
द्रवस्तथा। तत्रव्याजाश्रयंवाक्यमभूताहरणंमतं। यथाअश्वत्थामांकेअश्व[illegible]। अहत[illegible]
स्वैरंशेतेगजइतिर्व्याहृतंसत्यवाचा। तच्छ्रुत्वासौदयिततनयःप्रत्ययात्तस्यराज्ञ[illegible]णण्या[illegible]
(पुन) मुमोच। तत्वार्थकथनंमार्गः। यथाचंडकौशिके। राजा। भगवन्गृह्यतामर्जितमिदंभार्यातनयविक्रयात्। शेषस्यार्थेकरि
ष्यामि चंडाले प्यात्मविक्रयं। रूपंवाक्यंवितर्कवत्। यथारत्नावल्यांराजा। मनः प्रकृत्यैवचलंदुर्लक्ष्यंचतथापिमे। कामे

नैतत्कथं विद्धं समं सर्वैः शिलीमुखैः। उदाहरणमुत्कर्षयुक्तं वचनमुच्यते। यथा अश्वत्थामांके। यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुज
गुरुमदः पांडवानां चमूनां यो यः पांचालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा। यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च
यश्च प्रतीपः क्रोधांधस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामंतकस्यांतकोहं। भावतत्वोप[illegible] कृतक्रम [illegible]
जा। स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामि। तथाहि। उन्नमितै[illegible]उतमान[illegible] चपला
पुलकांचितेन कथयति मय्यनुरागं कपोलेन। संग्रहः पुनः। सामदानार्थसंपन्नः। यथा रत्ना॰ राजा साधु वयस्य इदं ते पारितो
षिकं मितिकटकं ददाति। लिंगाद्दहोनुमानता। यथा जानकी राघवे रामः। लीलागतैरपि तरंगयतो धरित्रीमालोकनैर्नमय
तो जगतां शिरांसि। तस्यानुमानयति कांचनकांतिगौरकायस्य सूर्यतनयत्वमधृष्यतां च। रतिहर्षोत्सवानां तु प्रार्थनं प्रा
र्थना भवेत्। यथा रत्ना॰। प्रिये सागरिके। शीतांशुर्मुखमुत्पले तव दृशौ पद्मानुकारौ करौ रंभास्तंभनिभं तवोरुयुगलं बा
हू मृणालोपमौ। इत्याह्लादकराखिलांगि रभसान्निःशंकमालिंग्य मामंगानि त्वमनंगतापविधुराण्येह्येहि निर्वापय। इदं
प्रार्थनाख्यमंगं यन्मते निर्वहणे भूतावसरत्वाभावात् शास्त्रिणां मांगं नास्ति तन्मतानुसारेणोक्तं। अन्यथांगानां पंचषष्टिसं

७५

150

रव्यत्वप्रसंगात्। रहस्यार्थस्य तूद्भेदः क्षिप्तिः स्यात्। यथाश्वत्थामांके। एकस्यैव विपाकोयं दारुणो भुवि वर्तते। केशग्रहे द्वितीयेस्मि
न्नूनं निःशेषिताः प्रजाः॥ त्रोटकं पुनः संरब्धवाक्। यथा चंडकौशिके। कौ। आः पुनः कथमद्यापि न संभृतानि दक्षिणास्वर्णा
नि। अधिबलमभिसंधिः छलेनयः। रत्ना। कांचनमाला। भट्टिणि इयं सा चित्तसालिआ वसंतरस्स सण करेमी सादि। नृपा
दिजनिताभीतिरुद्वेगः परिकीर्तितः। यथा वेण्यां। प्राप्तावेकरथारूढौ पृच्छंतौ त्वामितस्ततः। स कर्णारिः स च क्रूरो वृककर्मा वृ
कोदरः॥ शंका भयत्रासकृतः संभ्रमो विद्रवो मतः। यथा कालांतककरालास्यं क्रोधोद्धूतं दशाननं। विलोक्य वानरानीके सं
भ्रमः कोप्यजायत॥ अथ विमर्शांगानि। अपवादोथ संफेटो व्यवसायो द्रवो द्युतिः। शक्तिः प्रसंगः खेदश्च प्रतिषेधो विरोध
नं। प्ररोचना विमर्शे स्यादादानं छादनं तथा। दोषप्रख्यापवादः स्यात्। यथा वेण्यां [illegible] छिरः [illegible] हि
तस्य दुरात्मनः कौरवापसदस्य पदवी। पांचालः। न खलु केवलं पदवी स एव दुरात्मा देव [illegible]
ब्धः। संफेटो रोषभाषणं। यथा तत्रैव राजा। अरे रे मरुत्तनय वृद्धस्य राज्ञः पुरतो निंदितमप्यात्मकर्म श्लाघसे। शृणु रे। कृष्टा केशेषु
भार्या तव तव च पश्वोस्तस्य राज्ञस्तयोर्वा प्रत्यक्षं भूपतीनां मम भुवनपते राज्ञया द्यूतदासी। तस्मिन्वैरानुबंधे वद किमपकृतं तैर्है

तायेनरेंद्राबाल्होवरिश्यां निभारह्रविणगुरुमदं मार्मृजंत्वैवदर्पः। भी· सक्रोधं आः पाप। राजा आः पापेत्यादि। व्यवसायश्च बिज्ञे

यः प्रतिज्ञाहेतु संभवः। यथात्रैवभीमः। निहतारोपकौरव्यः क्षीबो दुःशासनासृजा भंक्ता स्कयोधनस्योर्वो भई मोयं शि

रसानतः। द्रवो गुरुव्यतिक्रांतिः शोकरोगादि संभवा। यथात्रैव युधि·। भगवन [illegible] जस्क [illegible]

सि नकृताक्षत्रियाणां धर्मोरूढं सख्यं तदपि गणितं नानुजस्यार्जुनेन। तुल्यः का [illegible] भवतः [illegible] पाः स्नू [illegible] धृ काय

पंथायदसि विमुखो मंदभाग्येमयीत्थं। तर्जनोद्वेजने प्रोक्ताद्युतिः। यथात्रैव दुर्योधनं भीमेनोक्तं। जन्मेंदोर्विमले कुले

व्यपदिशस्यद्यापि धत्से गदां मां दुःशासनकोष्णशोणितमधुक्षीबं रिपुं भाषसे। दर्पांधो मधुकैटभद्विषि हरावप्युद्धतं

चेष्टसे त्रासान्मे नृपशो विहाय समरं पंकेधुना लीयसे। शक्तिः पुनर्भवेत्। विरोधस्य प्रशमनं। यथात्रैव। कुर्वंत्वाप्ता

हतानां रणशिरसि नरा भस्मसाद्देहभारानश्रून्मिश्रं कथंचिद्ददतु जलममी बांधवा बांधवेभ्यः। मार्गंतां ज्ञातिदेहान्हतन

रगहने खंडितान्गृध्रकंकैरस्तं भास्वान्प्रयातः सहरिपुभिरयं संह्रियंतां बलानि। प्रसंगो गुरुकीर्तनं। यथा मृच्छकटिका

यां। चंडालकः। एसो सागलदत्तस्स सुअस्स विणअदत्तस्स णत्तिओ चारुदत्तो वावादिदुं वज्झट्ठाणं णिज्जदि। एदेण किर गणिया वसंतसेणा स्

रवरशतपरिपूतं गोत्रमुद्भासितं यत्सदसि निबि

ओ अज्ज विणअदत्तस्स णत्तिओ चारुदत्तो वावादिदुं वज्झट्ठाणं णिज्जदि। एदेण किर गणिया वसंतसेणा स्

७८

152

उच्चैस्त्वत्रस्त्रघोषैः पुरस्तात्। ममनिधनदशायां वर्तमानस्य पापैस्तद सदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायामित्यनेन चारुद
त्ताद्युदयानुकूल्यप्रसंगेन गुरुकीर्तनप्रसंगः। मनश्चेष्टा समुत्पन्नः श्रमः खेद इति स्मृतः। मनः समुत्पन्नो यथा मालतीमाध
वे। दलति हृदयं गाढोत्कंठं द्विधा तु न भिद्यते वहति विकलः कायो मोहं न मुंचति चेतनां। ज्वलयति तनूमंतर्दाहः करोति
न भस्मसात् प्रहरति विधिर्मर्मच्छेदी न कृंतति जीवितं। एवं चेष्टा समुत्पन्नोपि। ईप्सितार्थप्रतीघातः प्रतीषेध इतीष्यते। य
था मम प्रभावत्यां विदूषकं प्रति प्रद्युम्नः। सखे कथमिह त्वमेकाकी वर्तते। क्व पुनः प्रियः सखीजनानुगम्यमाना मे प्रिय
तमा प्रभावती। विदू॰। अस्फुरवा इणा आ आरि अकहिं पिणी दा। प्रद्युम्नः। दीर्घं निश्वस्य। हा पूर्णचंद्रमुखि मन्नचकोरने
त्रे मामानतांगि परिहाय गतासि। कुत्र। गच्छत्वमद्य ननु जीवितत्तूर्णमेव देवं क[illegible]रं कुन[illegible]।[illegible]
मनं विरोधनमिति स्मृतं। यथा वेण्यां युधिष्ठिरः। तीर्णे भीष्ममहोदधौ कुथमा[illegible]नले नि[illegible]कर्णा[illegible]
नि प्रत्रामिते शल्ये च याते दिवं। भीमेन प्रियसाहसेन रभसादल्पावशिष्टे जये सर्वे जा। वितसंशयं वयमनी वाचा समारो
पिताः। प्ररोचना तु विज्ञेया संहारार्थप्रदर्शिनी। यथा वेण्यां। पांचालकः। अहं देवेन चक्रपाणिना इत्युपक्रम्य कृतसंदेह न।

153

पूर्यतां सलिलेन रत्न। कलशा राज्याभिषेकाय ते कृष्णा संतं चिरोज्झितां तु कबरीबंधे करोतु क्षणं। रामे शातकुठारभास्क
रकर्मक्षत्रद्रुमोच्छेदिनि क्रोधांधे च वृकोदरे परिपतत्याजौ कुतः संशयः। कार्यसंग्रह आदानं। यथा वेण्यां। भोभोस्यमंत
पंचकसंचारिणः। नाहं रक्षो न भूतो रिपुरुधिरजलाह्लादितांगः प्रकामं निस्
क्षत्रियोस्मि। भो भो राजन्यवीराः समरशिखिशिखाभुक्तशेषाः कृतं वस्त्रा
तेयत। अत्र समस्तरिपुवधकार्यस्य संगृहीतत्वादादानं। नदाकुःछादनं पुनः। कार्यार्थमपमानादेः सहनं खलु यद्भवेत
। यथा तत्रैव। अर्जुनः आर्य अप्रियाणि करोत्येष वाचा शक्तो न कर्मणा। हतभ्रातृशतो दुःखी प्रलापैरस्य का व्यथा॥ अ
थ निर्वहणांगानि। संधिर्विबोधो ग्रथनं निर्णयः परिभाषणं। कृतिः प्रसाद आनंदः समयो ह्युपगूहनं। भाषणं पूर्ववा
क्यं च काव्यसंहार एव च। प्रशस्तिरिति संहारे ज्ञेयान्यंगानि नामतः। तत्र बीजोपगमनं संधिः। यथा वेण्यां। भवति यज्ञवे
दिसंभवे स्मरति भवती यन्मयोक्तं। चंचुद्भुजोत्यादि। अनेन मुखे प्रक्षिप्तबीजस्य पुनरुपगमनमिति संधिः। विबोधः ६०
कार्यमार्गणं। यथा तत्रैव भीमः। मुंचतु मामार्यः क्षणमेकं। युधि०। किमपरमवशिष्टं। भीमः। महदवशिष्टं। संयमयामि ता

वदनेन दुःशासनशोणितोक्षितेन पाणिना पांचाल्यां दुःशासनावकृष्टं केशहस्तं । युधि० । गच्छतु भवाननुभवतु तपस्विनी वेणी
संहारमित्यनेन केशसंयमन कार्यस्यान्वेषणा हि बोधः । उपन्यासस्तु कार्याणां ग्रथनं । यथात्रैव भीमः । पांचालि न खलु मयि
जीवति संहर्तव्या दुःशासनविलुलिता वेणिरात्मपाणिभ्यां तिष्ठ स्वयमेवाहं संहरामि इत्यनेन कार्यस्योपक्षेपणाद्ग्रथनं ।
निर्णयः पुनः । अनुभूतार्थकथनं । यथात्रैव भीमः । देवदेव अजातशत्रो अद्यापि दुर्योधनहतकः । मया हि तस्य दुरात्मनः ।
भूमौ क्षिप्तं शरीरं निहितमिदमसृक् चंदनाभं निजांगे लक्ष्मीरार्ये निषिक्ता चतुरुदधिपयःसीमया सार्द्धमुर्व्या । भृत्या मि
त्राणि योधाः कुरुकुलमनुजा दग्धमेतद्रणाग्नौ नामैकं यद्ब्रवीषि क्षितिपतदधुना धार्तराष्ट्रस्य शेषं । यदंतिपरिभाषणं ।
परिवादकृतं वाक्यं । यथा शाकुंतले । राजा आर्ये अथ सा तत्रभवती किमाख्य [illegible] पत्नी [illegible]
पश्चाद्दुर्णोणाममपि गेण्हदि । लब्ध्वानुगमनं कृतिः । यथा वेण्यां कृष्णः । एते भगवंत [illegible] ल्मी [illegible] लादनानपकर्पा ।
यंतस्तिष्ठंती त्यनेन प्राप्तराज्यस्याभिषेकमंगलैः स्थिरीकरणं कृतिः । शुश्रूषादिप्रसादः स्यात् । तत्रैव यथा । भीमेन द्रौपद्याः
केशसंयमनं । आनंदो वांछितागमः । यथा तत्रैव द्रौपदी । विस्मृतमिदं एदं वावारं देवस्स प्पसाएण पुणो विसिक्खिस्सं । समय ।

दुःखनिर्यातनं। यथा रत्ना० वासवदत्ता। रत्नावलीमालिंग्य समरससा बहिणिए। तद्वेदुपगूहनं। यत्स्यादद्भुतसंप्राप्तिः। य
थाममप्रभावत्यां। नारददर्शनात्। प्रद्युम्नः ऊर्ध्वमवलोक्य। दधद्विद्युल्लेखामिव कुसुममालांपरिमलभ्रमद्भृंगश्रेणिध्व
निभिरुपगीतां ततइतः। दिगंतं ज्योतिर्भिस्तुहिनकरगौरैः शबलयन्नितःकैल[illegible]पतति[illegible]किं पुनरिदं। [illegible]
नादिभाषणं। यथा चंडकौशिके। धर्मः। तदेहि धर्मलोकमधितिष्ठ। पूर्ववाक्यं[illegible]यंयथ[illegible]दर्शनं। यथावेणी।
भीमः बुद्धिमतिके क्वसा भानुमती परिभवतु संप्रति पांडवान्। वरप्रदानसंप्राप्तिः काव्यसंहार इष्यते। यथा सर्वत्र। किं ते
भूयः प्रियमुपकरोमि। नृपदेशादिशांतिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते। यथा मम प्रभावत्यां। राजानः स्फारनिर्विशेषमधु
नापत्यं पांतु निस्संप्रजाजीयास्फुः सदसद्विवेकपटवः संतो गुणग्राहिणः। सम्यक्कुसस्यसमृद्धयः समधिकाः संतु क्ष्मामंडले
भूयादव्यभिचारिणी त्रिजगतो भक्तिश्च नारायणे। अनंत्योपसंहारप्रशस्त्योरंत एकेन क्रमेणैव स्थितिः। इह च मुखसंधौ
उपक्षेपपरिकरन्यासयुक्त्युद्भेदसमाधानानां। प्रतिमुखे च परिसर्पणप्रगमनवज्रोपन्यासपुष्पाणां। गर्भे अभूताहर
णमार्गतोटकाधिबलाक्षेपाणां। विमर्शे अपवादशक्तिव्यवसायप्ररोचनादानानां प्राधान्यमन्येषां यथासंभवं स्थितिरिति किंचित्।

७८

156

चतुःषष्टिविधं ह्येतदंगं प्रोक्तं मनीषिभिः। कुर्यादनियने तस्य संधावपि निवेशनं। रसानुगुणतां वीक्ष्य रसस्यैव हि मुख्यता। य
था वेण्यां तृतीयेंके दुर्योधनकर्णयोर्महत् संप्रधारणं। एवमन्यदपि। यत्तु रुद्रटादिभिर्नियम एवेत्युक्तं तल्लक्ष्यविरुद्धं। इष्टार्थ
रचनाश्चर्यलाभो वृत्तांतविस्तरः। रागप्राप्तिः प्रयोगस्य गोप्यानां गोपनं तथा। प्रकाशनं प्रकाश्यानामंगानां षड्विधं फलं॥
अंगहीनो नरो यद्वन्नैवारंभक्षमो भवेत्। अंगहीनं तथा काव्यं न प्रयोगाय युज्यते। संपादयेतां संध्यंगं नायकप्रतिनायकौ।
तदभावे पताकाद्यास्तदभावे तथेतरत्। प्रायेण प्रधानपुरुषप्रयोज्यानि संध्यंगानि भवंति। किंतु पक्षेपाद्यंगत्रयं बीज
स्याल्पमात्रसमुद्दिष्टत्वादप्रधानपुरुषप्रयोजितमेव साधु। रसव्यक्तिमपेक्ष्यैषामंगानां सन्निवेशनं। नतु केवलया शास्त्र
स्थितिसंपादनेच्छया। तथा च यद्वेण्यां दुर्योधनस्य भानुमत्या सह विप्रलंभो द[illegible]शेयस[illegible]चितं। अविरुद्धं
तु यद्वृत्तं रसादिव्यक्तये धिकं। तदप्यन्यथयेद्धीमान्न वदेद्वा कदाचन। अनयोरु[illegible]सबं[illegible]
शृंगारे कैशिकी वीरे सात्वत्यारभटी पुनः। रसे रौद्रे च बीभत्से वृत्तिः सर्वत्र भारती। चतस्रो वृत्तयो ह्येताः सर्वनाट्यस्य मातृकाः
स्युर्नायकादिव्यापारविशेषा नाटकादिषु। तत्र कैशिकी। या श्लक्ष्णनेपथ्यविधानचित्रा स्त्रीसंकुला पुष्कलनृत्यगीता॥ क.

मोपभोगप्रचुरोपचारा। साकैशिकी चारुविलासयुक्ता। नर्म च नर्मस्फुर्ज्जो नर्मस्फोटश्च नर्मगर्भश्च। चत्वार्यंगान्यस्याः। तत्र
वैदग्ध्यक्रीडितं नर्म। इष्टजनावर्जनकृत् तच्चापि त्रिविधं स्मृतं। विहितं शुद्धहास्येन सशृंगारभयेन च। तत्र केवलहास्येन विहि
तं यथा। रत्नावल्यां वासवदत्ता फलकमुद्दिश्य सहासं। एसा वि अवरा तव समीवे [illegible] दाए [illegible]
सशृंगारहास्येन यथा। शाकुंतले राजानं प्रति शकुंतला। अ संतुट्ठो उण किंकरि [illegible] दाइदो [illegible]
सभयहास्येन यथा। रत्ना०। आलेख्यदर्शनावसरे। सुसंगता। जाणिदो मए एसो [illegible] समं चित्तफलएण। ता देवीए गदुअ
णिवेदयिस्सं। एतद्वाक्यसंबंधि नर्मोदाहृतं। एवं वेषचेष्टासंबंध्यपि। नर्मस्फूर्जः सुखारंभो भयांतो नवसंगमः। यथा मालवि
कायां संकेतनायकमभिसृतायां नायिकायां नायकः। विसृज सुंदरि संगमसाध्वसं ननु चिरात्प्रभृति प्रणयोन्मुखे। परि
गृहाण गते सहकारतां त्वमतिमुक्तलताचरितं मयि। मालविका। भट्टा देवीए भएण अप्पणो विपिअं काउण पारेमि इसा
दि। अथ नर्मस्फोटः। नर्मस्फोटो भावलेशैः सूचिताल्परसो मतः। यथा मालत्यां। गमनमलसं शून्या दृष्टिः शरीरमसौष्ठवं श्व
सितमधिकं किं न्वेतत्स्यात् किमन्यदितोथवा। भ्रमति भुवने कंदर्पाज्ञा विकारि च यौवनं ललितमधुरास्ते ते भावाः क्षिपंति

७१

हि
चधीरतां।अत्र सगम नोभिर्भावैर्ल्लैशौर्माधवस्य मालत्यामनुरागस्तोकः प्रदर्शितः।नर्मगर्भोव्यवहृतिर्नेतुःप्रच्छन्नवर्त्तिनः।यथा
तत्रैव।सखीरूपधारिणामाधवेन मालत्यामरणव्यवसायवारणं।अथसात्वती।सात्वती चवृत्तोसत्वशौर्यत्यागदयार्जवैः
सहर्षाक्षुद्रशृंगाराविशोका साद्भुता मता।उत्थापकोथसंघात्यः संलापः परिवर्तकः।विशेषाइति चत्वारः सात्वत्याः परि
कीर्तिताः।उत्तेजनकरी शत्रोर्वागुत्थापक उच्यते।यथावीरचरिते।आनंदाय च विस्मयाय च मया दृष्टोसि दुःखाय वा
वैतृष्ण्यं तु कुतोद्य संप्रति मम त्वद्दर्शने चक्षुषः।यन्मांगत्यसुखस्य नास्ति विषयः किंवा बहुव्याहृतैरस्मिन्विश्रुतजा
मदग्न्यविजये बाहौ धनुर्जृंभतां।मंत्रार्थदैवशक्त्यादेः संघात्यः संघभेदनं।[illegible]शक्त्या यथा मुद्राराक्षसे।राक्षसस
हायानां चाणक्येन स्वबुद्ध्या भेदनं।अर्थशक्त्यापि तत्रैव।दैवशक्त्या यथारा[illegible]रावणानु[illegible]भेदः।संला
पः स्याद्गभीरोक्तिर्नानाभावसमाश्रया।यथावीरचरिते रामः।अयं स यः कि[illegible]वारका[illegible]केयविजयावर्जितेन
भगवता नीललोहितेन परिवत्सरसहस्रांतेवासिने प्रसादीकृतः परशुः।परशुरामः।आ दाशरथे स एवायमाचार्यपादानां
प्रियः परशुः इत्यादि।प्रारब्धादन्यकार्याणां करणं परिवर्तकः।यथा वेण्यां भीमः।सहदेव गच्छ त्वं गुरुं वर्त्तस्वाहमप्यत्र।

गारं प्रविश्यायुधसहायो भवामि इति यावत्। अथवा। आमंत्रयितव्यैवमया पांचालीति। अथारभटी। मायेंद्रजालसंग्रा
मक्रोधोद्भ्रांतादिचेष्टितैः। संयुक्ता वधबंधाद्यैरुद्धतारभटी मता। वस्तूत्थापनसंफेटौ संक्षिप्तिरवपातनं। इति भेदास्तु च
त्वार आरभट्याः प्रकीर्तिताः। मायाद्युत्थापितं वस्तु वस्तूत्थापनमुच्यते। य[illegible]घोरे[illegible]मितो निजोनाति
मिरध्वांतैर्वियद्व्यापिभिर्भास्वंतः सकला रवेरपि कलाः कस्मादकस्मादमी। ए[illegible]कबंधक[illegible]पुर[illegible]ध्मायमा
दरामुंचंत्याननकंदरानलमुचस्तीव्रान्रवान्फेरवाः। इत्यादि। संफेटस्तु स[illegible]ः क्रुद्धसत्वरयोर्द्वयोः। यथा मा
लत्यां माधवाघोरघंटयोः। संक्षिप्ता वस्तुरचना शिल्पैरितरथापि वा। संक्षिप्तिः स्यान्निवृत्तौ च नेतुर्नेत्रंतरग्रहः। आ
द्यं यथा। उदयनचरिते कलिंगहस्तिप्रयोगः। द्वितीयं यथा वालिनिवृत्त्या सुग्रीवः। यथा वा परशुरामस्योद्धतस्य निवृत्त्या शांता
त्वापादनं पुण्या ब्राह्मणजातिरिति। प्रवेशत्रासनिष्क्रांतिहर्षविद्रवसंभवं। अवपातनमित्युक्तं। यथा कृत्यावरणे षष्ठें
के प्रविश्य खड्गहस्तः पुरुषः इत्यतः प्रभृति निष्क्रमणपर्यंतं। पूर्वमुक्तैव भारती। अथ नाट्योक्तयः। अश्राव्यं खलु यद्वस्तु त
दिह स्वगतं मतं। सर्वश्राव्यं प्रकाशं स्यात्तद्भवेदपवारितं। रहस्यं तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाश्यते। त्रिपताकाकरेणान्यमप

८०

वार्यांतराकथं। अन्योन्यामंत्रणंयत्स्याज्जनांतेतज्जनांतिकं। किंब्रवीषीतियन्नाट्येविनापात्रंप्रयुज्यते। [illegible]त्वेवानुक्तमप्यर्थंतस्या
दाकाशभाषितं। यःकश्चिदर्थोयस्माद्गोपनीयंतस्यांतरतऊर्ध्वांगुलिनतानामिकंत्रिपताकालक्षणंकरंकृत्वान्येनसहयन्मंत्र
तेतज्जनांतिकं। परिहृत्यान्यस्यरहस्यकथनमपवारितं। शेषंस्पष्टं। दत्तांसिद्धांचसेनांचवेश्यानांनामदर्शयेत्। दत्तप्रायाणि
वणिजांचेटचेष्टोस्तथापुनः। वसंतादिषुवर्ण्यस्यवस्तुनोनामयद्भवेत्। वेश्यायथावसंतसेनादिः। वणिग्विष्णुदत्तादिः। चे
टःकलहंसादिः। चेटीमंदारकादिः। नामकुर्यान्नाटकस्यगर्भितार्थप्रकाशनं। यथारामाभ्युदयः। नायिकानायकाख्याना
त्संज्ञाप्रकरणादिषु। यथामालतीमाधवादिः। नाटिकासट्टकादीनांनायिक[illegible]णं। यथारत्नावलीकर्पूरमंजर्या
दि। प्रायेणण्यंतकःसाधिर्गमेस्थानेप्रयुज्यते। यथाशाकुंतले। कृषीगच्छावइ[illegible]यावस्तावत्। राजास्वामीतिदेवे
तिभृत्यैर्भट्टेतिचाधमैः। राजर्षिभिर्वयस्येतितथाविदूषकेणच। राजन्नित्यृषिभि[illegible]पत्यप्रत्यये[illegible]वास्वेच्छयानाम
विप्रैर्विप्रआर्येतिवेतरैः। वयस्येत्यथवानाम्नावाच्योराज्ञाविदूषकः। वाच्योनटीसूत्रधारौआर्यनाम्नापरस्परं। सूत्रधारंव
देड्डावइतिवैपारिपार्श्वकः। तंसूत्रधारोमार्षेतिहंडेइत्यधमैःसमोः। वयस्येत्युत्तमैर्वाच्योमध्यैरार्येतिचाग्रजः। भगवन्नितिव

त्कव्याः सर्वे देवर्षिलिंगिनः। वदेद्राज्ञीं चचेटीं च भवतीति विदूषकः। आयुष्मन्रथिनं सूतो वृद्धं तातेति चेतरः। वत्स पुत्रक जाते
ति नाम्ना गोत्रेण वा सुतः। शिष्यो तु जश्च वक्तव्यो मात्य आर्येति चाधमैः। विप्रैरयममात्येति सचिवेति च भण्यते। साधो इति
तपस्वीति प्रशांतश्चोच्यते परैः। स्वगृहीताभिधः पूज्यः शिष्याद्यैर्विनिगद्यते। उपाध्[illegible]चार्यो म[illegible]ति भूपतिः। स्वा
ति युवराजस्तु कुमारो भर्तृदारकः। सौम्य भद्र मुखेत्येवमधमैस्तु कुमारकः। वाच्या[illegible]भी राज्ञः कुमारी भर्तृदारिका। पति
र्यथा तथा वाच्या ज्येष्ठमध्याधमैः स्त्रियः। आर्यपुत्रेति वक्तव्यो यौवनस्था पतिः[illegible]तिसदृशी प्रेष्या हंजे वेश्याज्जुका
तथा। कुट्टन्यंबेत्यनुगतैः पूज्या वा जरती जनैः। आमंत्रणैश्च पाखंडा वाच्याः स्वसमयागतैः। शकादयश्च संभाष्या भद्रदत्ता
दिनामभिः। यस्य यत्कर्म शिल्पं वा विद्या वा जिनिरेव वा। तेनैव नाम्ना वाच्योसौ ज्ञेयाश्चान्ये यथोचितं। अथ भाषाविभागः
पुरुषाणामनीचानां संस्कृतं संस्कृतात्मनां। सौरसेनी प्रयोक्तव्या तादृशीनां च योषितां। आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्रीं प्रयो
जयेत्। अत्रोक्ता मागधी भाषा राजांतःपुरचारिणां। चेटानां राजपुत्राणां श्रेष्ठानां चार्द्धमागधी। वाच्या विदूषकादीनां धूर्ता
नां स्यादवंतिका। योधनागरकादीनां दाक्षिणात्या हि दीव्यतां। शकाराणां शकादीनां शाकरीं संप्रयोजयेत्। बाह्लीकभाषो

८९

दीच्यामांदुविंडीद्रविडादिषु। आभीरीषु तथाभीरी चांडाली पुक्कसादिषु। आभीरी शाबरी चापि काष्ठपत्रोपजीविषु। तथैवां
गारकारादौ च पैशाची स्यात्पिशाचके। चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात्सौरसेनिका। बालानां षंढकानां च नीचग्रहविचा
रिणां। उन्मत्तानामातुराणां सैवस्यात्संस्कृतं क्वचित्। ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपहतस्य च। भिक्षुवल्कधरादी
नां प्राकृतं संप्रयोजयेत्। संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं लिंगिनीषूत्तमासु च। देवी मंत्रिसुता वेश्यास्वपि कैश्चित्तथोदितं। य
द्देशं नीचपात्रं तु तद्देशं तस्य भाषितं। कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाविपर्ययः। योषित्सखी बालवेश्या कितवाप्सरसां
तथा। वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चांतरांतरा। एषामुदाहराणि नाटकेषु वो [illegible] भाषालक्षणनियमस्तातपादानां
भाषामहार्णवे। षट्त्रिंशल्लक्षणान्यत्र नाट्यालंकृतयस्तथा। त्रयस्त्रिंशत्प्रयोज्य [illegible] ंगानि त्रयोदश। लास्यांगानि
दशायथालाभं रसव्यपेक्षया। यथालाभं प्रयोज्यानीति संबंधः। अत्र नाटके [illegible] णानि। [illegible] पणाक्षरसंघातः
भोदाहरणं तथा। हेतुसंशयदृष्टांतास्तुल्यतर्कः पदोच्चयः। निदर्शनाभिप्रायौ च प्राप्तिर्विचार एव च। दिष्टोपदिष्टे च गुण
निपातातिशयौ तथा। विशेषणनिरुक्ती च सिद्धिर्भ्रंशविपर्ययौ। दाक्षिण्यानुनयौ मालार्थापत्तिर्गर्हणं तथा। पृच्छा प्रसिद्धिः

सारूप्यं संक्षेपो गुणकीर्तनं। लेशोमनोरथोनुक्तसिद्धिः प्रियवचस्तथा। लक्षणानि। तत्र गुणैः सालंकारैर्योगस्तु भूषणं।
यथा। आक्षिपंत्यरविंदानि मुग्धे तव मुखश्रियं। कोशदंडसमग्राणां किमेषामस्ति दुःकरं। वर्णनाक्षरसंघातश्चित्रार्थैरक्षरैः
र्मितैः। यथा शाकुंतले। राजा। कश्चित्सखीयो नातिबाधते शारीरसंतापः। प्रियंवद [illegible] लब्धौषधोयमचिरेण समंगमिष्यति।
सिद्धैरर्थैः समं यत्र प्रसिद्धोर्थः प्रकाशते। श्लिष्टलक्षणचित्रार्था सा शोभेत्यभिधी [illegible]। सहस्रांशसभवः सुद्धःके॥८८॥
गुणान्वितः। काममधनुरिव क्रूरो वर्जनीयः सतां प्रभुः। यत्र तुल्यार्थयुक्तेन वाक्ये [illegible] नात्। साध्यतेभिमतः स्वार्थस्तु
दाहरणं मतं। यथा। अनुयांत्या जनातीतं कांतं साधुत्वया कृतं। का दिनश्रीर्विनार्केण का निशा शशिना विना। हेतुर्वाक्यं
समासोक्तमिष्टकृद्धेतुदर्शनात्। यथा वेण्यां। भीमं प्रति चेटी। एवं मये भाणिदं। भाणुमदि तुम्हाणं अमुक्के सके से कु
करुहे वी एक्के सा संजमियं त्ति। संशयो ज्ञाततत्त्वस्य वाक्ये स्याद्यदनिश्चयः। यथा ययातिविजये। इयं स्वर्गाधिनाथस्य
लक्ष्मीः किं यक्षकन्यका। किं चास्य विषयस्यैव देवता किमु पार्वती। दृष्टांतो यस्तु पक्षार्थसाधनाय निदर्शनं। यथा
वेण्यां भीमः। आर्ये उचितमेवैतस्याः यतो दुर्योधनकलत्रं हि सेत्यादि। तुल्यतर्कोयमर्थेन तर्कः प्रकृतगामिना। यथा नेव।

८२

श्रुभा

प्रायेणैव हि दृश्यंते कामं स्वप्नाः शुभाः शुभाः शतसंख्या पुनरियं सानुजं स्पृशतीव मां। संचेयो ऽर्थानुरूपोयः पदानां सपदोच्चयः।
यथा शाकुं तले अधरः पल्लवरागः कोमलविटपानुकारिणौ बाहू। कुसुममिव विलोभनीयं यौवनमंगेषु सन्नद्धं। अत्र प
दपदार्थयोः सौकुमार्यं सदृशमेव। यत्रार्थानां प्रसिद्धानां क्रियते परिकीर्तनं। परपक्षव्युदासार्थं तन्निदर्शनमुच्यते। यथा
क्षात्रधर्मोचितैर्धर्मैरलं शत्रुवधे बुधः। किं तु वालि निरामेण मुक्तो बाणः पराङ्मुखे। अभिप्रायस्य कसादृश्यादभूतार्थस्य क
ल्पना। यथा शाकुं। इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति। ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समिल्लतां छे
त्तुमृषिर्व्यवस्यति। प्राप्तिः केनचिदंशेन किंचिद्यत्रानुमीयते। यथा ममप्रभा [illegible] । अनेन खलु सर्वतश्चरता चंच
रीकेण वश्यं विदिता भविष्यति प्रियतमा मे प्रभावती। विचारो युक्तिवाक्यैः [illegible] क्षार्थसाधनं। यथा समस्त [illegible]
यां। राजा। नूनमियमंतःपिहितप्रमदमदनविकारा वर्तते यतः। हसति परितोषरहितं [illegible] णापि न क्षतांकिमपि। सख्या
मुदाहरंत्यामसमंजसमुत्तरं दत्ते। देशकालविशेषेण वर्णनादिष्टमुच्यते। यथा वेण्यां। सहदेवः। यद्वैद्युतमिव ज्योतिरार्यक्रो
धन संभृतं। तत्प्रावृडिव कृष्णेयं नूनं संवर्द्धयिष्यति। उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः। यथा शाकुं। शुश्रूषस्व गुरून् कुरु

प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मा स्म प्रतीपंगमः। भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी यां
त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः॥ गुणातिपातः कार्यस्य विपरीतं गुणान्प्रति। यथा मम चंद्रकलायां चंद्रप्रति।
तह संहारिज्जइ णमो घेप्पइ स अत्ते हितेऽपाओ। वससि सिरे वसुवइणो तह [illegible] नजीअणं हरसि। यः सामान्ये
णोद्रेकः स गुणातिशयो मतः। यथा तत्रैव। राजा चंद्रकलया मुखं निर्दिश्य अस [illegible] अद्विकचनवनीलाब्जयुग। ल[illegible]।
तःस्फूर्जत्कंबुर्विलसदलिसंघातउपरि। विनादोषासंगं सततपरिपूर्णा खि [illegible] तः प्राप्तश्चंद्रो विगलितकलंकः
सुमुखि ते। अर्थान्सिद्धान्वह्नतुल्का विशेषो क्रिविशेषणं। यथा तृष्णापहारी विमलद्विजावासो जनप्रियः। हृदः पद्मा
करः किंतु बुधस्त्वं स जलाशयः। पूर्वसिद्धार्थकथनं निरुक्तिरिति कीर्त्यते। यथा वेण्यां॥ निहताशेषकौरव्यः क्षीबो दुःशा
सनासृजा। भंक्ता सुयोधनस्योर्वोर्भीमोऽयं शिरसा नतः। बहूनां कीर्तनं सिद्धिरभिप्रेतार्थसिद्धये। यथा। यद्वीर्यं कूर्मराज
स्य यश्च शेषस्य विक्रमः। पृथिव्या रक्षणे राजन्नेकत्र त्वयि तत्स्थितं। इत्यादीनां भवेद्भ्रंशो वाच्यादन्यतरद्वचः। यथा वे
ण्यां कंचुकिनं प्राह दुर्योधनः। सह भृत्यगणं सबांधवं सह मित्रं ससुतं सहानुजं। स्वबलेन निहंति संयुगे न चिरात्पांडु

८३

166

स्तनः सुयोधनं। विचारस्यान्यथाभावः संदेहात्तु विपर्ययः। यथा। मत्वालोकमदातारं संतोषयैः कृतामतिः। त्वयि राजनिते राजा
न्नतथा व्यवसायिनः। दाक्षिण्यं चेष्टया वाचा परचित्तानुवर्तनं। वाचा यथा। प्रसाधय पुरीं लंकां राजा त्वं हि विभीषण। आर्येणा
नुगृहीतस्य न विघ्नः सिद्धिमंतरा। एवं चेष्टयापि। वाक्यैः सिद्धैः रनुनयो भवेदर्थस्य साधनं। यथा वेण्यां अश्वत्थामानं प्रति कृपः।
दिव्यास्त्रग्रामको विदे भारद्वाजतुल्यपराक्रमे। किन्न संभाव्यते त्वयि। मालास्याद्यदभीष्टार्थे नैकार्थप्रतिपादनं। यथा शाकुं॰
राजा। किं शीतलैः क्लमविनोदिभिरार्द्रवातं संचारयामि नलिनीदलतालवृंतैः। अंके निवेश्य चरणावुत पद्मताम्रौ संवाहया
मि करभोरु यथा सुखं ते। अर्थापत्तिर्यदन्यार्थोऽर्थांतरोक्तः प्रतीयते। यथा वेण्यां [illegible] थामानं राज्ये भिषेक्तुमिच्छति इति
कथयंतं कर्णं प्रति राजा। साधु अंगराज साधु। दत्वाभयं सोतिरथो वध्यमानां कि [illegible] वं धुराजमुपेक्षेत नैवं चेत्कथमन्य
था। दूषणोद्घोषणायांतु भर्त्सनागर्हणं तु नत। यथा तत्रैव कर्णं प्रत्यश्वत्थामा। [illegible] त्रापभाषितवृथा किमन
वायुधं संप्रत्येव भया द्विहाय समरं प्राप्तोस्मि किं त्वं यथा। जातोहं स्तुतिवंशकीत [illegible] क सारथीनां कुले क्षुद्रारातिक
ताप्रियं प्रतिकरोम्यस्त्रेण नास्त्रेण यत्। अभ्यर्थना परैर्वाक्यैः स्वार्थान्वेषणा मता। यथा तत्रैव स्कंदरक्षः। अज्ञा आवेणाम

नवा

सारधिदुद्दि ओगुत्ते हि दिठोरा आदुज्जोहणोणवेत्ति। प्रसिद्धिर्लोकसिद्धार्थैरुत्कृष्टैरर्थसाधनं। यथा विक्रमोर्वश्यां। राजासू-
र्याचंद्रमसौयस्यमातामहपितामहौ। स्वयंवृतःपतिर्द्वाभ्यामुर्वश्याचभुवाचयः। [illegible] भूतस्यसारूप्या। क्षोभवर्द्धनं। य-
थावेण्यां। दुर्योधनभ्रांत्याभीमंप्रति युधिष्ठिरः। दुरात्मन्दुर्योधनहतकेत्यादि। सं[illegible]क्षेपाद्यलन्यार्थेप्यु[illegible]
ममचंद्रकलायां। राजाप्रिये। अंगानिखेदयसिकिं शिरीषपुष्पपेलवानि मुधा। [illegible]दिंस्य। अयमीहितकुसुमानां स-
पादयितास्तिदासजनः। गुणानां कीर्तनंयत्तदेवगुणकीर्तनं। यथानेत्रैस्त्वंज[illegible]दि। तत्केशोभणयतेवा[illegible]पंयत्साह-
स्यपुरःसरं। यथावेण्यां। राजाहतेजरा[illegible]ति गांगेयपुरस्कृत्यशिखंडिनं। याश्लाघापांडुपुत्राणां सैवास्माकंभविष्यति। मनोर-
थस्त्वभिप्रायस्योक्तिर्भंग्यंतरेणयत्। यथा रतिकेलिकलः किंचिदेषमन्मथमंथरः। पश्यसुभ्रूसमालंभात्कादंबश्चुंब-
ति प्रियां। विशेषार्थोहिःप्रस्तावेनुक्तसिद्धिरुदीर्यते। यथागृहवृक्षवाटिकायां। हस्ते[illegible]तान्वियावेतौ चारुचंद्रमसंप्रति। प्राणे-
कल्याणनामानावुभौपुष्पपुनर्वसू। स्याल्लमाणयितुंपूज्यं प्रियोक्तिर्हर्षभाषणं। यथाशाकुं। उदेतिपूर्वंकुसुमंततःफलंघ-
नोदयःप्राक्तदनंतरंपयः। निमित्तनैमित्तिकयोरयंविधिस्तवप्रसादस्यपुरस्तुसंपदः। अथनाट्यालंकाराः। आशीराक्रंदक

८७

168

पयक्षमागर्वोद्यमाश्रयाः। उत्प्रासनं स्पृहाक्षोभपश्चात्तापोपपत्तयः। आशंसाध्यवसायौ च विसर्पोल्लेखसंज्ञितौ। उत्तेजनंप
रीवादो नीतिरर्थविशेषणं प्रोत्साहनं च साहाय्यमभिमानो नुवर्तनं। उत्कीर्तनं तथा याञ्चा परिहारो निवेदनं प्रवर्तना ख्यान
युक्तिप्रहर्षाश्चोपदेशनं। इति नाट्यालंकृतयो नाट्यभूषणहेतवः। आशीरिष्टजनाशंसा। यथा शाकुं०। ययातेरिव शर्मिष्ठा
पत्युर्बहुमता भव। पुत्रं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि। आक्रंदः प्रलपितं शुचा। यथा वेण्यां कंचुकी। हा देवि कुंति राजभ
वनपताके इत्यादि। कपटं मायया यत्र रूपमन्यद्विभाव्यते। यथा कुलपत्यंके। मृगरूपं परित्यज्य विधाय कपटं वपुः। नीय
ते रक्षसा तेन लक्ष्मणो युधि संशयं। अक्षमा सा परिभवः स्वल्पो नाभिप्रसह्यते। [illegible] भो सत्यवादिन्नभ्युपगतं तावद
स्माभिः किं पुनरिमामभिसंधाय लभ्यते। शार्ङ्गरवो विनिपातित इत्यादि। गर्वो [illegible] सं। यथा तत्रैव राजा ममापि नाम
सत्वैरभिभूयंते गृहाः। कार्यस्यारंभ उद्यमः। यथा कुंभांके रावणः। पश्यामि शोकवि[illegible] से यतावत्। ग्रहणं गुणप[illegible]
हेतोराश्रय उच्यते। यथा बिभीषणांके बिभीषणः। पापमेवाश्रयिष्यामीति। उत्प्रा[illegible]सोयो साधो साधुमानिनि। [illegible]
था शाकुं०। शार्ङ्गरवः। राजन्नथ पुनः पूर्ववृत्तांतमन्यसंगमाद्विस्मृतो भवान्। तत्कथमधर्मभीरो दारपरित्याग इति। आकांक्षा

मणीयत्वाद्दृत्कनीयास्य शानुसा। यथात्रैव। राजा। चारुणास्फुरितेनायममपरिक्षतको मलः। पिपासतो मम मानुज्ञां ददाति
वत्तवाधरः। अधिक्षेपवचः कारी क्षोभः प्रोक्तः स एव तु। यथा। त्वयात पुश्चि चांडाल [illegible] ब्धवर्त्तिना। न केवलं हतो वाली
त्माचपरलोकतः। मोहोवधी रितार्थस्य पश्चात्तापः स एव तु। यथानुतापांके रामः। कि [illegible] चुविनोस्मि न कुशो मिथ्याभि
मस्तरा। उपपत्तिर्मताहेतोरुपन्यासोर्थसिद्धये। यथावध्यत्रिलायां। म्रियते [illegible] त्वयिजीवति जीवति। मां यदीच्छसि
जीवंती रक्षात्मानं ममासुभिः। आशंसनं स्यादाशंसा। यथास्मशानमाधव। [illegible] नंगमंगल्यम संश्रूये पितस्यामुख
मिति। प्रतिज्ञाध्यवसायकः। यथाममप्रभावस्यां। वज्रनाभः अस्य वक्षः क्षणेनैव निमथ्य गदया नय। लीलयोन्मूलयाम्येष
भुवनद्वयमद्यवः। विसर्पो यत्समारब्धं कर्मानिष्टफलप्रदं। यथावेण्यां। एकस्यैनावत्सा को यं दारुणो भुवि वर्त्तते। केशग्रहे द्वितीये
स्मिन्नूनं निःशेषिताः प्रजाः। कार्यदर्शनमुल्लेखः। यथा शाकुं०। राजानं प्रतितापसौ समिदाहरणाय प्रस्थितावावां। इह चा
स्मद्गुरोः साधिदैवइव शाकुंतलयानुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते। न चेदन्यः कार्यातिपातः प्रविश्य परिगृह्यतामतिथिसत्का
र इति। उत्तेजनमितीष्यते। स्वकार्यसिद्धयेन्यस्य प्रेरणाय कठोरवाक्। यथा। इंद्रजिच्चंडवीर्योसि नाम्नैव बलवानसि। धिक्

८५

धिक्प्रछन्नरूपेण युध्यसे मद्भयाकुलः। भर्त्सनातु परीवादः। यथा स्कंदरांके दुर्योधनः। धिक् सूत किं कृतवानसि। वत्सस्य मे प्रकृ
ति दुर्ललितस्य पापः पापं विधास्यती त्यादि। नीतिः शास्त्रेण वर्तनं। यथा शा॰। दुष्यंतः। विनीतवेषप्रवेश्यानि तपोवनानि नाम
इति। उक्तस्यार्थस्य यत्तु स्यादुत्कीर्तनमनेकधा। उपालंभस्वरूपेण तत्स्यादर्थविशेषणं। यथा शाकुं॰। राजानं प्रति शार्ङ्
रवः। आः कथमिदं नाम किमुपन्यस्तमिति। ननु भयानेव भितरां लोकवृत्तांतनिष्णातः। सतीमिमां ज्ञातकुलैक संश्रयां
जनोन्यथा भर्तृमतीं विशंकते। ततः समीपे परिणेतुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबंधुभिः। प्रोत्साहनं स्यादुत्साहगिराक
स्यापि योजनं। यथा बालरामायणे। कालरात्रिकरालेयं स्त्रीति किं विचिकि[illegible]श्चितयं त्रातुं ताततांडव्य तेंडकं।
साहाय्यं संकटे यत्स्यादानुगुण्यं परस्य तु। यथा वेण्यां। कृपं प्रत्यश्वत्थामा। त्वमपिता[illegible]र्श्ववतः भय। कृपः यांघ्रा ण्यहम
घ प्रति कर्तुमित्यादि। अभिमानः स एव स्यात्। नवे वदुर्योधनः। मातः किमप्यसह[illegible]चस्त इत्यादि। प्रश्रयः [illegible]नु
नं। अनुवृत्तिः। यथा शाकुं॰। राजा शाकुंतलां प्रति। अपि तपो वर्धते। अनुसूया। दा॰। [illegible]हविसेसलाभेण भूतकार्यार
नमुत्कीर्तनं मतं। यथा बालरामायणे। अत्रासीत्फणिपाशबंधनविधिः शक्त्या भवेद्देवरे गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रि

स्याहन्तइत्यादि। यांच्यातु क्वापि यां चायास्वयं हृतमुखेन वा। यथा। अघ। पिदेहि वैदेही दयालुस्त्वयि राघवः। शिरोभिः कंदु
कक्रीडां किंकारयसि वानरान्। परिहार इति प्रोक्तं कृतानुचितमार्जनं। यथा। प्राण[illegible]दःखार्त उक्तवानस्य नक्षरं। तत
मस्व विभो किंचस्रक् श्रीवस्ते समर्पितः। अवधीरितकर्तव्य कथनं तु निवेदनं। यथा। [illegible]पस्लक्ष्मणः आर्यसम[illegible] भा
नयागंतुमुद्यतोसि न किमेतत्। प्रवर्तनं कार्यस्य यत्स्या त्साधु प्रवर्तनं। यथा वेण्यां [illegible]वुकिन्देवस्यनंदनस्य बकुमान। नस्यकी
द्वत्वस्य भीमस्य वी जयमंगलाय प्रवर्त्यंतां तत्रोचिताः समारंभाः। आख्यानं पूर्व[illegible]तत्रैव। देवाः सोयमरातिशोणितज
लैर्यस्मिन्‌हृदाः पूरिताः इत्यादि। युक्तिरर्थावधारणं। यथा तत्रैव। यदि समरमपास्य नास्ति मृत्योर्भयमिति युक्तमितोन्यतः प्रयातुं॥
अथ मरणमवश्यमेव जंतोः किमिति मुधा मलिनं यशः कुरुध्वं। प्रहर्षः प्रमदाह्लाक्यं। यथा शाकुं[illegible]तत्किमिदानीमात्मनं पूर्णमनोर
थं नाभिनंदामि। शिक्षास्या दुपदेशनं। यथा तत्रैव। सक्खिणजुत्तं अस्समवासिणो जणस्स अकिदसक्कारं अदिधिवसेसं। जेक्खियस
छंददोगमणं। एषां च लक्षणं नाट्यालंकाराणां सामान्यं तत्र एकरूपत्वेपि भेदेन व्यपदेशो गड्डलिका प्रवाहेण। एषु च केषांचिद्गुणालं
कारभावसंध्यंगेषि शेषांतर्भावेपि नाटके प्रयत्नतः कर्तव्यत्वात् हि शेषो क्तिः। एतानि। पंचसंधिश्चतुर्हजिश्चतुषष्ठ्यंग संयुतं। षट्

८६

त्रिंशल्लक्षणोपेतमलंकारोपशोभितं। महारसं महाभोगमुदात्तरचनान्वितं। महापुरुषसंचारं साध्वाचारं जनप्रियं। सुश्लि-
ष्टसंधियोगं च सुप्रयोगं सुखाश्रयं। मृदुशब्दाभिधानं च कविः कुर्यात्तु नाटकं। इति मुनिनोक्तत्वात् नाटके वक्ष्यमाणं कर्तव्यान्येव।
वीथ्यंगानि प्रवक्ष्यंते। अथ लास्यांगानि। गेयपदं स्थितपाठ्यमासीनं पुष्पगंडिका। प्रच्छेदकस्त्रिगूढं च सैंधवाख्यं द्विगूढकं॥
उत्तमोत्तमकं चान्यदुक्तप्रत्युक्तमेव च। लास्ये दशविधं ह्येतदंगं प्रोक्तं मनीषिभिः। तत्र। तंत्रीभांडं पुरस्कृत्योपविष्टस्यासने पु-
रः शुष्कगानं गेयपदं। यथा गौरीगृहे वीणां वादयंती मलयवती। उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि। अभिवांछि-
तं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन। स्थितपाठ्यं तदुच्यते। मदनोत्तापिता [illegible] तं स्थिता। अभिनवगुप्तपादास्त्वा-
हुः। उपलक्षणं चैतत्क्रोधोद्भ्रांतस्यापि संस्कृतपठनमपि स्थितपाठ्यमिति। [illegible] द्यरहितं शोकचिंतान्विताबला। अ-
प्रसारितगात्रं यदासीतासीनमेव तत्। अतो मिश्रितं गेयं छंदांसि विविधानि च। स्त्री [illegible] र्विपर्यासे चेष्टितं पुष्पगंडिका।
न्यासक्तं पतिं मत्वा प्रेमविच्छेदमन्युना। वीणापुरःसरं गानं स्त्रियाः प्रच्छेदको मतः। स्त्री [illegible] रणा पुंसां नाट्यं श्लक्ष्णं त्रिगूढकं।
यथा मालत्यां मकरंदः। एषोऽस्मि मालती संवृत्तः। कश्चन भ्रष्टसंकेतः सुव्यक्तकरणान्वितः। प्राकृतं वचनं वक्ति पात्रं तत्सैंधवं विदु-

करणं वीणादिक्रिया। चतुरस्रपदं गीतं मुखप्रतिमुखान्वितं। द्विगूढं रसभावाढ्यमुत्तमोत्तमकं पुनः। कोपप्रसादजमधिक्षेपयुक्तं
रसोत्तरं। हावहेलान्वितं चित्रश्लोकबंधं मनोहरं। उक्तिप्रत्युक्तिसंयुक्तं सोपालंभ[illegible]। विलासान्वितगीतार्थमुत्तमप्र
युक्तमुच्यते। स्पष्टान्युदाहरणानि। एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकैर्युतं। अंकैश्च[illegible]रामहानाटकमूचिरे। एतद्
नाटकं। यथा बालरामायणं। अथ प्रकरणं। भवेत्प्रकरणे वृत्तं लौकिकं कविकल्पि[illegible]गी नायकस्तु विप्रोमात्योथवा
वणिक्। सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशांतकः। विप्रनायको यथा। मृच्छको[illegible]लनायकं मालतीमाधवं। वणि
क्नायकं पुष्पभूषितं। नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि द्वयं क्वचित्। तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः। कितवद्यू
तकारादिविटचेटकसंकुलः। कुलस्त्री पुष्पभूषिते वेश्या रंगवृत्ते द्वे अपि मृच्छकटिके। अस्य नाटकप्रकृतिकत्वाच्छेषं नाटकव
त्। अथ भाणः। भाणः स्याद्धूर्तचरितो नानावस्थांतरात्मकः। एकांक एक एवात्र निपुणः पंडितो विटः। रंगे प्रकाशयेत्स्वेनानुभू
तमितरेण वा। संबोधनोक्तिप्रत्युक्ती कुर्यादाकाशभाषितैः। सूचयेद्वीरशृंगारौ शौर्यसौभाग्यवर्णनैः। तत्रेतिवृत्तमुत्पाद्यं वृत्तिः
प्रायेण भारती। मुखनिर्वहणे संधी लास्यांगानि दशापि च। अत्राकाशभाषितरूपं परवचनमपि स्वयमेवानुवदन्नुत्तरप्रत्यु

नरेकुर्यात् । शृंगारवीररसौ च सौभाग्यशौर्यवर्णनया सूचयेत् । प्रायेण भारती क्वापि कैशिक्यपि वृत्तिर्भवति । लास्यांगानि गे
यपदादीनि । उदाहरणं लीलामधुकरः । अथ व्यायोगः । ख्यातेतिवृत्तो व्यायोगः स्वल्पस्त्रीजनसंयुतः । हीनो गर्भविमर्शाभ्यां न
रैर्बहुभिराश्रितः । एकांकश्च भवेदस्त्रीनिमित्तसमरोदयः । कैशिकीवृत्तिरहितः प्रख्यातस्तत्र नायकः । राजर्षिरथ दिव्यो वा भ
वेद्धीरोद्धतश्च सः । हास्यशृंगारशांतेभ्य इतरेत्रांगिनो रसाः । यथा सौगंधिकाहरणं । अथ समवकारः । वृत्तं समवकारे तु ख्या
तं देवासुराश्रयं । संधयो निर्विमर्शास्तु त्रयोंकास्तत्र चादिमे । संधी द्वावंत्ययो [illegible] को भवेत्पुनः । नायका द्वादशोदा
त्ताः प्रख्याता देवदानवाः । फलं पृथक्पृथक्तेषां वीरमुख्योऽखिलो रसः । वृ [illegible] म्पो नात्र बिंदुप्रवेशकौ । वीथ्यं
गानि च तत्र स्युर्यथालाभं त्रयोदश । गायत्र्युष्णिङ्मुखान्यत्र छंदांसि विविध [illegible] शृंगारस्त्रिकपटः कार्यश्चायं
त्रिविद्रवः । वस्तु द्वादशनालीभिर्निष्पाद्यं प्रथमांकगं । द्वितीयेंके चतसृभिर्द्वाभ्य [illegible] के । नालिका घटिकाद्वयमु
ने । बिंदुप्रवेशकौ च नाटकोक्तावपि न हि विधातव्यौ । तत्र धर्मार्थकामैस्त्रिविधः शृ [illegible] कपटः पुनः । स्वाभाविकः कृत्रि
मश्च दैवजो विद्रवः पुनः । अचेतनैश्चेतनैश्च चेतनाचेतनैः पुनः । तत्र प्रहस [illegible] शृंगारः कामशृंगारः । अर्थलाभाय कल्पितः ।

175

अर्थशृंगारः। शास्त्राविरोधेन कृतो धर्मशृंगारः। तत्र कामशृंगारः प्रथमां [illegible]एवा अन्ययोस्तु न नियम एवेत्याहुः। चेतना चेतना

गजादयः। समवकीर्यंते बहवोर्था अस्मिन्निति समवकारः। यथा समुद्रमथनं। अथ डि[illegible]येंद्रजालसंग्रामक्रोधोद्भ्रांतादिचे

ष्टितैः। उपरागैश्च भूयिष्ठो डिमः ख्यातेतिवृत्तकः। अंगी रौद्ररसस्तत्र सर्वेंगानि रसाः [illegible] कामतानेहविष्कंभकप्रवेश

कौ। नायका देवगंधर्वयक्षरक्षोमहोरगाः। भूतप्रेतपिशाचाद्याः षोडशात्यंतमुद्ध[illegible]केशिकीहीनानि विमर्शाश्च वृ

त्तयः। दीप्ताः स्युः षड्रसाः शांतहास्यशृंगारवर्जिताः। अत्रोदाहरणं च त्रिपुरद[illegible]। अथेहामृगः। ईहामृगो मिश्रवृ

त्तश्चतुरंकः प्रकीर्तितः। मुखप्रतिमुखे संधी तत्र निर्वहणं तथा। नरदिव्यावनियमा[illegible]प्रतिनायकौ। ख्यातौ धीरोद्धतावं

न्यो गूढभावादयुक्तकृत्। दिव्यस्त्रियमनिच्छंतीमपहारादिनेच्छतः। शृंगाराभासमप्यस्य किंचित्किंचित्प्रदर्शयेत्। पताकानायकादि

व्यामर्त्या वापि दशोद्धताः। युद्धमानीय संरंभं परं व्याजान्निवर्तयेत्। महात्मानो वधप्राप्ता अपि वध्याः स्युरत्र नो। एकांको देव एवात्र

नेतेत्याहुः परे पुनः। दिव्यस्त्रीहेतुकं युद्धं नायकाः षडितीतरे। मिश्रं वृत्तं ख्यातमन्यः प्रतिनायकः। पताकानायकास्तु नायकप्रति

नायकयोर्मिलिता दश। नायको मृगवदलभ्यां नायिकामत्रेहते वांछतीतीहामृगः। यथा कुसुमशेखरविजयादिः। अथांकः

८९

176

उत्सृष्टिकांक एकांको नेतारः प्राकृता नराः। रसोत्र करुणः स्थायी बहुस्त्रीपरिदेवितं। प्रख्यातमितिवृत्तं च कविर्बुध्या प्रपंचयेत्।
भाणवत्संधिवृत्त्यंगान्यस्मिन्जयपराजयौ। युद्धं वाचा कर्तव्यं निर्वेदवचनं बहु। इमं च केचिन्नाटकाद्यंतःपाति अंकाव्यवछेदार्थमु
त्सृष्टिकांकनामानमाहुः। अन्येतु उत्क्रांताविलोमरूपा सृष्टिर्यत्रेत्युत्सृष्टिकांकः। यथा शर्मिष्ठाययातिः। अथ वीथी। वीथ्या
मेको भवेदंकः कश्चिदेकोत्र कल्प्यते। आकाशभाषितैरुक्तैश्चित्रां प्रत्युक्तिमाश्रितः। सूचयेद्भूरिशृंगारं किंचिदन्यान्रसान
पि। मुखनिर्वहणे संधी अर्थप्रकृतयोखिलाः। कश्चिदित्युत्तमो मध्यमोधमो वा। [illegible] लाचास्याः केशिकीवृत्तिर्बहुल
त्वं। अस्यास्त्रयोदशांगानि निर्दिशंति मनीषिणः। उद्घात्यकावलगिते प्रपंचत्रि[illegible]त्यधिबले गंडमवस्यंदितनालि
के। असत्प्रलापव्याहारमृदवानि च तानि तु। तत्रोद्घात्यकावलगिते प्रस्तावनाप्रस्ता[illegible]लक्षिते। मिथोवाक्यमसद्भूतं
प्रपंचो हास्यकृन्मतः। यथा विक्रमोर्वश्यां वल्लभीस्थविदूषकचेटयोरन्योन्यवचनं। [illegible]कार्थयोजनं श्रुतिसाम्यतः। प
था त्रैव राजा। सर्वक्षितिभृतां नाथ दृष्टा सर्वांगसुंदरी। रामा रम्येवनांते स्मिन्मया विरा[illegible]या। नेपथ्ये तथैव शब्दः। राजा कथं
दृष्टेत्याह। अत्र प्रश्नवाक्यमेवोत्तरवाक्यत्वेन योजितं। नयदि त्रितयविषयभेदामिति कश्चित॥ प्रियाभैरप्रियैर्वाक्यैर्विलोभ्य

छद्मना छलं। यथा वेण्यां भीमार्जुनौ। कर्ता द्यूतच्छलानां जतुमयशरणोद्दीपनः सोभिमानी राजा दुःशासनादेर्गुरुरनुजशतस्यां
गराजस्य मित्रं। कृष्णाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटुः पांडवा यस्य दासाः क्वास्ते दुर्योधनोसौ [illegible] नरुषा द्रष्टुमभ्यागतौ स्वः। अन्ये
त्वाहुः। छलं किंचित्कार्यमुद्दिश्य कस्यचित्। उदीर्यते यद्वचनं वंचनं [illegible]रोषकृत्। वा[illegible] बंधो द्विजप्रलुप्तितो भवेत्।।
द्विजी सुपलक्षणं। यथा भिक्षो मांसनिषेवणं प्रकुरुषे किं तेन मद्यं [illegible] मद्यमपि [illegible] हो वेश्यांगनाभिः सह। वेश्याप्यर्थ
रुचिः कुतस्तव धनं द्यूतेन चौर्येण वा चौर्यद्यूतपरिग्रहोपि भवतो नष्टस्य कान्या गा[illegible] वाक्यस्य वनिर्दृष्टिर्वाक्केलिरित्या
हुः। अन्ये चानेकस्य प्रश्नस्यैकमुत्तरं। अन्योन्यवाक्याधिक्योक्तिः स्पर्द्धयाधिबलम[illegible]यामम प्रभावलं। वज्रनाभः। अस्यव
क्षः क्षणेनैव निर्मथ्य गदयानया।। लीलयोन्मूलयाम्येव भुवनत्रयमद्यकः। प्रद्युम्नः। अरेरे असुरापसद अलममुना वकुप्रलापे
नाम मम खल्वद्य प्रचंडभुजदंडसमर्पितोरुकोदंडनिर्गलितकांडसमूहपातैः आस्तां समस्तदिङ्निजक्षत्रजोक्षितेयं क्षोणिः क्षणेन
पिशिताशनलोभनीया। गंडप्रस्तुतसंबंधिभिन्नार्थसलरं वचः। अथ वेण्यां राजा। अध्यासितुं तव चिराज्जघनस्थलस्य पर्याप्तमे
व करभोरु ममोरुयुग्मं। अनंतरं च प्रविश्य कंचुकी। देव भग्नमित्यादि। अत्र रथकेतनभंगार्थवचनमूरुभंगार्थसंबंधे संबद्धं। व्या

भ्र

८९

178

रव्यानं स्वरसोक्तस्यान्यथावस्यंदितं भवेत्। यथा उत्तररामे सीता। जाद कल्लि रुवुअ ओज्झाए गतवंतहि सोरा आविणएण पणइद

व्वो। लवः। अथ किमावाभ्यां राजोपजीविभ्यां भवितव्यं। सीता। जाद एसो रुवु तुम्हाणं पिदा। लवः। किमावयो रघुपतिः पिता। सीता। साशं

कं मा अण्णधा संकुधण रुवु तुम्हाणं सअलाए जेव्व पुहवीए त्ति। प्रहेलिकेव हास्येन युक्तिर्भवति नालिका। संवरणकार्युत्तं प्रहेलिका

यथा रत्नाव सुसंगता। सहि जस्स कदे तुमं आगदा सो इध जेव्व। सागरिका। कस्स कदे अहं आगदा। सुसंगता। णं चित्तफलअ

स्स। अत्र राज्ञः कृते त्वमागतेत्यर्थः संवृत्तः। असत्प्रलापो यद्वाक्यमसंबद्धं तथोत्तरं। अगृण्हतोपि मूर्खस्य पुरो यच्च हितं वचः। तत्रा

द्यं यथा। मम प्रभावत्यां प्रद्युम्नः। सहकारवल्लीमवलोक्य सानंदं अहो कथमिहै [illegible] मंजुगुंजद्भृंगी परिमलबहला रसा

वहा तन्वी। किं सत्यं पेशलपाणिः कोकिलकलभाषिणी प्रियत [illegible] द्वि [illegible] यथा। दुर्योधनं प्रति गांधारी वा

क्यं व्याहारो यत्सेका [illegible] र्थे हास्यलोभकरं वचः। यथा मालविका [illegible] गौतमस्य [illegible] मालविकां निर्गंतुमिच्छति। वि

दूषकः। मा दाव उवदेसस्स कदे गमिस्ससि इत्युपक्रमे गणदासः विदूषकं प्रति। आर्य उ [illegible] त्वया क्रमभेदो लक्षितः। विदू॰। पढ

मे वस्स लणपूआ भोदि साइ माए लंघिदा। मा स्मयत इत्यादिना नायकस्य विश्र [illegible] नायिकादर्शनप्रयुक्ते न हास्यलोभकारिणो वच

साध्याहारः। दोषा गुणा गुणा दोषा यत्र स्युर्मृदवं हि तत्। क्रमेण यथा। प्रियजी[illegible]ताक्रौर्यं निःस्नेहत्वं कृतघ्नता। भूयस्तद्दर्शनादे
वममैते गुणतां गताः। तस्यास्तद्रूपसौंदर्यं भूषितं यौवनश्रिया। सुखैकायतनं जातं [illegible]रमम धुना। एतानि चांगानि ना
टकादिषु संभवंत्यो[illegible]थ्या मवेरूपं विधेयानि। एषतया नाय[illegible]विविष[illegible]हृतानि। वीथी वनानारसेनां
चात्र मालारूपतया स्थितत्वाद्वीथीयं। यथा मालतिका। अ[illegible]ला स्यांगांकैर्विनिर्मितं। भवे
त्प्रहसनं वृत्तं निंद्यानां कविकल्पितं। अत्र नारभटी नापि विष्कंभकप्रवेशक[illegible]रसस्तत्र वीथ्यंगानां स्थितिर्न वा
। तत्र तपस्विभगवद्विप्रप्रभृतिस्त्वत्र नायकः। एको यत्र भवेद्धृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते। यथा कंदर्पकेलिः। आश्रित्य कंच
न जनं संकीर्णमिति तद्विदुः। यथा धूर्तचरितं। वृत्तं बहूनां भ्रष्टानां संकीर्णं केचिदूचिरे। तत्पुनर्भवति द्व्यंकमथवैकांकनि
र्मितं। यथा लटकमेलकादि। मुनिस्त्वाह। वेश्याचेटनपुंसकविटधूर्ता बंधकी च यत्र स्युः। अविकृतवेषपरिच्छदचेष्टित
करणं तु संकीर्णमिति। विकृतं तु विदुर्यत्र षंढकंचुकितापसाः। भुजंगचारणभटप्रभृते वेषवाग्युताः। इदं तु संकीर्णेनैव गता
र्थमिति मुनिना पृथङ् नोक्तं॥ अथोपरूपकाणि। तत्र नाटिका क्लृप्तवृत्तास्यात्स्त्रीप्राया चतुरंकिका। प्रख्यातो धीरललित

२

९०

त्तत्र स्यान्नायको नृपः। स्यादंतःपुरसंबंधा संगीतव्यापृताथवा॥ नवानुरागा कन्यात्र नायिका नृपवंशजा। संप्रवर्तेत नेतास्यां देव्या
स्त्रासेन शंकितः। देवी पुनर्भवेज्ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा॥ (संप्रवर्तेत नेतास्यां देव्या) पदे पदे मानवती तद्वशः संगमो द्वयोः। वृत्तिः स्या
त्कैशिकी स्वल्पविमर्शाः संधयः पुनः। द्वयोर्नायकनायिकयोः। यथा रत्नावली विद्धशालभंजिकादि। अथ त्रोटकं। सप्ताष्टनवपंचां
कं दिव्यमानुषसंश्रयं। त्रोटकं नाम तत्प्रोक्तं प्रत्यंकं सविदूषकं। प्रत्यंकं सविदूषकत्वादत्र शृंगारोंगी। सप्तांकं स्तंभितारंभं पंचांकं
विक्रमोर्वशी। अथ गोष्ठी। प्राकृतैर्नवभिः पुंभिर्दशभिर्वाप्यलंकृता। नोदात्तवचना गोष्ठी कैशिकीवृत्तिशालिनी। हीनगर्भावमर्शा
भ्यां पंचषड्योषिदन्विता। कामशृंगारसंयुक्तास्यादेकांकविनिर्मिता। यथा रैव[illegible] [illegible]थ सट्टकं। सट्टकं प्राकृताशेषपा
ठ्यं स्यादप्रवेशकं। न च विष्कंभकोप्यत्र प्रचुरश्चाद्भुतो रसः। [illegible] न्नाटिकासमं। यथा कर्पूरमंज
र्यादि। अथ नाट्यरा[illegible] नाट्यरासकमेकांकं बहुतालयस्थि[illegible] कृत[illegible] [illegible]ायकं। हास्योंग्यत्र सशृंगारो ना
री वासकसज्जिका मुखनिर्वहणे संधी लास्यांगानि दशापि च। केचित्प्रतिमुखं सं[illegible] [illegible] केवलं। नवसंधिद्वयवती यथा
नर्मवती। संधिचतुष्टयवती यथा विलासवती॥ अथ प्रस्थानकं। प्रस्थाने नायको दासो हीनः स्यादुपनायकः। दासी च नायिका वृत्तिः कै

नेपथ्येगीयते नांदी तथात्र प्ररोचना। यथा वालि वधः। अथ रासकं ५६

त्र

शिकी भारती तथा। स्फुरापान समायोगादुद्दिष्टार्थस्य संहतिः। अंको हीलयताल[illegible]दे विलासो वकुलस्तथा। यथा श्रृंगारलतिकं। अथोल्लाप्यं। उदात्तनायकं दि[illegible]त्तमेकांकभूषितं। शिल्पकांगैर्युतं हास्यश्रृंगारकरुणे रसैः। उल्ला[illegible]मंत्रास्त्र गीतमनोहरं। चतस्त्रो नायिकास्तत्र योंकाइतिक[illegible]शिल्पकांगानि वक्ष्यमाणानि। यथा देवी[illegible]हीनमेकांकं हास्य संकुलं। रंउमात्राद्विपादिका भग्नतालैरलंकृतं। वर्णमात्राछगणिका युत[illegible]संधी आद्यो तथांतिमः। यथा याद्वोदयः। अथ प्रेंखणं। गर्भावमर्शरहितं प्रेंखणं हीननायकं। असूत्रधारमेकांकम[illegible]। नियुद्ध संफेट्युतं सर्ववृत्ति समाश्रयं। रासकं पं। च पात्रं स्यान्मुखनिर्वहणान्वितं। भाषाविभाषाभूयिष्ठं भारती कैशिकायुत। असूत्रधारमेकांकं सवीथ्यंगं कलान्वितं। श्लिष्ट नांदीयुतं ख्यात नायकं मूर्ख नायकं। उदात्तभावविन्यास संश्रितं चोत्तरोत्तरं। इह प्रतिमुखं संधिमपि केचित्प्रचक्षते। यथा कलान्वितं। अथ संल्लापकं। संल्लापके कांश्चत्वारस्त्रयो वा नायकः पुनः। पाखंडः स्यादृसस्तत्र श्रृंगारकरुणेतरः। भवेयुः परसंरोधछलसंग्राम विद्रवाः। न तत्र वृत्तिर्भवति भारतीन च कैशिकी। यथा मायाकापालिकं। अथ श्रीगदितं। प्रख्यातवृत्तमेकांकं प्रख्यातोदात्तनायकं। प्रसिद्धनायिकं गर्भविमर्शाभ्यां विवर्जितं। भारती वृत्ति बहुलं श्री तिशब्देन संकुलं। मतं श्रीगीतं नाम विद्व

दि

९३

182

द्विरूपरूपकं। यथा क्रीडारसातलं। अथ शिल्पकं। चत्वारः शिल्पकेंकाः स्युश्चतस्रो वृत्तयस्तथा। अशांतहास्याश्च रसा नायको ब्राह्मणो
मतः। वर्णनात्र स्मशानादेर्हीनः स्यादुपनायकः। सप्तविंशतिरंगानि भवंत्यस्य तानि तु। आशंसातर्कसंदेहतापोद्वेगप्रसक्तयः। प्रयत्न
ग्रथनोत्कंठावहित्थाप्रतिपत्तयः। विलासालस्यबाष्पाणि प्रहर्षाश्वाससमूढताः। साधनानुगमोच्छ्वासविस्मयप्राप्तयस्तथा। लाभविस्मृ
तिसंफेटवैशारद्यप्रबोधनं। चमत्कृतिश्चेत्यमीषां स्पष्टत्वाल्लक्ष्म नोच्यते। संफेटग्रथनयोः पूर्वमुक्तत्वादेवलक्षणं सिद्धं। यथा कनकाव[illegible]
माधवः। अथ विलासिका। शृंगारबहुलैकांका दशलास्यांगसंयुता। विदूषकविटाभ्यां च पीठमर्देन भूषिता। हीना गर्भविमर्शाभ्यां संधि
ना हीननायका। स्वल्पवृत्ता सुनेपथ्या विख्याता सा विलासिका। केचित्त्वत्र विला[illegible]यकेति पठंति। तस्यास्तु दुर्मलि
कायामंतर्भाव इत्यन्ये। अथ दुर्मल्लिका। दुर्मल्ली चतुरंकास्यात्कै[illegible]न्यूननायकभूषिता। त्रिनालिः
प्रथमोंकोस्यां विट[illegible]मयो भवेत्। पंचनालिर्द्वितीयोंको वि[illegible]यस्तु पीठमर्दविलासवान्। च
तुर्थो दशनालिः स्यादंकः क्रीडितनागरः। यथा बिंदुमती। अथ प्रकरणिका। ना[illegible]र्थवाहादिनायका। समानवंशजा
नेतुर्भवेद्यत्र नायिका। मृग्यमुदाहरणं। अथ हल्लीशः। हल्लीश एक एवांक[illegible]दश वा स्त्रियः। वागुदात्तैकपुरुषः कैशिकीवृ

त्तिसंकुलः। मुखांतिमौ तथा संधी बकुनाललयस्थितिः। यथा केलिरैवतकं। [illegible] भाणिका। भाणिका श्लक्ष्णनेपथ्या मुखनिर्वह
णान्विता। केलि[illegible]भारतीवृत्तियुतैकांकविनिर्मिता। उदात्तनायिका मंदपुरु[illegible]न्यासोपविन्यासौ विबोधः साध्व
संतथा। समर्पणं नि[illegible]श्च संहार इति सप्तमः। उपन्यासः प्रसंगे[illegible]व्युत्पत्तिर्विन्यास इति संमतः।
भ्रांतिनाशो विबोधः स्यान्मिथ्याख्यानं तु साध्वसं। उपालंभव[illegible]स्योपन्यासो निवृत्तिरितिक
थ्यते। संहार इति च प्राहुर्यत्कार्यस्य समापनं। स्पष्टान्युदाहरणानि। यथा कामद[illegible]नाटकप्रकृतिकत्वेपि यथोचि
त्यं यथालाभं नाटकोक्तविशेषपरिग्रहः। यच्च नाटकोक्तविशेषस्यापि पुनरुपादानं तत्सद्भावस्यानियमः। अथ श्रव्यकाव्यानि।
श्रव्यं श्रोतव्यमात्रं तत्पद्यगद्यमयं द्विधा। तत्र पद्यमयान्याह। छंदोबद्धपदं पद्यं तेनैकेन च मुक्तकं। द्वाभ्यां च युग्मकं संदानि
तकं त्रिभिरिष्यते। कलापकं चतुर्भिश्च पंचभिः कुलकं मतं। तत्र मुक्तकं यथा। मम। सांद्रानंदमनंतमव्ययमजं यद्योगिनोपि
क्षणं साक्षात्कर्तुमुपासते प्रतिमुहुर्ध्यानैकतानाः परं। धन्यास्ता मथुरापुरीयुवतयस्तद्ब्रह्म याः कौतुकादालिंगंति समालपंति
शतधा कर्षंति चुंबंति च। युग्मकं यथा मम। किं करोषि करोपांते कांते गंडस्थलीमिमां। प्रणयप्रवणे कांते नैकांते नोचिताः क्रुधः।

९२

इतियावत्कुरंगाक्षीवक्तुमीहामहेवयं। तावदाविरभूच्चूतमधुरोमधुपध्वनिः। एवमन्यान्यपि। सर्गबंधोमहाकाव्यंतत्रैकोनायकः
सुरः। सद्वंशः क्षत्रियोवापि धीरोदात्तोगुणान्वितः। एकवंशभवाभूपाः कुलजावहवोपिवा। शृंगारवीरशांतानामेकोंगीरसइष्यते।
अंगानिसर्वेपिरसाः सर्वेनाटकसंधयः। इतिहासोद्भवंवृत्तमन्यद्वासज्जनाश्रयं। चत्वारस्तत्रवर्गाः स्युस्तेष्वेकंचफलंभवेत्। आदौन
मस्क्रियाशीर्वावस्तुनिर्देशएववा। क्वचिन्निंदाखलादीनांसतांचगुणकीर्तनं। एकवृत्तमयैः पद्यैरवसानेन्यवृत्तकैः। नातिस्वल्पाना
तिदीर्घाः सर्गाअष्टाधिकाइह। नानावृत्तमयः क्वापिसर्गः कश्चनदृश्यते। सर्गांतेभाविसर्गस्यकथायाः सूचनंभवेत्। संध्यासूर्येंदु
रजनीप्रदोषध्वांतवासराः। प्रातर्मध्याह्नमृगयाशैलर्तुवनसागराः। संभोगविप्र [illegible] पुराध्वराः। रणप्रयाणोपयममं
त्रपुत्रोदयादयः। वर्णनीयायथायोगंसांगोपांगाअमीइह। क [illegible] नामास्यसर्गोपादेयकथया
सर्गनामतुसंध्यंग [illegible] थाऽलाभमत्रविधेयानि। अवसानेन्यवृ [illegible] गोपांगाइतिजलकेलिमधु
पानादयः। यथा [illegible] रघुवंशशिशुपालवधनैषधादयः। यथामम राघवविलासः [illegible] तः। अवंत्याख्यानसंज्ञकाः। अस्मि
न्महाकाव्ये। यथामहाभारते। प्राकृतैर्निर्मितेतस्मिन्सर्गाआश्वाससंज्ञकाः। [illegible] स्कंधकैर्नैवकुचिद्गलितकैरपि। यथासेतुबंधः।

आरुभ्यस्तोयन्नीयंताप्रतिपादिकोस्त्वाश्वासत्रकिया। १
अनागतान्वयांतसमाप्तौ। यत्र गायकमालकथाव्यानि॥

185

क

यथाममकुवलयाश्वचरितं।अपभ्रंशनिबद्धे नसर्गाः कडवकाभिधाः।तथ [illegible] ंशयोग्यानिछंदांसि विविधानिच।यथाकर्णप
राक्रमः।भाषा [illegible] भाषानियमात्काव्यसर्गसमुज्झितं।एकार्थप्रवणंपद्यैःसंधि [illegible] भाटनं।आर्यबिलासश्च।धुवं
डकाव्यंभवेत्काव्य [illegible] देशानुसारिच।यथामेघदूतादि।कोषः [illegible] कः।व्रज्याक्रमेणरचितःसए
वालिमनोहरः।सजात [illegible] नामैत्रसन्निवेशोव्रज्या।यथामुक्ताव [illegible] गबंधोस्मितगद्यंमुक्तकंव
त्तगंधिच।भवेदुत्कलिकाप्रायंकुलकंचचतुर्विधं।आद्यंसमास [illegible] समासाढ्यंतुर्यंचाल्पसमास
कं।मुक्तकंयथा।गुरुर्वचसिपृथुरुरसिइत्यादि।वृत्तगंधियथा।समरकंडूलनिबिडभुजदंडमंडलीकृतकोदंडसिंजिनीटंकारोज्जा
गरितवैरिनगरेत्यादि।अत्रमंडलीकृतकोदंडेत्यनुष्टुप्वृत्तस्यपादः।समरकंडूलेत्यत्रचप्रथमाक्षरत्रयरहितस्तस्यैवपादः।उत्क
लिकाप्रायंयथा।ममैव।अणिसविस्फुमरणिसिदद्दरसरविसरविदलिदसमरपरिगदपूवरपरबलेत्यादि।कुलकंयथामम।गुण
रत्नसागरजगदेकनागरकामिनीमदनजनचित्तरंजनेत्यादि।कथायांसरसंवस्तुपद्यैरेवविनिर्मितं।क्वचिदत्रभवेदार्याक्वचि
द्वक्त्रापवक्त्रके।आदौपद्यैर्नमस्कारःखलादेर्वृत्तकीर्तनं।यथाकादंबर्यादि।आख्यायिकाकथावत्स्यात्कवेर्वंशानुकीर्तनं॥

९३

186

पः कौमारहर इत्यादौ यः कौमारहर इत्यादेरुत्कंठाकारणविरुद्धस्य निबंधनाद्विभावना

विशेषश्च गमनस्यात्यंतपरिहार्यत्वरूपः प्रतीयते ॥ विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते । उक्तानुक्त
निमित्तत्वाद्द्विधासा परिकीर्तिता ॥ विना कारणमुपनिबध्यमानोपि कार्योदयः किंचिदन्यत्कारणमपे
क्ष्यैव भवितुं युक्तः । तच्च कारणांतरं क्वचिदुक्तं क्वचिदनुक्तमिति द्विधा । यथा । अनायासकृशं मध्यमशं
कातरले दृशौ । अभूषणमनोहारि वपुर्वयसि सुभ्रुवः ॥ अत्र वयोरूपनिमित्तमुक्तं । अत्रैव वपुर्भाति मृगी
दृशा इति पाठे अनुक्तं । सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिस्तथा द्विधा । तथैवोक्तानुक्तनिमित्तत्वात् । तत्रोक्त
निमित्ता यथा । धनिनोपि निरुन्मादा युवानोपि न चंचलाः । प्रभवोप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः ॥ अत्र
महामहिमशालित्वं निमित्तमुक्तं । अत्रैव चतुर्थपादे कियंतः संति भूतल इति पाठे त्वनुक्तं । [illegible]
नं तच्चानुक्तनिमित्तस्यैव भेद इति पृथङ्नोक्तं । यथा । स एकस्त्रीणि जयति जगंति कुसुमायुधः [illegible]
तनुयस्य हरेण न हृतं बलं । अत्र तनुहरणेन बलाहरणेपि निमित्तमचिंत्यं । इह च कार्याभावः [illegible]
सद्भावमुखेनापि निबध्यते । विभावनायामपि कारणाभावः कारणविरुद्धसद्भावमुखेनापि । एवं [illegible] कौ
मारहर इत्यादेः कारणस्य कार्यविरुद्धाया उत्कंठाया निबंधनाद्विशेषोक्तिः । एवं चात्र विभावनाविशेषोक्त्योः
संकरः । शुद्धोदाहरणं तु मृग्यं ॥ जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्गुणो गुणादिभिस्त्रिभिः । क्रिया क्रिया द्रव्याभ्यां
यत्द्रव्यं द्रव्येण वा मिथः । विरुद्धमिव भासेत विरोधोसौ दशाकृतिः । क्रमेण यथा । तव विरहे मलयमरुद्दवा निदाघ
नलः शशिरुचोपि सोष्माणः । हृदयमलि[illegible]मपि भिंते नलिनीदलमपि निदाघरविरस्याः ॥ संततमुसलासंगा
द्बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते । द्विजप[illegible]ाः भवं[illegible] सरोजस्य कुमाराः । अजस्य गृण्हतो जन्म

निरीहस्य कृतद्विषः स्वपतो जागरूक[illegible]र्थ्ये बेद[illegible]व। वल्लभोत्संगसंगेन विना [illegible]रेण च
रूपः। राका विभावरी जानिर्विषज्वालाकुलोऽभवत्। [illegible]यं न युगास्ये च न कंमानसवृत्त्यापि दुष्प्रापं रूपमि
दं मदिराक्ष्या मदयति हृदयं दुनोति च मे। त्वद्वाजिराजीत्यादि वल्लभोत्संगेत्यादि श्लोके च तुर्थपादे मध्यं
दिनदिनाधिप इति पाठे द्रव्ययोर्विरोधः। अत्र तव विरह इत्यादौ पूर्ववनादीनां बहुव्यक्तिवाचकत्वाज्जाति
शब्दानां द्वाभ्यां नलोपमहृदये भेदन सत्ये जाति गुण क्रिया द्रव्यरूपैरन्योन्यविरोधो मुखत आभासते। वि
रहहेतुत्वाच्च समाधानं। अत्र जस्य त्यादावजीत्यादि गुणस्य जन्म ग्रहणादि क्रियया विरोधः। [illegible]
भावातिशयात्तु समाधिः। त्वद्वाजीत्यादौ हरोऽपि शिरसा गंगां न धत्त इति विरोधः। कश्चित्तु [illegible]
माधानं। स्पष्टमन्यत्। विभावनायां कारणाभावेनोपनिबध्यमानत्वात्कार्यमेव बाध्यत्वेन प्र[illegible]
षोक्तौ च कार्यस्याभावेन कारणमेव इह त्वन्योन्यं द्वयोरपि बाध्यत्वमिति भेदः। कार्यकारण[illegible]योर्भिन्नदे
शतायामसंगतिः। यथा। सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः सा पीनोन्नतिमत्पयोधे
रयुगं धत्ते सखेदा वयं। साक्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो
जाताः स्म इत्यद्भुतं। अस्याश्चापवादकत्वादेकदेशस्थयोर्विरोधालंकारः। गुणौ क्रिये वा चेत्स्यातां
विरुद्धहेतुकार्ययोः। यद्वारन्ध्रस्य वैफल्यमनर्थस्य च संभवः। विरूपयोः संघटना या चेत्तद्विष
मं मतं। क्रमेणोदा०। सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा। तमालनीला शरदिं

१३५

188

५

दृपाडुयरा। स्त्रिलोकाभरणं प्रसूते। अत्र कारणरूपासितलतायाः कारणगुणाः कार्यगुणानारंभंतइ
तिसितेर्विरुद्धाशुकूयशासमुत्पत्तिः। आनंदममंदमिमं कुवलयदललोचने ददासि त्वं। विरहस्त्वयैव ज
नितस्तापयति तरां शरीरं मे। अत्रानंदजनकस्त्रीरूपकारणात्तापजनकविरहोत्पत्तिः। अयेरलोक
तो मोधिरित्यसेविधिनाशया। धनं दूरे स्तु वदनमपूरि क्षारवारिणा। अत्र केवलं कांक्षितधनलाभोमा
भूतु प्रत्युत क्षारवारिभिर्वदनपूरणं। क्व वनं तरुवल्कभूषणं नृपलक्ष्मीः क्व महेंद्रवंदिता। नियतं प्र
तिकूलवर्तिनो बत धातुश्चरितं सुदुस्सहं। अत्र वनराज्यश्रियोर्विरूपयोर्घटना। इदं मम। यथा वा
विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये। मदविभ्रमासकलया पु
रस्त्रियैकतमयैकया दृशा॥ समं स्यादानुरूप्येण श्लाघायोग्यस्य वस्तुनः। यथा। शशि
तेयं कौमुदी मेघमुक्तं जलनिधिमनुरूपं जह्नुकन्यावतीर्णा। इति समगुणयोगप्रीतयस्तत्र पौ
राः श्रवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवव्रुः। विचित्रं तद्विरुद्धस्य कृतिरिष्टफलाय चेत्। यथा। प्रण
मत्युन्नतिहेतोर्जीवितहेतोर्विमुंचति प्राणान्। दुःखीयति सुखहेतोः को मूढः सेवकादन्यः। आ
श्रया। आश्रयिणोरेकस्याधिक्ये धिकमुच्यते। आश्रयाधिक्ये यथा। किमधिकमस्य ब्रूमो महिमा

नंवारिधेर्हरिर्यत्र। अज्ञात एव शेते कुक्षौ [illegible]वनानि नि[illegible]श्रिताधिक्येयथा। युगांतकालप्र
तिसंहृतात्मनो जगंति यस्यां सविकासमासत। तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसं
भवामुदः। अन्योन्यमुभयोरेकक्रियायोः करणं मिथः। यथा। त्वया सा शोभते तन्वी तया त्वमपि शो
भसे। रजन्या शोभते चंद्रश्चंद्रेणापि निशीथिनी। यदाधेयमनाधारमेकं चानेकगोचरं। किंचित्प्र
कुर्वतः कार्यमशक्यस्येतरस्य वा। कार्यस्य करणं दैवाद्विशेषस्त्रिविधस्ततः। क्रमेण यथा। दिवम
प्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषां। रमयंति जगंति गिरः कथमिव कवयो न ते [illegible]का
नने सरिद्दुद्रो गिरीणामपि कंदरे। पश्यंत्यंतकसंकाशं त्वामेकं रिपवः पुरः। गृहिणी [illegible]त
खी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ। करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतं॥
व्याघातस्स तु केनापि वस्तु येन यथा कृतं। तेनैव चेदुपायेन कुरुतेन्यस्तदन्यथा। यथा। दृशा द
ग्धं मनसिजं जीवयंति दृशैव याः इत्यादि। सौकर्येण च कार्यस्य विरुद्धं क्रियते यदि। व्याघातइ
त्येव। इहैव त्वं तिष्ठ द्रुतमहमहोभिः कतिपयैः समागंता कांते मृदुरसि न चायाससहना। मृदुत्वं मे
हेतुः सुभग भवता गंतुमधिकं न मृद्वी सोढा यद्विरहकृतमायाससमसमं। अत्र नायकेन नायिका
या मृदुत्वं पहागमनहेतुरुक्तः। नायिकया च प्रस्तुतगमने ततोपि सौकर्येण हेतुतयोपन्यस्तं।

१३६

परंपरं प्रात यदा पूर्वपूर्वस्य हेतुता । तदा कारणमाला स्यात् । यथा । श्रुतं कृतधियां संगाज्जायते विने
यः श्रुतात् । लोकानुरागो विनयात् न किं लोकानुरागतः । तन्मालादीपकं पुनः । धर्मिणामेकधर्मेण सं
बंधो यद्यथोत्तरं । यथा । त्वयि संगरसंप्राप्ते धनुषासादिताः शराः । शरैररिशिरस्तेन भूस्तया त्वं त्वया य
शः । अत्रासादनक्रिया धर्मः । पूर्वं पूर्वं प्रति विशेषणत्वेन परंपरं । स्थाप्यतेपोह्यते वा चेत्स्यात्तदेकाव
ली द्विधा । क्रमेणोदा० । सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृंगसंगतं । भृंगा यत्र ससंगीताः संगीतं सस्मरो
दयं । न तज्जलं यन्न सुचारुपंकजं न पंकजं तद्यदलीनषट्पदं । न षट्पदोसौ न जुगुंज यः कलं न [illegible]
तं तन्न जहार यन्मनः । क्वचिद्विशेष्यमपि यथोत्तरविशेषणतया स्थापितमपोहितं च दृश्य[illegible]
प्यो भवंति विमलाः स्फुटंति कमलानि वापीषु । कमलेषु पतंत्यलयः करोति संगीतमलिषु पदं । एवमपोहि
पि । उत्तरोत्तरमुत्कर्षो वस्तुनः सार उच्यते । यथा । राज्ये सारं वसुधा वसुधायां पुरं पुरे सौधं । सौधे त
ल्पं तल्पे वरांगनानंगसर्वस्वं । यथासंख्यमनूद्देश उद्दिष्टानां क्रमेण यत् । उन्मीलंति नखैर्लुनीहि वहति
क्षौमांचलेनावृणु क्रीडाकाननमाविशंति वलयक्वाणैः समुत्त्रासय । इत्थं वंजुलदक्षिणानिलकुहूकं
ठेषु सांकेतिकव्यापाराः सुभगत्वदीयविरहे तस्याः सखीनां मिथः । क्वचिदेकमनेकस्मिन्ननेकं चैकगं
क्रमात् । भवति क्रियते वा चेत्तदा पर्याय[illegible]ते । क्रमेण [illegible] । स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः पयो

धरोत्सेधनिपातचूर्णिताः। वल्लीषु तस्याः [illegible]गलिताः प्रपे[illegible]वरेण नाभिं प्रथमोदबिंदवः। विचरंति

विलासिन्यो यत्र श्रोणिभरालसाः। द्वकक्राकरिशोनास्तत्र धावंत्यरिपुरे तव॥ विमलशरागाद्धरान्निवर्ति

तः स्तनागरागारुणिताच्चकंदुकात्। कुशांकुरादानपरिक्षतांगुलिः कृतोक्षसूत्रप्रणयी तया करः॥ यया

रारोपितस्तारो हारस्तेरिवंधुजैनैः। निधीयते तयोः स्थूलाः स्तनयोरश्रुबिंदवः। एषु चैक चिदाधारः

संहतरूपोसंहतरूपश्च। कचिदाधेयमपि। यथा॥ स्थिताः क्षणमित्युत्रोद बिंदवः पक्ष्मादावसंहतरू

पे आधारे क्रमेण भवन्। विचरंती स्त्रीधेयभूता एकादयः संहतरूपा अरिपुरे क्रमेण भवन्। एव

मन्यत्र। तत्र चैकस्यानेकत्र क्रमेणैव वृत्ते विशेषालंकाराद्भेदः। विनिमयाभावात्परिवृत्तेः। [illegible] वि

निमयः समन्यूनाधिकैर्भवेत्। क्रमेण। दत्वा कटाक्षमेणाक्षी जग्राह हृदयं मम। मया तु हृदयं [illegible]र

हीतो मदनज्वरः॥ अत्र प्रथमेर्धे समेन द्वितीयेर्धे न्यूनेन। तस्य च प्रवयसो जरायुषः स्वर्गिणः किमिव

शोच्यते धन्यता। येन जर्जरकलेवरव्ययात्क्रीतमिंदुकिरणोज्वलं यशः। अत्राधिकेन। प्रश्नादप्रश्न

तो वापि कथिताद्वस्तुनो भवेत्। तादृगन्यो व्यपोहश्चेच्छाब्द आर्थोथवा तदा। परिसंख्या। क्रमेणोदा०। किं

भूषणं सुदृढमत्र यशोन रत्नं किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः। किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं

जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विचारं। अत्र व्यवच्छेद्यं रत्नादिशाब्दं। किमाराध्यं सदा पुण्यं कः सेव्यः स

१३८

त्समागमः। कोध्येयो भगवान्विष्णुः किं काम्यं परमं पदं। अत्र व्यवच्छेद्यं पापाद्यर्थं। अनयोः प्रश्नपूर्वक
त्वं। अप्रश्नपूर्वकत्वे यथा। भक्तिर्भवे न न विभवे व्यसनं शास्त्रे न युवतिकामास्त्रे। चिंता यशसि न वपुषि प्रा
यः परिदृश्यते महतां। बलमार्तभयोपशांतये विदुषां संमतये बहुश्रुतं। वसु तस्य विभोर्न केवलं गुण
वत्तापि परप्रयोजने॥ श्लेषमूलत्वे चास्य वैचित्र्यविशेषो यथा। यस्मिन्नीश्वरराजनि जितजगति परिपालय
ति महीं चित्रकर्मसु वर्णसंकराश्चापेषु गुणच्छेदा इत्यादि॥ उत्तरं प्रश्नस्योत्तराद्वन्यो यदि। यत्रासकृद
संभाव्यं सत्यपि प्रश्ने उत्तरं। यथा। वीक्षितुं न क्षमा श्वश्रूः स्वामी दूरतरं गतः। अहमेकाकिनी बाला तवे
ह वसतिः कुतः। अनेन पथिकस्य वसतियाचनं प्रतीयते। का विसमा दैवगई किं लद्धं जं ज [illegible] गा
ही। किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ॥ अत्रान्यव्यपोहे तात्पर्याभावात्परिसंख्या [illegible] चे
दमनुमानं। साध्यसाधकयोर्निर्देश एव तस्यांगीकारात्। न काव्यलिंगं। उत्तरस्य प्रश्नप्रत्यजनकत्वात्।
दंडापूपिकयान्यार्थागमोर्थापत्तिरिष्यते। मूषकेण दंडो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणमर्थाया
तं भवतीति न्यायो दंडापूपिका। अत्र कंचित्प्राकरणिकार्थादप्राकरणिकार्थस्यापतनं। कंचिदप्राकरणि
कार्थात्प्राकरणिकार्थस्येति द्वौ भेदौ। क्रमेणोदाहरणं। हारोयं हरिणाक्षीणां लुठति स्तनमंडले। मुक्ता
नामप्यवस्थेयं के वयं स्मरकिंकराः॥ विललाप स बाष्पगद्गदं सहजामप्यपहाय धीरतां। अतितप्तमयोपि मा
र्दवं भजते कैव कथा शरीरिषु। अत्र समा [illegible] स्या प्रस्य श्लेष [illegible] त्वे वैचित्र्यविशेषाय यथोदाहृते हारोयमित्या

स्त्र

ते

द्रो। न चेदम[illegible]पनं। समानन्यायस्य संब[illegible]रूपत्वाभावात्[illegible]कल्पस्य तुल्यबलयोर्विरोधश्चातुरीयुतः।
यथा। न मं तु त्रि[illegible]सि धनूंषि वा। कर्णपूरी क्रियंतां मौर्व्यो वा अथ धनुषां शिरसां नमनयोः संधिविग्रहो
पलक्षण[illegible]धिविग्रहयोश्चैकदैवकर्तव्यतासंभवाद्विरोधः। स चैकपक्षाश्रयपर्यवसानः। तुल्य
बलत्वं चात्र धनुःशिरोनमनयोर्द्वयोरपि स्पर्धायाः संभाव्यमानत्वात्। चातुर्यं चौपम्यगर्भत्वे। एवं कर्ण
पूरी क्रियंतामित्यत्रापि। एवं। युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः। अत्र श्लेषाव[illegible]भेन चारु
त्वं। दीयतामर्जितं वित्तं देवाय ब्राह्मणाय वा। इत्यादौ चातुर्याभावान्नायमलंकारः। समु[illegible]मेक
स्मिन्सति कार्यस्य साधके। खलेकपोतिकान्यायात्तत्करः स्यात्परोपि चेत्। गुणौ क्रियै[illegible]स्या
तां यद्वा गुणक्रिये। यथा मम। हं हो धीरसमीर हंत जननं ते चंदनक्ष्माभृतो दाक्षिण्यं जगदुत्तरं परिच
यो गोदावरीवा[illegible]भिः। प्रत्यंगं दहसीह मे त्वमपि चेदुद्दाम दावाग्निवन्मत्तोयं मलिनात्मको वनचरः किं
वक्ष्यते कोकिलः। अत्रोदाहरणे एकस्मिन्नेव दहने मानुष्ये जन्म रूपे कारणे सत्यपि दाक्षिण्यादीनां हेत्वंतरा
णामुपादानं। अत्र सर्वेषामपि हेतूनां शोभनत्वात्सद्योगः। अत्रैव चतुर्थपादे मत्तत्वादीनामशोभना
नां योगादसद्योगः। सदसद्योगो यथा। शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी सरो विगतवारिजं मुख
मनक्षरं स्वाकृतेः। प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो नृपांगणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे॥

रि

१३८

इह केचिदाहुः। शशिप्रभृतीनां शोभनत्वं खलस्याशोभनत्वमिति सदसद्योगः। अन्ये तु शशिप्रभृतीनां
स्वतः शोभनत्वं धूसरत्वादीनां त्वशोभनत्वमिति सदसद्योगः। अत्र हि शशिप्रभृतिषु धूसरत्वादेरस्यत
[illegible]मनुचितत्वमिति विच्छित्तिविशेषस्यैव चमत्कारविधायित्वं। मनसि सप्त शल्यानीति सप्तानामपि शल्यत्वे
नोपसंहारः। नृपांगणगतः खलः इति प्रस्तुतक्रमभंगाद्दुष्टत्वमावहति। सर्वत्र विशेष्यस्यैव शोभन
त्वे नैव वक्रक्रमादिति। इह च खले कपोतवत्सर्वेषां कारणानां साहित्येनावतारः। स[illegible]माध्यलंकारे त्वे
कस्य कार्यं प्रति साधकसमग्रेपि अन्यस्य च काकतालीयन्यायेनापतनमिति भेदः। अरुणे च त[illegible]
णि नयने तव मलिनं च प्रियस्य मुखं। मुखमानतं च सखि ते ज्वलितश्चास्यान्तरे स्म[illegible]नः।
अत्रार्धद्वये गुणयोर्यौगपद्यं। द्वितीये क्रिययोः। उभयोर्यौगपद्यं यथा। कलुषं च तवाहितेष्वक
स्मात्सितपंकेरुहसोदरश्रि चक्षुः। पतितं च महीन्द्र तेषां वपुषि प्रस्फुरमापदां कटाक्षैः। धुनोति
चासिं तनुते च कीर्तिमित्यादावेकाधिकरणेप्युपदृश्यते। न चात्र दीपकं। एते हि गुणक्रियायौग
पद्ये समुच्चयप्रकाराः। नियमेन कार्यकारणकालनियमविपर्ययरूपातिशयोक्तिमूलाः। दी
पकस्य त्वतिशयमूलत्वाभावः। समाधिः सुकरे कार्ये [illegible]वाद्वस्त्वंतरागमात्। यथा। मानमस्या
निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः। उपका[illegible]य दिष्ट्येदमु[illegible]र्णं घनगर्जितं। प्रत्यनीकमशक्तेन प्र

धि

तीकारोरिपोर्यदि। तदीयस्य तिरस्कृत[illegible]त्कर्षसाधकत्वं तस्यैव रिपोरेव। यथा मम। मध्येन तनुमु-
ध्या मे मध्यं जितवतीत्ययं। इभकुंभौ भिन्नत्यस्याः कुचकुंभकुंभनिभौ हरिः। प्रसिद्धस्योपमानस्यो-
पमेयत्वप्रकल्पनं। निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते। क्रमेणोदा०। यत्त्वन्नेत्रसमानकांति
सलिले मग्नं तदिंदीवरमित्यादौ। तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकथा हा हेमसा चेद्द्युतिस्तच्चक्षुर्यदि हारि-
तं कुवलयैस्तच्चेत्स्मितं का सुधा। किं कंदर्पधनुर्भ्रुवौ यदि च ते किं वा बहु ब्रूमहे यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तु-
विमुखः सर्गक्रमो वेधसः। अत्र वक्त्रादिभिरेव चंद्रादीनां शोभादिग्रहणात्तेषां निष्फलत्वं उक्तं। चा-
त्यंतमुत्कर्षमत्कर्षस्य वस्तुनः। कल्पितेप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदूचिरे। यथा। अहमेव गुरुः सु-
दारुणानामिति हालाहल मा स्म दृप्यः। ननु संति भवादृशानि भूयो भुवनेस्मिन्वचनानि दुर्जनानां।
अत्र प्रथमपादे नोत्कर्षातिशय उक्तः तदनु कौतुकनाय मलंकारः। यथा ब्रह्मेव ब्राह्मणो वदतीत्यादि।।
मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित्तुल्यलक्षणा। अत्र समानलक्षणं वस्तु किंचित्सहजं किंचिदागंतुकं।।
क्रमेण यथा। लक्ष्मीवक्षोजकस्तूरीलक्ष्म वक्षःस्थले हरेः। ग्रस्तं नालक्षि भारत्या भासा नीलो-
त्पलाभया। अत्र भगवतः श्यामकांतिः सहजा। सदैव रोषारुणकुंडलस्य यस्या मयूखैररुणीकृ-
तानि। कोपापरक्तान्यपि कामिनीनां मुखानि शंका विदधुर्न यूनां। अत्र माणिक्यकुंडलस्यारुणि-
मा मुखे त्वागंतुकः। सामान्यं प्रकृतस्यान्यतादात्म्यं सदृशैर्गुणैः। यथा। मल्लिकाचितधम्मिल्लाश्चा-

१३९
णा

रूचंदनचर्चिताः। अविभाव्याः सुखं यांति चंद्रिकास्वभिसारिकाः। मीलिते उत्कृष्टगुणेन निकृष्टगुणस्य
तिरोधानं। इह तु भयोरुक्तस्य गुणतयाभेदाग्रहः॥ तद्गुणः स्वगुणत्यागादत्युत्कृष्टगुणग्रहः। यथा। जगाद
वदनछद्मपद्मपर्यंतपातिनः। नयन्ति मधुलिहः श्वैत्यमुदंशुदशनांशुभिः। मीलिते प्रकृतस्य वस्तुनो वस्त्वं
तरेणाछादनं। इह तु वस्त्वंतरगुणेनाक्रांततया प्रतीयत इति भेदः। तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत्स्यादतद्गुणः।
यथा। हंत सांद्रेण रागेण भृतेपि हृदये मम। गुणगौर निषण्णोसि कथं नाम न रज्यसि। यथा वा। गांगमंबु
सितमंबु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः। राजहंस तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते। पूर्वत्रो
त्तरक्तहृदयसंपर्कात्प्राप्नुवदपि गुणगौर इति शब्दवाच्यस्य नायकस्य रक्तत्वं न निष्पन्नं। उत्तरत्र प्र
सक्तप्रशंसायां विद्यमानोयामपि गंगायमुनापेक्षया प्रकृतस्य हंसस्य गंगायमुनयोः संगेपि न तद्रूप
ता। अत्र गुणाग्रहणविछित्तिविशेषाद्विशेषोक्तेर्भेदः। वर्णांतरोत्सस्य भावाच्च विषमात्। संलक्षितस्तु सू
क्ष्मोर्थ आकारेणेंगितेन च। कयापि सूच्यते भंग्या सूक्ष्मं यत्र तदुच्यते। सूक्ष्मः स्थूलमतिभिरसंलक्ष्यः।
तत्राकारेण यथा। वक्त्रस्यंदिस्वेदबिंदुप्रबंधैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुंकुमं कापि कंठे। पुंस्त्वं तस्या व्यंजयंती वय
स्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख। अत्र कयाचित्कुंकुमभेदेन संलक्षितं पुरुषायितं पाणौ पुरुषचि
न्हखड्गलेखालिखनेन सूचितं। इंगितेन यथा। संकेतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया। हसन्नेत्रा
र्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितं। अत्र विटस्य भ्रूक्षेपादिना लक्षितः संकेतकालोभिप्रायो रजनी

कालभाविपद्मनिमीलनेन प्रकाशितः। व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्य च वस्तुनः। यथा शैलेंद्र
प्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लसद्रोमांचातिविसंस्थुला। खिलविधिव्यासंगभंगाकुलः॥
हा शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान्सस्मितं शैलांतःपुरमातृमंडलगणैर्दृष्टोवताद्वः शिवः॥
नेयं प्रथमापह्नुतिः। अपह्नुवकारिणो विषयस्यानभिधानात्। द्वितीयापह्नुतेर्भेदस्तु तत्रास्तावदर्शि
तः। स्वभावोक्तिर्दुरूहार्थस्वक्रियारूपवर्णनं। दुरूहयोः कविमात्रवेद्ययोरर्थस्य डिंभादेः स्वयोस्त
देकाश्रययोश्चेष्टास्वरूपयोः। यथा मम। लांगूलेनाभिहत्य क्षितितलमसकृद्दारयन्नग्रपद्भ्यामा
त्मन्येवावलीय द्रुतमथ गगनं प्रोत्सहन्विक्रमेण। स्फूर्जद्धुंकारघोरः प्रतिदिशमखिलान्द्राव
यन्नेष जंतून्कोपाविष्टः प्रविष्टः प्रतिवनमथनोच्छूनचक्षुर्मृगेंद्रः। अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ
भविष्यतः। यत्प्रत्यक्षायमाणत्वं तद्भाविकमुदाहृतं। यथा। मुनिर्जयति योगींद्रो महात्मा कुंभसंभवः।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ। यथा वा। आसीदंजनमत्रेति पश्यामि तव लोचने। भाविभूषणसं
भारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिं। न चायं प्रसादाख्यो गुणः भूतभाविनोः प्रत्यक्षायमाणत्वे तस्याहेतुत्वात्। न
चाद्भुतो रसः विस्मयं प्रत्यस्याहेतुत्वात्। न चातिशयोक्तिरलंकारः। अध्यवसायाभावात्। न च भ्रांतिमा
न्। भूतभाविनो भूतभावितयैव प्रकाशनात्। न च स्वभावोक्तिः। तस्या लौकिकवस्तुगतसूक्ष्मधर्मस्वभा
वस्यैव यथावद्वर्णनं स्वरूपं। अस्य तु वस्तुनः प्रत्यक्षायमाणरूपो विच्छित्तिविशेषोस्तीति। यदि पुनः स्व

भू

१४०

भावोक्तावप्यस्या विच्छित्तेः संभवस्तदोभयोः संकरः। अनोपत्रोप्ययमत्र लक्ष्यते। सितापतेत्रै
रिवसर्वतोवृतः। अत्रामरोपेषसदैव वीज्यते विलासवालव्यजनेन कोप्ययं। अत्र प्रत्यक्षाय
माणस्येव वर्णनाभायमलंकारः। वर्णनावत्रोन प्रत्यक्षायमाणत्वस्यैव वस्तुरूपत्वात्। यत्तु नः
प्रत्यक्षायमाणस्यापि वर्णने प्रत्यक्षायमाणत्वं तत्रायमलंकारो भवितुमुक्तः। यथोदाहृते आ
सीदंजनमित्यादौ। लोकातिशयसंपत्तिवर्णनोदात्तमुच्यते। यद्यपि प्रस्कृतेस्यांगं महतां चरितं भ
वेत्। क्रमेणोदा०। अधःकृताम्भोधरमंडलायां यस्यां त्रिशांकोपलकुट्टिमानां। ज्योत्स्नानिपाताक्षरतां
पयोभिः केलीवनं वृद्धिमुरीकरोति। नाभिप्ररूढांबुरुहासनेन संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा॥ अ
मूनयुगांतोचितयोगनिद्रः संहृत्य लोकान्पुरुषोधिशेते॥ रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्त
था। गुणीभूतत्वमायांति यदालंकृतयस्तदा। रसवत्प्रेयऊर्जस्वि समाहितमिति क्रमात्। तदाभा
सोरसाभासो भावाभासश्च। तत्र रसयोगाद्रसवदलंकारो यथा। अयं स रशनोत्कर्षी स्यादौ। अत्र
शृंगारः करुणस्यांगं। एवमन्यत्रापि। प्रकृष्टत्वात् प्रेयो यथा। मम। आमीलितालसविवर्तिततार

२।

काक्षीं मत्कंठबंधनदरश्लथबाहुवल्ली। प्रस्वेदवारिकणिकाचितगंडबिंबा संस्मृत्य ताम
निशमेति न शांतिमेति॥ अत्र संभोगशृंगारः स्मरणस्य भावस्यांगं। स च विप्रलंभस्य। ऊर्जो बलम
नौचित्यप्रवृत्तौ तदत्रास्तीति ऊर्जस्वि। यथा। वने खिलकलासक्ताः परिहृत्य निजास्त्रियः। त्वद्वैरिवनि
तावृंदैः पुलिंदाः कुर्वते रतिं। अत्र शृंगाराभासो राजविषयरतिभावस्यांगं। एवं भावाभासोपि। समा
हितं परिहारो यथा। अविरलकरवालकंपनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः। ददृशे तव वैरिणां मदः
स गतः क्वापि तवेक्षणेक्षणात्॥ अत्र मदाख्यस्य भावस्य प्रशमो राजविषयरतिभावस्यांगं॥ भाव
स्य चोदये संधौ मिश्रिते च तदाख्यकाः। तदाख्यका इति भावोदयभावसंधिभावशबलनामानोऽलं
काराः। क्रमेणोदाहरणं। मधुपानप्रवृत्तास्ते सुहृद्भिः सह वैरिणः। श्रुत्वा कुतोपि त्वन्नाम लेभिरे वि
षमां दशां। अत्र त्रासोदयो राजविषयरतिभावस्यांगं॥ जन्मांतरीणरमणस्यांगसंगसमुत्सुका। स
लज्जा चांतिके सख्याः पातु नः पार्वती सदा। अत्रौत्सुक्यलज्जयोः संधिर्देवताविषयरत्यंगं। प
श्येत्कश्चिच्चल चपल रे का त्वराहं कुमारी हस्तालंबं वितर हहहा व्युत्क्रमः क्वासि यासि। इत्थं पृथ्वी
परिवृढ भवद्विद्विषोरण्यवृत्तेः कन्या कंचित्फलकिसलयान्याददानाभिधत्ते। अत्र शंका

१०२

स्याधृतिस्मृतिश्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानां त्रासवलितराजविषयरतिभावस्यांगं। इह केचि
दाहुः। वाच्यवाचकरूपादनकरणमुखेन रसाद्युपकारका एवालंकाराः। रसादयस्तु वाच्य
वाचकाभ्यामुपकार्या एवेति न तेषामलंकारता भवितुं युक्तेति। अन्ये च रसाद्युपकृतत्वमात्रेणाल
कृतिव्यपदेशो भाक्तः श्चिरंतनप्रसिद्ध्यांगीकार्य इति। अपरे रसाद्युपकारमात्रेणालंकारत्वं मुख्य
तः। रूपकादौ तु वाच्याद्युपधानमजागलस्तनन्यायेनेति। अभियुक्तास्तु स्वव्यंजकवाच्यवाचका
द्युपकृतैरंगभूतै रसादिभिरंगिनो रसादेर्वाच्यवाचकोपस्कारद्वारेणोपकुर्वद्भिरलंकृतिव्यपदे
शो लभ्यते। समासोक्तौ तु नायिकादिव्यवहारमात्रस्यैवालंकारता नास्वादस्य तस्योक्तरीतिविर
हादिति मन्यंते। अत एव ध्वनिकारेणोक्तं। प्रधानेन्यत्र वाक्यार्थे यत्रांगं तु रसादयः। काव्ये तस्मि
न्नलंकारो रसादिरिति मे मतिः। यदि रसाद्युपकारमात्रेणालंकृतित्वं तदा वाच्यवाचकादि
ष्वपि तथा प्रसज्येत। एवं चायुक्तैश्चिरदुक्तं रसादीनामंगित्वे रसवदाद्यलंकारस्तदपि परास्तं
यद्येत एवालंकाराः परस्परविमिश्रिताः। तदा पृथगलंकारौ संसृष्टिः संकरस्तथा। यथा लौकि
कालंकाराणामपि परस्परमिश्रणेन पृथक्चारुत्वेन पृथगलंकारत्वं तथोक्तरूपाणां काव्या

षक

लंकाराणामपिपरस्परमिश्रत्वे संसृष्टिसंकराख्यौ प्रथमालंकारौ । तत्र । मिथो नपेक्षयैतेषां स्थि
तिः संसृष्टिरुच्यते । एतेषां शब्दालंकाराणां । यथा । देवः पायादपायान्नस्मेरेंदीवरलोचनः ॥ संसा
रध्वांतविध्वंसहंसः कंसनिषूदनः ॥ अत्र पायादपायादिति यमकं संसारेत्यादौ अनुप्रास इति ॥
शब्दालंकारयोः संसृष्टिः । द्वितीयपादे उपमा द्वितीयेर्धे च रूपकमित्यर्थालंकारयोरुभयोः स्थि
तत्वाच्छब्दार्थालंकारसंसृष्टिः । एवं शब्दालंकारसंसृष्टेरर्थालंकारसंसृष्टेश्च । स्थितत्वात्संसृष्टिः
संकरश्च ॥ अंगांगित्वेलंकृतीनां तद्वदेकाश्रयस्थितौ ॥ संदिग्धत्वे च भवति संकरस्त्रिविधः
पुनः । तत्रांगांगिभावे यथा । आकृष्टिवेगविगलद्भुजगेंद्रभोगनिर्मोकपट्टपरिवेष्टनयांबुराशेः ।
मंथव्यथाव्युपशमार्थमिवाशु यस्य मंदाकिनी चिरमचेष्टत पादमूले । अत्र निर्मोकपट्टापु
न्हवेन मंदाकिन्यारोप इत्यापन्हुतिः । सा च मंदाकिन्या वस्तुवृत्तेन यत्पादमूलचेष्टनं तच्चरणमूलवे
ष्टनमिति श्लेषमुत्थापयतीति तस्यां अंगं श्लेषः । पादमूलचेष्टनमित्यतिशयोक्तेरंगं । अतिशयोक्ति
रपि मंथव्यथाव्युपशमार्थमिवेत्युत्प्रेक्षाया अंगं उत्प्रेक्षा चांबुराशिमंदाकिन्योर्नायकनायिका

१४२

क्ति

व्यवहारं गमयतीति समासोक्तेरंगं ॥ यथा वा ॥ अनुरागवती संध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ॥ अहो दैवगतिः
श्चित्रा तथापि न समागमः ॥ अत्र समासोक्तिर्विशेषोक्तेरंगं ॥ संदेहसंकरो यथा ॥ इदमाभाति गगने भिंदा
नं संततं तमः ॥ अमंदनयनानंदकरं मंडलमैंदवं ॥ अत्र किं मुखस्य चंद्रतयाध्यवसानादतिशयोक्तिः
ततः इदमिति मुखं निर्दिश्य चंद्रारोपाद्रूपकं ॥ अथवा इदमिति मुखस्य चंद्रमंडलस्य च द्वयोरपि प्रकृ
तयोरेकधर्माभिसंबंधात्तुल्ययोगिता ॥ आहोस्वित् चंद्रस्य प्रकृतत्वाद्दीपकं ॥ किं वा विशेषणसाम्याद
दप्रस्तुतस्यार्थस्य गम्यत्वात्समासोक्तिः ॥ यद्वा ॥ अप्रस्तुतचंद्रवर्णनया प्रस्तुतस्य मुखस्यावगतिरित्य
प्रस्तुतप्रशंसा ॥ यद्वा ॥ मन्मथोद्दीपनः कालः कार्यभूतचंद्रवर्णनामुखेन वर्णित इति पर्यायोक्तमिति बहूनां
मलंकाराणां संदेहात्संकरः ॥ यथा वा मुखं चंद्रं पश्यामीत्यत्र किं चंद्र इव इत्युपमा उत चंद्र एवेति रू
पकमिति संदेहः ॥ साधकबाधकयोर्द्वयोरेकतरस्य सद्भावेन न पुनः संदेहः ॥ यथा मुखं चंद्रं चुंबति ॥
इत्यत्र चुंबनं मुखस्यानुकूलमित्युपमायाः साधकं ॥ चंद्रस्य तु प्रतिकूलमिति रूपकस्य बाधकं ॥ मुख
चंद्रः प्रकाशत इत्यत्र प्रकाशाख्यो धर्मो रूपकस्य साधकः ॥ मुखे उपचरितत्वेन प्रतीयत इति नोपमा बा

त

263

धकः॥ राजन्नारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिंगति निर्भरं॥ अत्र [illegible]त आलिंगनं नायकस्य सदृशो नोचि
तमिति लक्ष्म्यालिंगनस्य राजन्यसंभवादुपमाबाधकं नारायणे च संभवाद्रूपकं। एवं। वदनांबु
जमेणाक्ष्या भाति चंचललोचनं॥ अत्र लोचनस्य वदने संभवादुपमायाः साधकता। अंबुजे चासं
भवाद्रूपकस्य बाधकता। एवं सुंदरं वदनांबुजमित्यादौ साधारणधर्मप्रयोगः। उपमितं व्याघ्रादि
भिः सामान्याप्रयोग इति वचनादुपमासमासेन संभवतीत्युपमाया बाधकः॥ एवं चात्र मयूरव्यं
सकादित्वाद्रूपकसमास एव॥ एकाश्रयानुप्रवेशो यथा मम॥ कटाक्षेणापीषत्क्षणमपि निरी
क्षेत यदि सा तदानंदः सांद्रः स्फुरति विहताशेषविषयः॥ सरोमांचोदंचत्कुचकलशा निर्भिन्नव
सनः परीरंभारंभः क इव भविता भोरुहदृशः॥ अत्र कटाक्षेणापीषत्क्षणमपीत्यत्र छेकानुप्रा
सस्य॥ निरीक्षेतेत्यत्र क्षकारमादाय वृत्त्यनुप्रासस्य चैकाश्रयानुप्रवेशः॥ एवं चात्रानुप्रासार्थापि १४२
त्त्यलंकारयोः॥ यथा वा। संसारध्वांतविध्वंसहंस इत्यत्र रूपकानुप्रासयोः॥ यथा वा। कुरबकारव
कारणतां ययुरित्यत्र रवकार बकार इत्येकमिति यमकयोः। यथा वा। अहिणवपओअरसिएसु पहि
असामइएसु दिअहेसु। सहइ पसारिअगीआणंणच्चिअमोरविछाणं। अत्र पहिअसामइएसु

204

इत्येकाश्रयेपथिकस्यामायितेघित्यपमा। पथिकाः सामाजिकाप्येषि ति रूपकं प्रविष्टं॥ ॥
श्रीचंद्रशेखरमहाकविचंद्रसूनुश्रीविश्वनाथकविराजकृतं प्रबंधं॥ साहित्यदर्पणमि
मं कवयो विलोक्य साहित्यतत्वमखिलं स्वयमेव वित्त ॥१॥ यावत्प्रसन्नेंदुनिभाननाश्री
र्नारायणस्यांकमलंकरोति॥ तावन्मनः संमदयन्कवीनामेष प्रबंधः प्रथितोस्तु लोके॥२॥
॥ ॥इतिश्रीमन्नारायणचरणारविंदमधुव्रतसांध्यार्णवकर्णधारध्वनिप्रस्थानपरमाचा
र्यकविसूक्तिरत्नाकराष्टादशदेशभाषाविलासिनीभुजंगसांधिविग्रहिकमहापात्रालं
कारिकचक्रवर्तिश्रीविश्वनाथकविराजविरचिते साहित्यदर्पणे अलंकारनिरूपणं
दशमः परिच्छेदः॥१०॥ ॥समाप्तश्चायं साहित्यदर्पण इति॥ ॥श्रीभैयाशंकरवकपाठ
कयोः॥ ॥ साहित्यदर्पणममं खलु रामकृष्णः संपादयद्बुधविबोधकमार्यतुष्ट्यां॥ शाके हिनेत्रगुणपर्वतभूमिते
द्वे भुक्ते प्रमोदगतशुक्रपराह्णषष्ट्यां॥१॥ श्रीरामायनमः॥ श्रीरामचंद्रप्रभुर्जयति॥ ॥ ॥

हि

१४

इति साहित्यदर्पणाख्यग्रंथसमाप्तिर्विजयते ॥ श्रीराम ॥ ९

[OrderDescription]
,CREATED=28.08.20 10:36
,TRANSFERRED=2020/08/28 at 15:35:26
,PAGES=206
,TYPE=STD
,NAME=S0003558
,Book Name=M-1567-SAHITYA DURPAN
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF

FILE20=00000020.TIF
,FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF

FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF
,FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF

FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF
,FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF

FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF
,FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF

FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF
,FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF

FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF
,FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,FILE175=00000175.TIF
,FILE176=00000176.TIF
,FILE177=00000177.TIF
,FILE178=00000178.TIF
,FILE179=00000179.TIF
,FILE180=00000180.TIF
,FILE181=00000181.TIF
,FILE182=00000182.TIF
,FILE183=00000183.TIF
,FILE184=00000184.TIF
,FILE185=00000185.TIF
,FILE186=00000186.TIF
,FILE187=00000187.TIF

FILE188=00000188.TIF
,FILE189=00000189.TIF
,FILE190=00000190.TIF
,FILE191=00000191.TIF
,FILE192=00000192.TIF
,FILE193=00000193.TIF
,FILE194=00000194.TIF
,FILE195=00000195.TIF
,FILE196=00000196.TIF
,FILE197=00000197.TIF
,FILE198=00000198.TIF
,FILE199=00000199.TIF
,FILE200=00000200.TIF
,FILE201=00000201.TIF
,FILE202=00000202.TIF
,FILE203=00000203.TIF
,FILE204=00000204.TIF
,FILE205=00000205.TIF
,FILE206=00000206.TIF
,